

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, LXVII. KÖTET
1905—1907. CYCLUS

NYUGOT KULTURÁJA KELETEN

ÍRTA
VÁMBÉRY ÁRMIN

AZ 1906-DIK ÉVI ILLETMÉNY HARMADIK KÖTETE

NYUGOT KULTURÁJA KELETEN

ÍRTA

VÁMBÉRY ÁRMIN

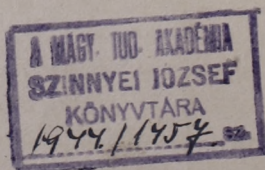
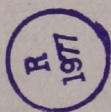
NYUGOT KULTURÁJA KELETEN

ÍRTA
VÁMBÉRY ÁRMIN

BUDAPEST
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1906

119011

ELŐSZÓ.

A mű, melyet a magyar közönségnek átadok, egyúttal angol nyelven is megjelenik e czímen: *Western Culture in Eastern Lands*. London, 1906. A német kiadás czíme: *Westlicher Kultureinfluss im Osten*. Berlin, 1906.

A magyar kiadásnál fiatal barátom, dr. König György segédkezett, a miért neki itt is köszönetet mondok.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

ELŐSZÓ AZ ANGOL KIADÁSHOZ.

Azon hosszú esztendők alatt, míg Közép-Ázsia politikai és kulturális ügyeivel foglalkoztam, gyakran szememre hányták, hogy keleti civilisáló befolyásunk két főtenyezőjének (Oroszországnak és Angliának t. i.) bírálásánál és méltánylásánál nem helyezkedtem teljesen objectiv állaspontra s az egyik állam iránti elfogultságomban nem voltam igazságos a másikkal szemben.

Elterjedt nézet Európában, hogy az oroszok, kik sok tekintetben maguk is félig még ázsiaiak, alkalmasabbak Ázsia civilisálására s inkább hozhatják létre az új korszak ébredését, mint az angolok, a nyugati kultúra ezen tökéletes képviselői, kik állítólag

nem tudnak kellőképen alkalmazkodni s kiknek merev és büszke viselkedése hátráltatja a sikert. Hogy ezen felfogás helytelenségét kimutassam s hogy az elfogultság vádja ellen védekezzem, irtam meg ezt a könyvet.

Az Oroszország és Anglia által megteremtett különböző újítások és reformok összehasonlító áttekintése, — s ezt akartam nyújtani, — meggyőzheti az olvasót arról, hogy véleményem megállapításában nem személyi indokok vezettek, hanem hogy ez kultura-terjesztő államaink művének közelből való megvizsgálásán alapul. Senkisémet tagadhatja ugyanis, hogy mennél hatásosabbak és nemesebbek a rendelkezésünkre álló eszközök, annál tökéletesebb és bevégezettebb lesz a véghez vitt munka is. Hogy másokat tanítsunk és neveljünk, ahhoz első sorban nekünk magunknak kell tanultaknak és nevelteknek lennünk; s hogyha e szempontból vizsgálva a kérdést, Anglia művét tartom többre, mely kétségtelenül a magasabb kulturális színvonalat képviseli e két hatalom között, aligha vagyok vádolható elfogultsággal.

Minthogy tanulmányaim majdnem kizárólag Ázsia mohammedán részére szorítkoznak, ki kellett terjeszkednem az Iszlám jövőjére is. Több mint ötven esztendő óta behatóan foglalkozom az ázsiai mohammedán nemzetek sorsával, — s jelen történetük ép úgy, mint az elmúlt, valamint egyes szellemi küzdelmeknek néhány jellemző fázisa is, melyekben magam is részt vettem, élénk világot terjeszt s vezér-csillagként szolgálhat a jövőt ővedző sötétségben.

Az Iszlám jövőjéről festett kép, melyet a közönségnek bemutatok, nem üres spekulációkra, hanem konkrét tényekre van alapítva.

Budapest.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

TARTALOM-JEGYZÉK.

Első rész.

Oroszország civilisáló befolyása.

	Lap
I. Nyugoti befolyás Keleten	2
II. Az oroszok sikerei az ural-altáji néptörzsek fölött	9
III. Oroszország hódításai a Volga alsó folyása mellett	16
IV. Tatárok erőszakos megtérítése	23
V. Oroszosítás és kivándorlás	29
VI. Kulturális törekvések a kirgiz steppén	37
VII. Kulturális kísérletek Turkesztánban	49
VIII. Az orosz kormányzat hibái	60
IX. Közerkölcs és közoktatás	69
X. Félig civilisált bennszülöttek	83
XI. Fel nem használt alkalmak	92
XII. Szibéria eloroszosítása	101
XIII. Az orosz befolyás eredményei	121

Második rész.

Anglia civilisáló befolyása.

I. Az angol uralom kezdete	135
II. Az angol hatalom megszilárdulása	152
III. A reformok kezdete	162
IV. A jóllét emelkedése	173
V. A közoktatás Indiában	185
VI. A közoktatási rendszer eredményei	200
VII. A bennszülöttek erkölcsének átalakulása	210

	Lap
VIII. Belsőszülöttek véleménye az angol uralomról . .	220
IX. A nevelési reform eredményei	234
X. Az angol uralom jövője	250
XI. Áttekintés	258

Harmadik rész.

Az Iszlám jövője.

I. Az Iszlám régen és most	273
II. Reform-küzdelmek	292
III. A mohammedán uralkodók zsarnoksága	308
IV. Képes-e az Iszlám a kulturára?	321
V. A szabadság ébredése	334
VI. A nyugoti kultúra értékének elismerése	358
VII. Az Iszlám politikai jövője	372
VIII. A Félhold és a Kereszt	389
IX. Az európai hatalmak Ázsiában	406

ELSŐ RÉSZ.

OROSZORSZÁG CIVILISÁLÓ
BEFOLYÁSA.

I.

Nyugoti befolyás Keleten.

Talán nincs az emberi tudománynak és kutatásnak tárgya, mely az elmúlt században akkorát haladt volna, mint az ázsiai föld- és néprajz. Ha például Ritter érdekesítő és alapos leírását olvassuk Kelet országairól, vagy Kelet egy meghatározott részének történetét tanulmányozzuk, melyet modern orientalisták szakadatlan munkája hozott ismereteink körébe, — csak akkor látjuk igazán, mily szegények és tökéletlenek voltak a régi világról való ismereteink a XIX. század első felében. A mi pl. Közép-Ázsiát illeti, 1848-ban nem állott még más a rendelkezésünkre, mint Dubeux és Valmont műve,¹ míg ma részletes és kimerítő munkákat bírunk ezen országokkal kapcsolatos minden képzelhető tárgyról. A hol még néhány évtizeddel ezelőtt állandó veszélyben forgott az utazó élete, a hol az elemekkel és bennszülöttekkel való küzdelem az előrehaladást szükségkép lassúvá és fáradságossá tette, ma jól szervezett vasúti hálózatot találunk, s hol régebben tevébögés volt hallható, ma tüzes gőzgép tör magának utat végtelen homok-sivatagokon keresztül. Ha kényelmes és szépen bebútorozott vasúti kocsinkból a hyrkániai pusztára vagy a karakumi és kizilkumi rémséges sivatagokra tekintünk, alig vagyunk képesek elképzelni azt a

¹ „Tartarie, Belouchistan, Boutan et Nepal, par M. Dubeux et par. M. V. Valmont.“ Páris 1848.

félelmet, szenvedést és nélkülözést, melynek az utazó e vidékeken régebben ki volt téve. Valóban *tempora mutantur, et nos mutamur in illis*. Kelet többi vidékein is tapasztalunk — kisebb-nagyobb mértékben — olyan átalakulásokat, mint Közép-Ázsiában. Szi-béria, Nyugot- és Észak-Kína, Mongólia, Mandzsuria és Japán majdnem teljesen ismeretlenek voltak még a XIX. század első felében s hol a földrajzi kutatás első vértanui, mint Schlagintweit, Hayward, Wyburd, Conolly, Margary és mások áldozatul estek a vad népeknek, ma azt látjuk, hogy a nyugoti népek lassacskán éreztetni kezdik hatalmi felsőségüket. Az elzárkózottság falai könyörületlenül leromboltatnak s azt az ellenállást, melyet a fennálló babonák, előítéletek és tudatlanság okoztak a lomha és eltompult keleti embernél, most már legyőzi Nyugot. Ha az angol költőnek, Matthew Arnoldnak igaza volt is, midőn így danolt:

The East bowed down before the blast
In patient, deep disdain;
She let the legions thunder past,
And plunged in thought again,¹

a mi mai nyughatatlan, hanyatthomlok előre rohanó Európánk bizonyára nem fogja engedni, hogy Kelet visszasülyedjen régi restségébe. Erővel nyitva tartjuk szemét, lökdössük, rázzuk s arra kényszerítjük, hogy idejüket mult öröklött nézeteit és szokásait a mi modern életfelfogásunkkal cserélje föl; sőt mi több, bizonyos fokig sikerült is meggyőznünk arról, hogy csak a mi civilisatióink, hitünk, szokásaink és világnézetünk az, mely az emberi fajnak a jólétet, haladást és boldogságot biztosíthatja.

¹ Obermann, „Once More“.

Közel háromszáz éve már, hogy folytatjuk ezt a küzdelmet Kelettel s nem is hagyunk fel állandó beavatkozásunkkal, melyre pedig nem kért fel senki, követve ebben a régi Rómát, mely nagy kitartással kezdte e munkát, de sohasem érhetett el nagy eredményeket, mert csupán csekély eszközök állottak rendelkezésére. Midőn ama hazafias lelkesedés sugallta szavakat olvassuk, melyeket Vergilius Caesarhoz intéz:

et te maxime Caesar
Qui nunc extremis Asiae jam victor in oris
Imbellem avertis Romanis arcibus Indum.¹

vagy midőn Horatius Carmen Saeculare-jében római ifjak és leányzók így danolnak:

Jam mari terraque manus potentes
Medus Albanasque timet secures
Jam Scythae responsa petunt, superbi
Nuper, et Indi;²

vagy midőn sok más classikus római költeményben hasonló helyekkel találkozunk, — természetes, ha mindjárt az a gondolatunk támad, hogy talán a római legiók is nemcsak meghódították Ázsiát, hanem civilisáló és üdvös befolyást is gyakoroltak egész Keletre. Ez azonban nem így volt. Csodálhatjuk a régi Róma fényét, hatalmát és dicsőségét, elismerhetjük, hogy fegyvereinek villogása félelmet és ijedtséget öntött Ázsia legmesszebb eső részeibe is, de mindazáltal bajos volna azt állítani, hogy Róma civilisáló hatása egyéb volt valaha külső máznál, múltó fénynél. Ha összehasonlítjuk Róma törekvéseit a mai nyugoti hatal-

¹ Idézi Reinaud: „Relations politiques et commerciales de l'Empire Romain avec l'Asie Orientale“ czímű művében. 141. l.

² U. o.: 117. l.

masságok komoly munkájával, ez csak olyan, mint a mécs pislogása a nap teljes pompájú ragyogása mellett. Túlzás nélkül lehet állítani, hogy soha a világ történetében nem gyakorolt egy continens sem egy másikra oly befolyást, mint a mai Európa Ázsiára, soha még két ily homlokegyenest ellenkező elem nem volt egymással ily élet-halál harczban, mint a milyen látható ez idő szerint mindenütt a Régi Világban. Ezek után már most igen fontosnak tartom annak megállapítását, hogy mire terjed ki és mi a célja civilisáló működésünknek Ázsiában. Nemcsak történeti növekedését és fejlődése alatt használt eszközeit, hanem eddig elért eredményeit s végső, még csak a jövőben elérendő céljait is tekintetbe kell vennünk. Annyival is inkább célunk lehet ez, mert Ázsia legtávolabb eső zugaiban kifejtett működésünk is meglehetősen ismeretes ma már mindannyiunk előtt. Állandó összeköttetésben vagyunk e népekkel, ismerjük gondolataikat és törekvéseiket, tudjuk, mi a véleményük civilisatióokról s mennyire becsülik azon újításokat, melyeket életükbe be akarunk hozni. Vizsgálódásaink első sorban azon módokkal és eszközökkel fognak megismertetni, melyeket a civilisatio terjesztői Keleten használtak. A keleti nemzetek sorsába való beavatkozásunk előnyei és hátrányai tisztán előttünk fognak állani. A már elért változások tisztán objectív és előítéletektől mentes megbecsülése pedig talán jótékony hatással lesz jövő politikai viszonyainkra. Mindenekelőtt ezt a kérdést kell magunkhoz intéznünk: van-e jogunk így beavatkozni a Régi Világ ügyeibe? azután ezt: mit szólnak az ázsiaiak hozzá?

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy minden embernek joga van a maga véleményéhez s az erkölcsi

életről és anyagi jóllétről alkotott fogalmához, a civilisatio nevében indított hadjáratunk teljesen jogosulatlan beavatkozás, de ezen feltevés helyességének ellent mond az a történelmi tény, hogy semmiféle közület nem maradhat teljesen elszigetelten egyéb közületektől. Maga Kína, az elzárkózottság évezredes példaképe is már régen messze behatolt a szomszéd országokba. Ha a rómaiak és görögök megmaradtak volna hazájuk szűk határai között, az emberiség sohasem érte volna el a kultúra mai fokát, — és ha a nyugoti népek visszatartották volna költözködő kedvüket, Ázsiában még a fennállóknál is rosszabb állapotok volnának ma. Persze, az ázsiaiak nem ilyen színben látják a dolgokat. Sokan közülök úgy tekintik a rájuk erőszakolt reformokat, mint ellenséges támadásokat szabadságuk ellen, mint egy eszközt arra, hogy népüket igánk alá hajtsa. De a műveltebbek közöttük sem osztozkodnak ebben a felfogásban, mert tudják, hogy milyen Kelet ma s milyen volt ezelőtt. Az emberiség Ázsiában sohasem ismert culturát és szabadságot oly értelemben, mint a hogy mi értjük ezen fogalmakat s ezért nem ismerte soha az igazi boldogságot sem, mely feltétlenül függ az erkölcsi és testi jóllét ezen két fő tényezőjétől.

Az ázsiai történet sokat dicsőített aranykorszakában zsarnokság és despotia uralkodott mindenütt, az igazságosság csak ábránd volt, minden az uralkodó önkényes akaratától függött s hosszú béke vagy nyugalom teljesen kivétel számba ment. Az ázsiai ember, vele született hiúságával és lomhaságával elnézheti ezen rendkívüli viszonyokat, de nekünk kötelességünk felismerni a dolgok igaz állását s megsajnálni elnyomott embertársainkat. Segítségünk nélkül Ázsia soha-

sem fog alacsony színvonala fölé emelkedni s azért még akkor is, ha az európai hatalmasságok politikáját nem tartjuk az önzéstől teljesen mentesnek, a végső célztartva szem előtt, helyeselnünk s szívből támogatnunk kell a Kelet dolgaiba való beavatkozást.

Ily szemmel nézve már most a dolgot, örülnünk kell neki, hogy a keresztény Nyugot háromezáz éven át szakadatlanul beleavatkozott Ázsia dolgaiba. Bár elsők e téren az olaszok, hollandusok és portugálok voltak, napjainkban csak két versenytárs jön számba: Oroszország és Anglia. Mindkét nemzet története s nemzeti és politikai érdekei szorosan össze vannak kapcsolódva Ázsiával. Megjegyzem, hogy midőn Ázsiáról szólok, csak Ázsia mohammedán részét értem, mely figyelmemet elméletileg is, gyakorlatilag is évek óta foglalkoztatja. Ázsia nem mohammedán részéről csak helylyel-közzel lesz szó e lapokon.

Ázsia szükséges ahhoz, hogy Oroszország és Anglia, mint nagyhatalom fennállhasson s ezért ezeknek szükségkép kell, ha nem is kizárólagos, de mindenesetre nagy befolyást gyakorolniok Kelet sorsába. Mindezzáltal e két civilisáló hatalom alapjaiban különbözik egymástól mind ethnikai természetére s a kultura különböző fokára, mind céljára és végső törekvésére nézve. Az egyiket tisztán politikai okok késztetik, a másikat főképen gazdasági és kereskedelmi eredmények. Mindkét nemzet örülne, ha ő volna Kelet egyedüli illetékes [bírája s el is kell ismernünk, hogy, ha eltérnek is egymástól az őket serkentő okok, Ázsia jövője nagyban függ mindkét nagyhatalmasságtól.

II.

Az oroszok sikerei ural-altáji néptörzsek fölött.

Oroszország már a legrégibb időktől fogva érintkezésben állott az ural-altáji faj több törzsével, a mit első sorban földrajzi fekvésének kell tulajdonítani. Ezen érintkezés azonban nem volt mindenkor barátságos, azon mélységes különbség miatt, mely ezen szomszédos elemeket az oroszoktól vallási, politikai és társadalmi tekintetben már kezdettől fogva elválasztotta. Nem kell valami nagy véleménynyel lennünk a középkori orosz kulturáról, hogy elismerhessük azt, hogy az orosz állam intézménye, mely keresztény elveken nyugodott, fennállása ezen ifjú korában is, bizonyos lehetőségeket a jövőre nézve már foglalt magában; ilyen lehetőségeket pedig Ázsia alkotmányában hiába keresnénk. A kereszténység felvételével — ha a bizánczi egyházhoz csatlakoztak is — a kelet-európai szlávok öntudatlanul kifejlesztettek magukban oly tulajdonságokat, melyek a nyugoti népeket jellemezték már a Renaissance előtti időkben. Nem következménye volt ez a kereszténység felvételének, hanem inkább daczára annak történt. Oroszország, a nélkül, hogy ez szándékában lett volna, mert hiszen mindig kimutatta ellenszenvét mindennel szemben, a mi Nyugotról jött, már igen rég óta kénytelen volt a kereszténység előharczosának szerepét vállalni s állást fog-

lalni az Iszlámmal szemben. Addig, a míg kizárólag egy uralomvágyó, harczias és rabolni szerető nomád hatalom ellenállásáról volt szó, mely benyargalta a Kina határa és a Duna partja közt eső egész területet, e két világ összeütközése nem lehetett annyira szembetűnő. Oroszországnak meg kellett hajolnia az ugor, török és mongol hordák óriási tömege előtt; nem volt módja a védekezésre e primitív ázsiai hatalmak társadalmi és politikai befolyása ellen. Ez világosan szembetűnik azon sok szónál, mely kétségtelenül keleti nyelvekből került az oroszba.¹

Az Arany Horda bukása után, mely, mint a többi ilyen modern, félig nomád állam, összetartás és szilárd alap híján nem számíthatott hosszú életre, a moszkvai nagyherczegek bátrabban léphettek fel. ASzeraj herczegek házában támadt viszályok és testvérgyilkosságok felbátorították a moszkvai csárokat, mint az Arany Horda letett herczegeinek védőit, hogy vágyakozó pillantásokkal tekintsenek a déli kerületekre. Így történt azután, hogy a Vazul nagyherczeg által Kaszim herczegre, Kazán uralkodójának testvérére kiterjesztett protectoratus útján (1448.) a Kaszi-

¹ Ily eredetű szók pl.: *kaszna*, kincstár, az arabs „*khazna*”-ból; *khalat*, kabát, az arabs „*khalat*”-ból, diszruha; *hetman*, a török „*ataman*”-ból, hivatalnok; *jaszak*, a török „*jasszak*”-ból, berendezés; *ocsak*, a török „*odzsak*”-ból, tűzhely; *kazan kazán*, törökül „*kazan*”; *kusak*, öv, törökül „*kusak*”; *bondzsuk*, zászló, törökül „*bondzsuk*”, gomb; *jesszau*, tüértiszt, törökül „*jaszau*”, tiszt. Karamzinnak tehát nincsen igaza, midőn azt mondja, hogy az oroszok majdnem semmit sem vettek át nomád szomszédaiktól. Mint a hogy a francziából a német nyelvbe átment szók egy korábban kifejlődött nemzetre mutatnak, úgy az orosz nyelvben levő tatár szók is az Arany Hordának az orosz nyelvre gyakorolt kulturális befolyását mutatják.

moff khánság a czárok uralma alá került s később neki kellett segédcsoportokat állítania Kazán ellen. A mily mértékben nőtt a romlottság az Arany Horda udvaránál, oly mértékben nőtt az orosz czárok hatalma is. Az elégedetlen tatár szökevények segítségével sikerült a tatárok életerejét fokenként megtörni — tatárok alatt értvén itt a Volga alsó folyásánál tanyázó uraltáji törzsek keverékét. E véres és hosszú küzdelem az Arany Horda belviszály által is gyöngített leszármazóinak legyőzésével és leigázásával végződött. Ha az oroszok végső sikerének okát keressük, ezt első sorban az általuk használt nyugoti gyártású fegyvereknek, másodsorban pedig nagyobb türelmüknek és kitartásuknak s meghatározott politikai céljuknak kell tulajdonítanunk. Ezek a jellemvonások minden tekintetben európaiak s csak ritkán találhatók a keletiekénél; különösen az északi nemzeteket jellemzik és az újkori történet megtanít arra, hogy minden mérkőzésnél az északi ember kétségtelenül felette áll a délinek.

Az oroszok ezen fölényén kívül meg kell emlékeznünk azon társadalmi és politikai állapotokról is, melyek az orosz nagyherczegek előnyomulását a dél-oroszországi vegyes néptörzsekkel szemben előmozdították. Az Arany Horda belső kormányzata igen hasonlított a khivai vagy khokandi khánság állapotához a mult század első felében; de az állam gépezete annyira romlott volt, hogy még annyi összetartás és erő sem volt benne, mint e török khánságokban, melyek a régi időkben az Iszlámot övező vallási fény miatt valamelyes hatalmat és tekintélyt mindig élveztek. Ha eszembe jut az a féktelenség, kegyetlenség és fejetlenség, melynek magam szemtanúja voltam a

görgheni és etreki turkománok között és Dél-Khivában s ha elgondolom, hogy milyen állapotok uralkodtak a khivai khán udvarában, jól el bírom képzelni, milyen élet lehetett Szerajban az Arany Horda uralma alatt. Ibn Batutah és más arabs utazók azt írják a fővárosról, hogy több mértföldre terjedt ki és sok szép épület ékesítette; ezt azonban *cum grano salis* kell érteni, tekintetbe véve a keletiek szokott túlzását is, mert az újkori ásatások semmi különös műremeket nem hoztak napvilágra.

Igaz, hogy az akkori orosz erkölcsökről szóló leírások nem valami kedvezők s ha az ember Karamzin leírását olvassa az orosz katonákról, égneek áll minden haja szála.¹ Nyugot-Európa finomító hatása azonban nyomot hagyott az oroszokon is, felrázta őket tespedtségükből már a XV. században; ettől kezdve törvény- és rendszereteket lehet tapasztalni közöttük s az új találmányok és tudományos kutatások felemelő hatását az állam és társadalom szellemére. Ámbár még félig ázsiai, külső és belső élete legtöbb megnyilvánulásában pedig vad és nyers volt az orosz társadalom, mégis csak előnyére válik a nomád hódítóival és elnyomóival való összehasonlítás, a mit főleg keresztényi jellemvonásainak kell tulajdonítanunk. Az állam alkotmányának váza, mely a

¹ Temni uralkodása (Vak Vazul 1425—1462) nemcsak a belviszályok miatt nevezetes, hanem azon kor nagy kegyetlensége, durvasága és brutális szokásai miatt is. Két herceget megvakítottak, másik kettőt megmérgezték. Nemcsak a népesség fojtotta vízbe és égette el vak dühében áldozatait, hanem orosz tiszték is éppen ilyen kegyetlen módon kínozták foglyaikat s még a törvényes büntetéseknek is hasonló barbár és kegyetlen színezetük volt. („Az orosz császárság története“, német fordítás 5. k. 286. l.)

német és varég alkotmány combinatiója volt, szilárd alapokon nyugodott; az európai szellemet lehetett gyengíteni benne rövid időre, de kiirtani nem. Ezek az előnyök oly hatalmasak voltak, hogy a legjobban szervezett ázsiai hatalomnak sem lett volna semmi reménye a sikerre velük szemben — mennyivel kevesebb még természetesen egy vad nomád hordának! Egy másik dolog, a mi az oroszok előnyére vált a barbár ural-altáji néptörzsekkel szemben, nem szólva ezeknek nomád karakteréről, mely, mint Karamzin¹ mondja, lehetetlenné tett minden tartósabb berendezkedést, az volt, hogy ellenfeleikből teljesen hiányzott a vallásos lelkesedés. E nomádok vallásossága és az Iszlámhoz való ragaszkodása ugyanis igen lanya volt, — a mit még a mai nomád törököknél is tapasztalhatunk. Igen távol esvén a mohammedanizmus ázsiai középpontjaitól, el voltak zárva a többi mohammedánokkal való gyakoribb érintkezéstől, kik akkoriban nagy hatalommal bírtak. Vallásilag sem érintkezhetek három világrészen elszórt hitsorsosaikkal. Energius és állandó ellenállás a lassan előrenyomuló kereszténységgel szemben már csak ezért is majdnem lehetetlen volt. Nem állott egységes hadsereg sem e nomádok rendelkezésére, minthogy haderejüket főképen pogány contingensek, ú. m. ugorok, csuvasok, votjákok, cseremiszek és mordvinok alkották. Azonfelül Krim, Kazán és Asztrakhán khánjai olyan rossz

¹ „Ha a mongolok velünk tették volna azt, a mit Kinával és Indiával tettek, vagy a mit a törökök Görögországgal cselekedtek, — ha t. i. ott hagyták volna steppéiket és nomád életüket s városainkba költözködtek volna, — ma is fennállhatnának még mint állam. Szerencsénkre Oroszország zord éghajlata meggátolta őket ebben.“ (Karamzin, V. k. 297. l.)

hirben állottak, hogy segítségre sehol sem találtak s így az orosz nagyherczegek az orthodox kereszténységért való odaadó lelkesedésükben s szilárdan megalkotott államintézményeik védelme alatt, könnyen legyőzhették elgyengült ellenségeiket, kik csak prédára vágyakoztak s államalapításra komolyan még csak nem is gondoltak.

Így tehát az oroszok nyomulhattak Délre, magukkal vive az ébresztő nyugoti kulturát, de haladásukban sok értékes tapasztalatot szereztek a nomádok hadi művészete és taktikája körül is. A kozákok, e lovas csapat, melynek neve is elárulja, hogy tagjai a steppek fiai közül kerültek ki, előcsapatot alkotott, *à la turca*; mögöttük következett a fegyelmezetlen sereg. Ázsia vezetett, Európa követte. Ha az oszmánok száz évvel korábban húzták volna fel győztes zászlójukat a konstantinápolyi Ája Szófia templom tornyára s korábban éreztették volna hatalmukat a nyugoti országokban, vagyis a keresztény világban is, a kereszt sohasem győzedelmeskedhetett volna az Iszlám fölött Oroszországban. Tudjuk, hogy II. Mohammed és talán még inkább II. Szelim, mohó szemmel néztek a volgai tartományra és a krimi félszigetre, de midőn az oroszok megkezdték hadjáratukat, a mohammedán erő nem volt elég nagy, hogy nekik ellenálljon s így a volgai tartomány meghódítása lassan, de biztosan haladhatott előre.

Midőn 1552-ben Kazán elesett, az oszmánok dicsősége (II. Szolimán alatt) tetőpontján állott, de a Volga alsó folyása mellett lakó nomád törökök oly gyengék voltak, hogy gyors és energikus segítségre tőlük számítani nem lehetett. Rettenetes Iván azonban mégis félt egy török támadás lehetőségétől, a mit bizonyít az az alázatosság, melylyel az orthodox egyház feje Moham-

med földi képviselőjét fogadta. 1570-ben egy nemesét, Novoszilzoffot ily izenettel küldte követként II. Szelimhez: „Uralkodóm nem ellensége a mohammedán hitnek. Hiszen Szain Bulat czár, a ki Kaszimoffban uralkodik, vazallusa neki, szintűgy Kaibullah czárevics Jurjeffben, Ibak Szurosikban s a Nogaj herczegek Romanoffban. Ők mind szabadon és nyíltan tisztelik Mohammed nevét mecseteikben, mert minálunk minden idegen zavartalanul gyakorolhatja a maga vallását.“¹ Nevezetes kijelentés ez attól az uralkodótól, a ki országaiban megkezdte már az Iszlám tűzzel-vassal való pusztítását.

¹ Karamzin, VII. k. 147. l.

III.

Oroszország hódításai a Volga alsó folyása mellett.

A kettős kereszt diadala az ural-altáji törzsek fölött új korszak kezdetét jelenti az eddigi, pusztán ethnikai létel szakadatlan folyamata után. Dzsengiz és Timur pusztításainak legelőbb Rettenetes Iván harci diadalai vetettek gátat s az általa ily módon emelt falak ellen hiába csapódtak aztán már a nomádság dühös hullámai s az az ár, mely mindent elpusztulással fenyegetett, meg volt akasztva útjában. A szelidítés azonban éppen nem volt könnyű. Rettenetes Iván-nak Kazán meghódítása után erős eszközökhöz kellett nyúlnia, hogy a maga módja szerint vigye keresztül az oroszosítást. A tatároknak megtiltá mecsetek építését, a keresztényeknek pedig nem volt szabad mohammedánok közt lakni. Iván után Szent Guri gyakorolta a legnagyobb befolyást az újonnan meghódított khánságokra. Maga a kormányzó, Suiszki herczeg is alá volt neki vetve. Ezen szigorú uralom eredménye az volt, hogy 1556-ban több ezer mohammedán felvette a keresztény vallást. Legjobban az érdekel bennünket, hogy milyen eszközökkel, mily úton-módon győzte le Oroszország mindezeket a zavargó elemeket s hogyan mozdította elő ezáltal az orosz érdekeket ezen a vidéken. E vidék ethnikai képe egészen más lehetett akkor, mint a milyen ma, mert ha a Kazán,

Szamara, Ufa, Orenburg és Sztavropol vidéki faji viszonyokat tekintjük s szemügyre vesszük, hogy különösen a Volga középső folyásánál, melyet sokféle ural-altáji törzs, ú. m. a tatárok, baskiok, cseremiszek, csuvasok és votjákok laktak, az oroszok hatalmukat az Uraltól Kumáig, vagyis a Kaspi-tengertől északra fekvő steppe-vidékig terjesztették ki, elgondolhatjuk, hogy akkoriban ez az eloszlás nem lehetett egészen ilyen. A ki csak kissé is ismeri azt a szellemet, mely a mohammedán nomádok politikai és társadalmi életében uralkodott, tudhatja, hogy semmiféle keresztény nép, de legkevéssé éppen az orosz, mely már akkor is félelmetes volt, nem üthette volna fel békés lakóhelyét a kazáni és asztrakháni khánok birodalmában vagy uralma alatt. Ugyanezt tapasztaljuk Bokharában és Khivában, hol, mielőtt az oroszok Turkesztánt meg nem hódították, néhány örmény telepes kivételével soha keresztény közület fenn nem állott. Viszont midőn Kazán az oroszok kezére jutott, orosz foglyok üdvözölték Ivánt a város kapuinál.¹ Hasonló viszonyok uralkodtak a baskiok között is, kik Kazán és Asztrakhán meghódítása után egy baskir küldöttséget menesztettek Rettenetes Iván elé, mely felajánlá teljes meghódolásukat. Oroszország mindezáltal nem erőszakolta a telepítést egészen a XVIII. század végeig.² Ebből azt lehet

¹ Karamzin, VIII. k. 338. l.

² Ez a telepítés nem volt könnyű dolog; 1786-ban is az orosz kormány, tekintetbe véve azt, hogy a baskiok nem szívesen telepednek meg egy helyen, csapatokká szervezte s határőrzésre használta fel őket. Ez a katonaság részt vett 1812-ben Páris ostromában is s a párisi nép, minthogy nyíllal lőttek, így nevezte őket: *les amors du Nord*. (Pauli, Narody Rossi, kis kiadás, II. k. 306. l.)

következtetni, hogy a XVI. és XVII. században Oroszország csak igen gyengén volt képviselve a Volga alsó folyásánál s a szomszédos déli kerületekben. A szláv elem nagyon lassan terjedt s csak oly mértékben tudta megvetni a lábát, a mily mértékben a kormány civilisálása is eredményeket mutatott fel, mert a nomád szellem visszaszorításával könnyen meg lehetett akadályozni a török-tatár elem terjeszkedését.¹ Az ural-altáji népfaj ezen törzse sohasem űzte szívesen a földművelést; állhatatosan ragaszkodott steppei nomád életmódjához s midőn ezzel felhagyni volt kénytelen, lehetetlennek tetszett neki az ilyen élet. Mindenütt, a hol a török-tatár elem hatalmasa megtöretett s cselekvésük köre szűkebbre szorult: a szlávság nyomult előre. Megművelték a földet, állandó lakóhelyeket építettek s azon az egész vidéken, a hol az utazó azelőtt napokig járhatott, míg falura vagy városra akadt, a szlávok terjesztették el a kultura mindazon áldásait, melyek Oroszországból, mint egy központból kisugározva, messze délre eljutottak.

Oroszország politikája, ezt nem szabad felednünk, Nyugotról Kelet felé törekedett s így meggátolta a Jenissej felső folyása és az Ob, valamint a tatár-mongol steppe-vidék felől az ezen vidékeken lakó törzsek beözönlését. Az akkori népesség számbeli erejét természetesen más mértékkel kell mérnünk, mint a maít szokás; hol ma ezrekről beszélünk, ott akkor legföljebb százakról lehetett szó. Habár keleti írók, sőt még keresztények is, a népek százezzeiről szólnak, ezt a túlzott állítást csak a keleti képzelődésnek lehet betudnunk,

¹ Rittich: „Materiali dlja etnografij Rosszizj Kazanszkaja Gubernija“. I. k. 93. I.

vagy pedig az akkor uralkodott óriási félelemnek a vad és idegen harczosok előtt. Kimutatták majdnem teljes bizonyossággal, hogy Dzsengiz seregében csak korlátolt számú mongol foglalt helyet, a többséget törökök és ugorok alkották, kik az uralkodóhoz győzedelmes útján csatlakoztak.¹ Így aztán könnyű átlátni, hogy a nemzeti szlávságnak nem volt nehéz megtörnie a nomádság erejét. S a mi a nomád társadalom — ha ugyan nevezhetjük társadalomnak — végső bomlását illeti, ezen kérdés megoldása abban a módban rejlik, melylyel Oroszország magasabb kultúrája erejével befolyását a nomádokra gyakorolta. Iván idejében erősségeket építettek meghatározott távolságban egymástól, a honnan az újonnan meghódított kerületeket kormányozni és megfékezni lehetett. Ezek a helyek azután később a telepítés központjaivá váltak. Így állittatott *Arszka* a cseremiszek és tatárok megfékezésére, *Laisova* a nogájok és tatárok ellen (1557), *Csebokszar* a nogájok és tatárok ellen (1555), szintűgy *Telyus* (1555), *Koszmudemjanszk* (1563), *Czivilszk* (1583) és még több. Ezen erősségek első lakói voltak a *sztrielzi* (nyilasok), kik később elkeveredtek a békés bennlakókkal. E telepítvényekkel korábban lehetett tartani a nyughatatlan nomádságot.² Arra, hogy a török-tatárok a maguk jószántából megtelepedjenek, az orosz nagyherczegek sohasem is gondolhattak; ez még napjainkban is majdnem lehetetlen dolog volna, a mit bizonyítanak az oroszok telepítési kísérletei a kirgiz steppén. De volt egy más mód is,

¹ V. ö. Grigorjeff V. V. tanár értekezését: „Die Beziehungen der Nomaden zu den civilisierten Staates“. (Russische Revue VII. k. 321—350. 1.)

² Rittich, I. k. 99

melylyel a kívánt változást el lehetett érni s ez volt a kereszténységre térítés. Tudták ugyanis, hogy ha fel lehet vétetni a legyőzött törzsekkel legyőzőik vallását, fokenként majd összeolvad a két ellenséges elem. Ázsiában, hol a vallás mindig nagyobb szerepet játszott, mint a nemzetiség, a megtérés majdnem mindig sikeresnek bizonyult e célra. Új hívek szerzése volt mindig főereje az ottomán birodalomnak s csakis a kis-ázsiai görög és örmény elem felszívása által volt lehetséges belecsöpögtetni a hadseregbe és az államba azt a kitartást, mely képessé tette őket arra, hogy Európa ellen forduljanak s tovább fenntartsák függetlenségüket, mint bármelyik török elődjük a hódítás útján. Az oroszok nem voltak kevésbé vallásosak, mint a törökök, hisz ismeretes az a tény, hogy a kettős kereszt volt a leghatásosabb fegyver a mai óriási ázsiai orosz birodalom meghódításában. Ikonnikoff, Oroszország történetéről szóló tanulmányában, melyben ennek a civilisatiohoz való viszonyát vizsgálja, azt állítja, hogy a Kazán elleni hadjáratnak főképen orthodox vallási jellege volt. Rettenetes Iván ezt mondta: „Nem akarom látni a hozzám hű keresztények pusztulását s utolsó lehelletemig küzdeni fogok az orthodox hitért. Bizva Istenben, Máriában, Isten anyjában s a csodatevő szentekben, folytatni fogjuk a mit elkezdtünk“. Az tette oly nehézé e munkát, hogy annyi különböző vallással álltak szemközt, — s a hatalmas orosz birodalom ma is ugyanezen nehézségekkel küzd. Mindenütt, hol finn-ugor, nagyobbrészt pogány vagy samán törzsekkel kerültek érintkezésbe az oroszok, a térítés aránylag könnyen ment, mert az orthodox egyház, ha kezdetben csak látszat és külső formák szerint is, lassacs-

kán mindenütt meghódította az egész területet. A csuvasok, e török-ugor törzs¹ megtérése 1743-ban következett be; a mordvinoké, vagy a mint az oroszok nevezik őket, mordváké, bár már Rettenetes Iván alatt megkezdődött, csak Erzsébet császárné uralkodása alatt ért véget; a csuvasok mind a mai napig fentartották nem egy pogány szokásukat. A votjákok, egy Szibériából bevándorlott törzs, kiket az oroszok „fehérszemű finnek”-nek neveznek, szintén könnyen felvették a keresztény hitet Kazán meghódítása után. Ők is sok pogány szokásukat megtartották, valamint az ugorok és törökök keverékéből álló cseremisz törzs is, mely Rettenetes Iván² alatti sok viszálya³ után csak az újkorban vette fel a kereszténységet.⁴ Az oroszok szerencséjére a finn-ugor népfaj ezen egyes törzsei s különösen az „erdei cseremisz”-ek, kik kezdetben harcziás, vad és megközelíthetetlen nép voltak, igen korán megbarátkoztak az állandó letelepedéssel. Nagyobb részt csak fél-nomádok lévén könnyebben hozzájuk férhetett az orosz befolyás, mint a teljességgel nomád török-tatár népekhez.

A koszmodemjanszki cseremiszek Rittich szerint tökéletesen eloroszosodtak s a mi szokásaikat illeti,

¹ Rittich, I. k. 93. l.

² Az Iván alatti forradalom idejében a votjákok és cseremiszek nevezetes szerepet játszottak; 800 orosz esett el az első csatában s aztán újabb 500 a másodikban Borisz Szaltikoff vajda vezérlete alatt (Karamzin VII. k. 354. l.).

³ Lásd „Türkenvolk” cz. művet. Lipcse, 1888. 444—495. l.

⁴ Pauli (I. k. 168. l.) ezt mondja: „Majdnem valamennyi cseremisz az orthodox egyház tagja, ámbár igazi keresztényi elveket csak igen kevésnél találni közöttük. Legnagyobb részük ma is még vagy az Iszlámot vallja, vagy bálvány- és fetisimádó, vagy pedig samán”.

alig különböztethetők meg maguktól az oroszoktól. Idegen kultúra sokkal könnyebben befolyásolhat letelepedett vagy részben letelepedett népességet, mint vándorló törzseket, mert, a közmondás szerint: „guruló kő nem mohosodik be“. Külső hatások nem igen fognak rajtuk; új életfelfogás és új szokások pedig nem kellenek nekik. A kereszttség szentsége, az oroszokkal való szorosabb egyesülés ezen első és főfeltétele, csak lassan terjedt. Miszail érseket, kit Nikom patriárka küldött a mordvinok megtérítésére s ki erőszakoskodott, megölték.¹ A votjákok s egyéb Kazán tartományban tanyázó ugor néptörzsek, kezdetben vad ellenállást fejtettek ki, de nem oly kitartással, mint a mohammedán tatárok. Sok esetben természetesen szemet kellett hűnynia az orthodox egyháznak, meg kellett elégednie a kereszténység külső vallásával, mert sokan ezen ugor megtértek közül mind a mai napig hivek maradtak pogány ünnepeikhez, szokásaikhoz és babonáikhoz. De ez csak idő kérdése. A mily mértékben terjed az iskolákban az orosz nyelv tanítása, oly mértékben tűnnek majd el a régi idők ezen maradványai s az ugorok eloroszosítása gyorsan fog haladni előre.

¹ Pauli, I. k. 122. l.

IV.

Tatárok erőszakos megtérítése.

A mit a finn-ugor elemekről mondtunk, az nem vonatkozik az európai Oroszország török-tatárjaira, mert ez utóbbiaknál Oroszország civilisáló törekvése két egymással kapcsolatos és egymást kiegészítő nehézségre talált. A török-tatárok faji és vallási viszonyaira célzok, melyek az egybeolvadást meggátolták, gátolják ma is, és úgy látszik, gátolni fogják még jó ideig. A törökök, e középkori *natio militans*, csak ott tűnik ki a civilisáló mozgalomban, a hol árja és semita elemek társaságában jelenik meg; mutatják ezt például az oszmánok, kik miután elkeveredtek ezen elemekkel, az Iszlám védelme alatt a politikai, társadalmi és értelmi kultúra egy külön alakját teremteték meg maguknak. A történet ezenkívül azt is tanítja, hogy a török-tatárok, a pusztaság ezen született harczosai, sohasem voltak valami nagy barátai a helyhez kötött életnek és békés foglalkozásnak, hanem mindig csak erőszakkal lehetett őket egy bizonyos területhez szoktatni. A hol a török megszűnik karddal kezében uralkodni, ott rövid idő alatt teljesen elveszíti nemzetiségét vagy pedig elvész hosszas, nyomorult halállal. Az után, hogy a kettős kereszt megkezdte győzedelmes hadjáratát, a Kaspi- és a Fekete-tengertől északra lakó törököknek számbeli ereje, mely addig igen jelen-

tékeny volt, észrevehetően hanyatlott s ámbár hébehóba történik említés nogájokról, baskirokról, krimi tatárokról és kirgizekről, politikai létük csakhamar megszűnt; hasonlóképen az oszmánok is lépésről lépésre visszavonultak a Balkán-félszigetről az utolsó orosz-török háború óta s most is költözőben vannak még Anatolia felé. Találunk ugyan néhány elszigetelt példát arra, hogy török vitézeknek a szerencse támogatása mellett sikerült a Régi Világ több pontján államot alapítani, Gaznev és Timur ivadékainak például Indiában, Szejev ivadékainak és a Kadzsaroknak Perzsiában, Oszmán ivadékainak Törökországban, — de ezen országok léte mindenütt fegyverük sikerétől függött s a hol ennek dicsősége eloszlott, oda volt ott a hatalom is. Ama törökök, kik az oroszok uralma alá kerültek, hűek maradtak nemzeti karakterükhöz s nem sok reményt nyújtottak az oroszoknak ahhoz, hogy kulturájukat elfogadják, mert kivéve néhány város népét, például a kazáni, asztrakháni, tomszki és tobolszki tatárokat, kik már az oroszok jötte előtt is foglalkoztak kereskedelemmel, az oroszok törekvései ezen törzsek civilisálását illetőleg mindenkor eredménytelenek maradtak. Vannak bizonyos természeti és faji körülmények, melyeket megváltoztatni igen nehéz. A kóbor élet iránti szeretet a török embernek annyira vérében van, hogy egy turkomán igen helyesen mondta nekem egyszer, hogy „könnyebb volna a földhöz szegezni minden egyes porszemet, mint a turkománt nyugalmas életre bírni“.

A meghódított kazáni tartományban mindenekelőtt arra kényszerítették az oroszok az ugorokat erősségeik által, hogy házakat építsenek és minthogy az oroszok szabadon összeházasodtak a megkeresztelkedett tatá-

rokkal, csuvasokkal, cseremiszekkel, mordvinokkal és votjákokkal, a mai Kazán tartomány népességét több jól ismert faj keveréke alkotja.¹ A törökök szolgálatták, mint már említettük, a legkisebb mennyiséget, a mi, nem is szólva a nomád élet iránti velük született szeretetről, főképen az Iszlám hatásának tulajdonítandó, mely gátat tudott vetni Oroszország civilisáló törekvéseinek. Mohammed tana, mely kitűnően megfelel az ázsiai ember gondolkodásának, házi és értelmi szükségleteinek, mindig távol tartá magát egyéb vallásoktól. Meggyőződve a maga felsőségéről és üdvözítő voltáról, oly szilárdan áll ez, mint egy szikla, a hol a más hitekkel való összeütközés kikerülhetetlen. Megemlítettük már, hogy a nomád török csak igen lanyha híve az Iszlámnak; daczára azonban ezen lanyhaságnak és a lelkesedés hiányának, sohasem sikerült a kereszténységnek a czár uralma alá került mohammedán hitét megingatni. Az orosz kard s nem a kettős kereszt győzedelmeskedett az Iszlám fölött. Veljaminoff-Zernoff a Kaszimoff-ház czárjairól és czarevicseiről írt tudós és kitűnő munkájából² megtudjuk azt, hogy azon tatár herczegek közül, kik Vak Vazul czár kegyének örvendettek, s kik több tartományt kormányoztak, igen kevesen hagyták el az Iszlámot, ámbár hűbéresek maradtak a XV. század közepétől a XVII. század végéig. A történelemben említett megkeresztelkedett mohammedán tatár herczegek között találjuk Khudai-

¹ Rittich I. k. 103. l.

² Veljaminoff-Zernoff V. V.: „Izszljedovanijie O Kaszimovszkikh Czarakh i czarevicsakh“ Szent Pétervár 1863—66, 3. köt. Az első kötet megjelent németül is, ily czim alatt: „Untersuchung über die Kasimofschén Zaren und Zarewitsche von W. W. Welyaminoff-Zernoff. Oroszból fordította dr. Julius Theodor Zenker. Lipese, Leopold Voss, 1867.

kul nevét, ki 1505 deczember 21-ikén részesült a keresztség szentségében s felvette a Péter nevet,¹ egy hónappal később pedig elvette Eudoxiát, Ivanovics Vazul nagyherczeg testvérét. Ali sah fia volt ő, kit az oroszok Sigalinak neveztek; második fia, Melik Tahir, hű maradt az Iszlámhoz egész életében, míg másik két fia felvette a keresztyénséget s a Vazul és Fedor nevet kapta. E két herczeg sem a maga kívánságából lett azonban keresztenynyé, hanem az oroszok ítélete következtében, kik választást szoktak engedni a hűtlenségbe esett tatároknak a halál és a keresztyénség között.

A mikor Ali sahot száműzték Kazánnal való titkos és árulkodó üzelmei miatt, feleségei, gyermekei és hozzátartozói felvették a keresztséget, hogy megmeneküljenek a szenvedésektől és a haláltól. A fentemlített munka „Czárok és czárevicsek története“ I. kötetének 98. jegyzetében a következő részleteket olvassuk: „Ugyanazon évben (vagyis 1535-ben) június 26. és 27. Sigali sah (Ali sah) tatárjai közül hetvenhármat fogságba vetettek s azután halálra ítélték és kivégeztek. Ezek közt volt hét gyermek, a kit nappal megfojtottak, éjszaka pedig testüket a vízbe dobták. Nyolcz foglyot a tömlöczben tartottak, de nem adtak nekik sem enni, sem inni, így tehát ezeket is megölték.“ Egy másik leírásban ezt olvassuk: „Vazilevics Iván nagyherczeg a novgorodi tatárok elleni haragja egy fellobbanásában nyolczvannál többet közülök tömlöczbe vettetett; ezek öt nappal később mind meghaltak, mert hitüket nem akarták megváltoztatni. Ugyanily módon pusztultak el hetvenen Pekoffban s csak egy ismerte el az

¹ U. o. I. k., 181. l.

egyetlen és orthodox egyházat; ez, kit addig Hasszán-nak hívtak, a Mihály nevet vette fel.“ Novgorodban negyvenhárom asszonyt és harminczhat gyermeket, Pekoffban ötven asszonyt és gyermeket kényszerítettek ez alkalommal az orthodox egyházba való belépésre.¹

A mi a Kaszimoff-ház többi hercegeit illeti, tudjuk, hogy Szeid Burhán, Arszlán sah fia 1653 és 1655 közt felvette a kereszténységet és a Vazul nevet. Egy rokona, Altun-Aj herceg, Köcsüm khán egyik fia és ennek családja szintén keresztényekké lettek. Szeid Burhán uralkodása alatt, ki 1680-ban halt meg, a Kaszimoff-ház mohammedán lakói, úgy látszik, rohamosan kezdtek megtérni. „Az orosz propaganda, — írja Veljaminoff² — mindenesetre megindult már régebben. Arszlán alatt az orthodox hit túlsúlyban volt minden egyéb vallás felett s a kereszténység, ha csak külsőleg is, mindig hódított. Vazul uralkodása alatt az orthodox egyház és az egyéb vallások közti küzdelem mind nagyobb és nagyobb területen támadt fel. Az orosz kormány belefogott a tatárok, de különösen a pogány mordvinok megtérítésébe. E törzsek faluszám vették fel a kereszténységet, hol szabad akaratukból, hol pedig hosszas és elkeseredett küzdelem után.“ A „Kaszimoff-ház történetének“ írója megjegyzi, hogy a megtért hercegek jó példája nagyban megkönnyítette a tatároknak az oroszokba való beolvasztására tett első kísérleteket. Így pl. Kazán elfoglalása után Jadigjar khán megtérése nagy tömeg mohammedánnak a megtérésére vezetett. Orosz történetírók szeretnék elhíttetni, hogy e megtérések mind a lakosság szabad akaratából származó cselekedetek voltak, de ez igen kétséges, ha tekin-

¹ Veljaminoff I. k. 283. l.

² U. o. III. k., 425. l.

tetbe vesszük, hogy az Iszlámot elhagyott tatárok leszármazottai, kiket mai nap is, 500 esztendő elteltével, „krescseni tatari“-nak (megkeresztelt tatároknak) neveznek, nincsenek többen 30,000-nél.¹ A Rettenetes Iván alatt megtért tatárokat az oroszok „sztari krescseni“-nek (rég megtérteknek) nevezik megkülönböztetésül a „novo krescseni“-ktől (újonnan megtértek). Az a tény, hogy beolvadásuk első századaiban is a kereszténység volt az erősebb, a régi időből fennmaradt sok szokás daczára, annak tulajdonítandó, mint Rittich helyesen megjegyzi, hogy az az Iszlám többi részeivel oly nehéz volt az érintkezés; az orhodox egyháznak ugyanis mindig igen csekély hatalma volt fölöttük s így van ez ma is. A mi az újonnan megtérteket illeti, ezek nagyobbrészt jobban az Iszlámhoz szítanak, mint a kereszténységhez, ámbár az orosz egyház sokra becsüli e tatár megtérteket, s bátorító példának használja fel őket a volgamenti törökök további térítésénél. E tárgyról való ismereteinket főképen Nikolaj Ivanovics Ilminszki² orosz orientalistának köszönjük. Az ő kutatásai különös figyelmet érdemelnek azért, mert felfedik az orosz civilisáló törekvések fő indító okait.

¹ Rittich (II. k., 7. l.) csak 27,091 lelket említ.

² E kitünő orosz tudós életéről és műveiről két jeles munka jelent meg. 1. Na Pamjat Nikalaje Ivanovicse Ilminszkom o dvadzatipjatiletiju Bratsztva Szvatitelja Gurija. Bratcsika N. Znamanszkago. Kazán 1892. (Ilminszki N. I. emlékére a Szent-Guria-szerzet 25. évfordulóján, írta Znamenszki M., az említett társaság tagja.) 2. „Nikolai Ivanovics Ilminszki. Izbranija Mieszte iz pedagogiceszkikh szotcsinenij, njekotorija szvjedjenija o jego djejatenosztii i o poszliednikh dnjakh jego zszizni“. Kazán 1892. (Szemelvények pedagógiai munkáiból, megjegyzések műveire és élete utolsó napjaira.)

V.

Oroszosítás és kivándorlás.

Ez az osztályozás, hogy: rég megtértek és újonnan megtértek, 1740-ből ered, a midőn a szvjaszki klastromban a mohammedán tatárok javára külön missziót szerveztek. Azon helyeken, hol az újonnan megtértek az oroszok közvetlen közelében éltek, a kereszténység meglehetősen szilárd alapokon nyugodott, de a hol távolabb laktak tőlük, csakhamar visszatért a lakosság az Iszlámhoz. Sokan titokban folytatták mohammedán szertartásaikat, látogatták a mecseteket és titkos összejöveteleket tartottak a mollákkal. Gyakran megtörtént, hogy volt keresztény és mohammedán nevük, így pl. a trebiszond- és szaloniki-vidéki ál-mohammedánoknak. Ily körülmények közt nem is várhatta az ember, hogy valami szoros kapocs legyen e megtértek s az oroszok közt. Rendszerint a keresztény tatárok egészen külön éltek az oroszoktól; összeházasodás majdnem sohasem történt köztük, míg az, hogy orosz összeházasodott megtért cseremiszzsel, votjákkal vagy mordvinnal, gyakran előfordult.² Hosszú ideig a kormány békével tűrte ezen állapotokat; sőt mi több, az 1773-iki ukáz, mely vallási türelmet rendelt el, tulajdon-

¹ „Na Pamjat“ III. k. 327. l.

² Rittich, II. k. 7. l.

képen bátorítás volt az Iszlám terjesztésére. 1778-ban a kormány Ufában, valami orosz Seikh-ul-Iszlám-ságot alapított, a minek következménye az volt, hogy a mecsetek száma rohamosan növekedett, s az Iszlám szabadon terjedhetett a kirgizek és baskiok közt, kik addig samánok voltak. Rittich orosz néprajzi író e pontnál megjegyzi, hogy II. Katalin uralkodása többezt használt az Iszlám terjedésének, mint a kazáni khánság függetlensége egész ideje alatt. A kormány igazi célja az Iszlám ekkénti pártolásával az volt, hogy a nomádok letelepedjenek. Abban a hitben cselekedte ezt, hogy az Iszlám jobban megfelel az ázsiai gondolkodásnak, s hogy ez az első lépés a civilisatio felé. Ez a vallási türelem az orthodox egyház kárára vált; reactionnak kellett bekövetkezni, s ez nem is késett soká.

Az első igazán komoly kísérlet a kazáni és szomszédos tatárok megtérítésére és eloroszosítására 1854-ben történt, midőn elhatározottatott, hogy a kazáni akadémián egy négy osztályból álló missziót szerveznek. E négy osztály volt 1. a mohammedánellenes 2. a raszkolnikellenes 3. a buddhistaellenes és 4. a pogányellenes. Ez utóbbi a csuvasok és cseremiszek ellen irányult, kik hűek maradtak régi pogány szokásaikhoz.¹ A mohammedánellenes osztály élén a már említett tudós orientalista Ilminszki N. I. állott, kinek Szablukoff tanár segédkezett. Ilminszki, ezen osztály mozgó ereje, követelte, hogy a kazáni tatárok tatár dialektusában az orosz írásmód (bár ez sem felel meg teljesen a kívánalmaknak) használtassék az arabs helyett, mely nem csak idegen volt, hanem kép-

¹ „Na Pamjat“ 95. l.

telen is a török nyelv hangzását pontosan kifejezni.¹ A fölösleges arabs-perzsa kifejezéseket és szókat kilökték s régi török kifejezésekkel pótolták, hogy a nyelve egyszerűbb legyen s határozottabb török nemzeti karakterrel bírjon s esetleg az oroszosítás szolgálatába is szegődhessen.

Ezen nyelvészeti reformokon kívül Ilminszki megkivánta, hogy tanítványai — kik misszionáriusokká és a bennszülöttek tanítóivá váltak — az Iszlám tanaival is megismerkedjenek s ezért *Mukhtasszar-ul-Vukáje*, *Fikh*, *Feraiz* és egyebekről s más, a mohammedán egyetemeken tanított tárgyakról is tartott előadásokat, szóval polemikus tanfolyamot alapított, melynek eredményeképen a misszionáriusok, kik jártasokká lettek a mohammedán vallási tudományban, elérték azt, hogy vitába elegyedhettek a mollákkal s czáfolhatták a Korán és a Szunnah tételeit. Nem is szólva arról, hogy ezen terv értéke igen kérdéses, mert a vallási vitatkozásban a keresztény, de különösen az orosz papság kontár a mollákhoz képest, az orthodox egyház nem igen pártolta a tudós orientalista ezen tervét. Midőn 1857-ben Canon Iván, később szmolenszki püspök, vette át ezen intézmény vezetését, Ilminszki szigorú szemrehányásokban részesült. Az új rector, a ki nemcsak fanatikus, hanem tudatlan is volt, azt állította, hogy a misszionáriusoknak semmit sem kell tudniok az Iszlámról s hogy a tudós orientalista szerinte túlságosan buzgó volt, nagyon is mélyen belehatolt a mohammedán theologia rejtelmeibe s úgy látszik, nagyon meg is szerette Mohammed tanait. Jellemző

¹ Az orosz nyelvben ö és ü hang nincsen, míg a törökben igen fontos szerepet játszik.

ezen seminarium szellemére, hogy az 1858-ban beiratkozott hatvan tanuló közül csak tizenöten érdeklődtek az Iszlám-ellenes előadások iránt. Ilminszkinek teljesen igaza volt a felvett módszer tekintetében. A misszionárius csak akkor remélheti, hogy a mohammedánok meghallgatják, ha töviről-hegyire ismeri a Koránt és a Szunnaht, de semmiesetre sem érhet el eredményeket akkor, ha tételeit nem ismeri, vagy oly szigorúsággal jár el, mint az orosz papság. Kétségtelenül való, hogy az orosz philologusok, mint Ilminszki, Csesztakoff, Zolotniczki a köznép beszédjének javítására kifejtett igyekezetükkel többet szolgáltak a Kazán tartományban lakó vegyes népesség eloroszosításának, mint a Synodus által keresztül vitt összes erőszakosságok. Azok legalább keresztülvitték azt, hogy a mai megkeresztelt tatárok közt sokkal kisebb visszaesés mutatkozik, mint azelőtt, s hogy a mohammedán tatárok most már sokkal könnyebben tanulnak oroszul írni és beszélni, mint régen. A legtöbb kazáni mohammedán meglehetősen bírja az orosz, — az asz-szonyok azonban nem. Mohammedán gyermekek eljárnak most már az elemi és felsőbb iskolákba, de csak a kényszer hatása alatt, mert szüleik most sem szeretik, ha a gyermekek keresztényekkel érintkeznek: attól félnek, hogy Mohammed tanaival ellenkező szokásokat vesznek fel. A kis tatárok ott tanulják a földrajz, történelem, physika és számtan elemeit, de vallásukat ez nem érinti. Az első oktatást a mekteb-ben vagy mohammedán iskolában nyerik, melyet magánosok adományaiából tartanak fenn. Ilyen iskola található minden mecsettel kapcsolatban még a legkisebb községben is.

Bár a Synodus megkezdette módszer a moham-

medán tatárok térítése körül kudarczot vallott, a közoktatásügyi kormány törekvései gróf Tolsztoj D. A. vezetése alatt, ki 1866 és 1867-ben e végett személyesen meglátogatta a volgai tartományokat és Odesszát,¹ nem voltak minden siker nélkül. Ő vitte keresztül Ilminszki terveit s a mennyire ez lehetséges a volgai és krimi tatárok fanaticismusával szemben, melyet a törökök és középázsiaiak még szítottak, Tolsztoj a czár dél-oroszországi mohammedán alattvalóinak nevelését magasabb színvonalra emelte. Daczára ama titkos és mélységes gyűlöletnek minden ellen, a mi keresztény s daczára különösen az orosz kormány elleni gyűlöletnek, a déloroszországi mohammedán tatárok, leginkább pedig azok, kik városokban élnek, modern cultura tekintetében messze felülmulják közép-ázsiai és az ottomán birodalom keleti részében lakó hitsorsosait. A volgai és krimi tatárok kitűntek iparuk, gazdagságuk és higgadtságuk által; vállalkozó szellemű kereskedők ezek, kik nagyobbbrészt kicsinyben kereskednek s az egész orosz birodalomban az a hírük van, hogy megbízhatók és becsületesek. Talán engedékeny természetüknek s a cultura iránti fogékonyságuknak tulajdonítható, hogy a kazáni tatárok száma, a helyett, hogy csökkenne, jelentékenyen nő, mint e tábla mutatja:

1858 (Lapteff szerint) . . .	444,509
1868 (Rittich szerint) . . .	482,809
1898 (utolsó népszámlálás) ² .	625,847

¹ „Na Pamyat“ 217. l.

² „Raszpredjelenie Nasszelenija Imperii po glavnim vjeroizpovedaniam“ (A császárság népének eloszlása a fő vallások szerint). Vajjon a mesceserjások, tepterek és babilok bennfoglaltatnak-e, az nem bizonyos.

Ez a számbeli gyarapodás annyival meglepőbb, mert az orosz birodalom más részeiben, — nevezetesen a Kaukázusban és Szibériában, — a mohamedán tatárok száma jelentékenyen csökkent.¹ Ezt a tüneményt részben megmagyarázza ezen különböző mohamedán csoportok földrajzi elhelyezése, — t. i. mennél közelebb laknak a független ottomán birodalom határához, annyival könnyebben bevándorolhatnak oda s következőképp annyival több mohamedán alattvalót veszít el az orosz birodalom.² Kétszáz évvel ezelőtt a Krimben és Tauriában lakó mohamedán tatárok száma minden bizonynyal sokkal nagyobb volt, mint a mekkora ma. A török elem uralkodott majd mindenütt a Prút és Volga közt eső vidéken is, délen a Fekete és Kaspi tengerig, északon pedig szórványos csoportokban a szláv kerületek határáig terjedt. Csakis így tudjuk megmagyarázni a krimi khánoknak Orosz-, Lengyel- és Törökországgal való érintkezésében kifejtett nagy befolyását s ez magyarázza meg az ottani állandó, több ezerre rugó hadsereget is, melylyel beronthattak a szomszéd orszá-

¹ Mohammed Fatih „Kirima Sziahat“ (Utazás Krimbe) című műve szerint (Orenburg, 1904.) körülbelül 300,000 tatár vándorolt ki Törökországba.

² Midőn Veljaminoff-Zernoff „Matériaux pour servir à l'histoire du Chanat de Crimée“ (Szent-Pétervár, 1864.) című művét olvassuk, mely a krimi khánok Oroszországgal folytatott levelezésének áttekintését foglalja magában, csodálkozunk azon, hogy mekkora csapatok állottak a Bagszeszeráji felhívásnak rendelkezésére, melyek időről-időre berontottak Lengyelországba és Magyarországra. Még akkor is, ha a keletiek túlzását tekintetbe vesszük, igen nagy számbeli erővel kellett birnia azon nomád törzseknek, mely e csapatokat szolgáltatta.

gokba s előnyomulhattak egészen Lengyel- és Magyarországnak belsejébe.¹

A mi ma még megvan ezen egykor erős nemzeti elemből, Krimre és a Kaspi-tó északnyugoti részén fekvő vidékre szorítkozik. Ugyanazon eljárás, mely Kazán fejedelemségben megbénítá a nomádságot s megalapítá a szláv telepeket, ez esetben visszakergette a törökséget a steppékre. Ma már csak a nogájok és turkománok alkotják gyenge maradványát annak a hatalomnak, mely egykor egész Dél-Oroszországot félelemmel tölté el, és a valódi krimi tatárok (e török-görög-czimber keverék) száma rohamosan apad. Pauli² ethnographiai művében 276,000-et említ, Telfer³ 1874-ben 127,682-t, Szemenoff, az orosz birodalom geographico-statisztikai kézikönyvében (V. köt. 1. rész, 1875.) 100000-re becsüli őket, az 1861-iki hivatalos kimutatás 164,900-ra s az 1884-iki népszámlálás 142,000-re.⁴ A tauriai mohammedánságot 190,514 lélekre becsüli az 1897-iki orosz népszámlálás. Krim sok orosz leírásában, így a Pauliéban⁵ is, azon véleményt találjuk, hogy a krimi tatár, mihelyest letelepszik s ezt az életet megszokja, annyira hasonlóná válik az oroszhoz, hogy az egybeolvadás egészen természetyszerűleg következik be. De ez, szerény véleményem szerint, teljesen elhibázott felfogás, mert midőn Oroszország 1764-ben Kri-

¹ Pauli I. k. 277. l.

² I. k. 272. l.

³ „Krim és a Kaukázuson túli vidék“ II. k. 214. l.

⁴ „Zamjetki ob etnicseszkom szosztavje tjurskics plemen i narodnoszteij i szvjedenija ob ics csiszlenosztj, N. A. Aristov. Szent-Pétervár 1897. 129. l.

⁵ I. k. 302. l.

met a czár birtokai közé iktatta, Szumarokoff megállapítá, hogy körülbelül 300,000 tatár vándorolt ki Törökországba.¹ A krími háború után a kivándorlás újból nekilendült s csupán a tauriai félszigetről 192,360 lélekre rugott, úgy hogy a XIX. század folyamán Dél-Oroszországból kivándorlottakat (krími tatárokat és nogájokat) legalább 500,000-re kell becsülni, s ez a kivándorlás tart most is, a miről e munka folyamán még lesz szó. A népességnek kivándorlás általi apadásán kívül, a kötelező letelepülés s a nomád élet feltételeinek súlyosbodása nagyban hozzájárultak a török elemnek az európai Oroszország déli és délkeleti részében való hanyatlásához. Jelenleg a tatárok és baskirok száma összesen két és fél milliót tesz ki, — s ha tekintetbe vesszük, hogy e törzsek mily fontos szerepet játszottak a középkorban és még újabb időkben is az Ural és Prút közötti széles területen a szlávok behatolása előtt, kénytelenek vagyunk arra a meggyőződésre jutni, hogy az ural-altáji faj *elvesztette régi számbeli erejének kétharmadát és sok helyen teljesen ki fog pusztulni.* Láthatjuk, hogy Kelet-Európa Rettenetes Iván által észszel és energiával megkezdett szlávizálása azóta is halad szakadatlanul és hogy az ural-altáji faj járult hozzá legnagyobb mértékben az orosz szlávság rendkívüli gyarapodásához.

¹ Arisztóff „Zamjetki“ 129. l.

VI.

Kulturális törekvések a kirgiz steppén.

Oroszországnak a czár birodalma európai részében lakó török elemekre gyakorolt befolyásáról adott vázlatunkat könnyen kiegészíthetjük a török-tatárok ázsiai birtokán lefolyt megfelelő tünetmennyekkel. Első sorban a kirgiz steppén végbe vitt műveletei Oroszországnak vonják magukra figyelmünket. Itt az orosz beavatkozás aránylag újabb keletű. Csak újabb időben vették ezt a dolgot erélyesen a kezükbe, mert, — Albukhair khán kirgiz főnök névleges alávetését 1734-ben nem számítva, — Oroszország jelenlegi beavatkozása a steppék kormányzásába 1845-től datálódik, midőn Obrucscseff generális megalkotta a kisebb erősségek vonalát, melylyel mindent, a mi történt, ellenőrizhetett s melylyel, leszámítva néhány alkalmi lázadást, sikerült is az addig független nomádokat orosz iga alá hajtania. Mindez azonban természetesen lassan haladt előre és a kirgiz steppe végleges alávetése és beolvasztása a czár birodalmába csak akkor vált lehetségessé, midőn Taskend bevétele után, 1865-ben ez a vidék minden oldalról körül volt zárva. Azok az eszközök, melyeket az oroszok a kirgiz steppék civilisálására használtak, kezdettől fogva eltértek az előző században a török-tatárok és ugorok alávetésére használtaktól. Akkoriban a kötelező kereszt-

telést és az orthodox egyház terjesztését tartották az egyedüli hathatós eszköznek, de újabb időben a kormány átlátta, hogy kevésbé szigorú, indirect úton a kívánt eredmények épp úgy elérhetők s kezdték nevelni a népet és iskolákat építettek. Glukhoff generális¹ már 1859-ben felvetette az eszmét, hogy iskolákat kell építeni, melyekben a nomád gyermekeket az elemi tárgyakra kirgiz nyelven tanítsák. Az időben a kirgizeknek már voltak saját iskoláik, melyek mindig mecsetekkel voltak kapcsolatban s a mollák felügyelete alatt állottak: „mekteb“ volt a nevük. Ezen iskolák, melyekben rendszeren kazáni, némelykor bokharai és taskendi mollák vezetése alatt természetesen csak mohammedánokat tanítottak, melegágyai voltak a fanaticismusnak s az orosz gyaurok ellen való gyűlöletnek, mert csak így volt az Iszlám tana a nomádok közt fenntartható, kik mindig hajlottak a samánismus felé. A kazáni és orenburgi tatárok már igen régi idő óta kereskedtek a steppei nomádokkal s ezenfelül igen tevékeny apostolai voltak az Iszlámnak, mert mindenütt, a hol jártak, előadták és magyarázták a Koránt, nagy akadályt gördítvén ezáltal az orosz tervek elé. A rehimszkoi, kazalinszki, karmaktesi-i, kamiskurgáni és perovszki-i orosz katonák és telepések számára létesített iskolák nem

¹ A steppei és orosz-turkesztáni orosz iskolákat illető részletek tekintetében főképen Osztroumoff N. P., e kitűnő orosz orientalista művének tartozom hálával, mely 1899-ben jelent meg e címmel: „K'istorij narodnago obrazovanija v'turkesztanszkom kraj. Konstantin Petrovics von Kaufmann, unstrojitel turkesztanszkajo kraja. Licsnija voszpomenanija“. (A népnevelés története Turkesztánban. Kaufmann Petrovics Konstantin, Turkesztán megalapítója. Személyes visszaemlékezések 1877—1881.) E művet ezentúl „Osztroumoff“ néven idézem.

kellettek a kirgizeknek, mert a szülők féltek, hogy gyermekeik az Iszlám ellen fordulnak és keresztényekké lesznek. Csak egy önkénytes ily iskolába való belépésről történik említés: Kul-Mohammed Utaganoff, egy húsz éves kirgiz ifjú, 1862-ben ily iskolát látogatott.

Orenburg és Szamara főkormányzója, Katenin vezér-segédtsízt elhatározta, hogy, ezen előítéleteket megtörendő, kirgiz seminariumot alapít, melyben huszonöt kirgiz ifjú nyer elhelyezést, kik szigorúan rituális mohammedán elvek szerint nevelendők. Külön uniformisban kellett járniok, de megtarthatták a kirgiz töbetejt (kis kerek sipkát). A négy éves tanfolyam elvégzése után az ifjak beléphettek az orenburgi katonai iskolába. Ez a terv azonban csak 1863-ban valósult meg. Összevissza nem több, mint tizennégy kirgiz egyezett bele abba, hogy gyermekét ebben a seminariumban neveljék; tíz ezek közül a Bi-k közé — vagyis a felsőbb osztályba — négy pedig az alsóbb osztályba tartozott. Vereffkin(olvasd: Verjoffkin) generális következő beszéddel nyitotta meg e seminariumot:

Bi-k, ősz szakállók és kiváló kirgizek!

A kormány parancsára ezennel megnyitom az első kirgiz tanulók számára létesített iskolát. Szerencsésnek vallom magamat, hogy ezen kötelesség reám hárul, mert meg vagyok győződve arról, hogy ezen iskola nagy hasznára lesz gyermekeiteknek. Sajnos, hogy eddigelé a kormány törekvése nem találkozott nálatok azzal a sympathiával, melyet megérdemel, mert eddig csak tizenöt tanuló folyamodott a huszonöt szabad helyre. Bizonyos mértékig értem habozástokat, tudom, hogy sokan közületek a khivai és khokandi kerületekben születtek és nevedtek, a hol meg-

szoktátok azt látni, hogy a hatóságok csak a maguk hasznát nézik s a ti jóllétetekkel mitsem törődnek. De régi tapasztalásaitok és megfigyeléseitek itt nem alkalmazhatók. Ne felejtsetek el, kérlek, hogy azon kiváló szerencsében van részetek, hogy az orosz császár alattvalói vagytok, kinek fő gondja és öröme jót tenni összes gyermekeivel, tekintet nélkül arra, hogy azok keresztények vagy mohammedánok, oroszok vagy kirgizek. Mi is, Ő Felsége szolgálai, érezzük tehát abbeli kötelességünket, hogy jóléteteket képességeink szerint előmozdítsuk és terjeszszük közöttetek ama hasznos tudományokat, melyek nélkül boldog élet nem képzelhető. Ezért tartotta a kormány helyesnek fiaitok nevelésére államköltségen iskolát nyitni. Nem kérünk tőletek sem pénzt, sem másnemű áldozatot, csak egyet kérünk tőletek: bizalmatokat és közreműködéstekeket. Azon ifjak, kik ezen iskolába lépnek, a tanfolyam elvégeztével mint szabad és elfogulatlan emberek fognak visszatérni hozzátok. Ezt szentül ígérem nektek, ne higgyetek tehát azoknak, kik mást mondanak. Csak olyan dolgokat fognak tanulni ez iskolában a gyermekek, a mire később valószínűleg szükségük lehet; okosabb, jobb és hasznosabb emberek lesznek belőlük; vigaszotok és örömtök lesznek ők. Arról is meg vagyok győződve, hogy e gyermekek maguk, midőn nevelésük véget ért, mindig örömmel fognak visszagondolni diákéveikre; én és társaim mindent meg fogunk tenni, hogy így legyen. Kérlek, jertek és látogassátok meg az iskolát, a mikor csak akarjátok, hogy magatok megítélhessétek, vajjon gyermekeitek mit csinálnak, hogy tanítják őket és mily bánásmódban van részük. Meg fogjátok látni akkor, hogy ezen iskola felállításával a kormány csakis

a ti érdekekben cselekedett. Minden megjegyzés, kérelem vagy eszme, melylyel a tanítványok tanítására és ellátására nézve támogattok, teljes érdeklődésemre tarthat számot. Házam nyitva van mindenkinek; szívesen fogadom bármelyikteket s kérlek, adjátok kívánságaitokat tudtomra. Végezetül köszönetet mondok mindazoknak, kik bizalmukkal kitüntettek, — tudom, hogy nem fogják megbánni.“¹

Ez a beszéd tiszteletet érdemel, mert oly férfiútól ered, mint Vereffkin generális, ki nagy dicsőséget szerzett a Khiva elleni hadjáratban 1873-ban, de mutatja azt is, mily bizalmatlanok voltak a steppe lakói a népnevelési mozgalom iránt. Kétségtelen, hogy az eredmények nem érték meg azt a nagy fáradságot és kiadást, a mit a kormány ráköltött. Azon steppei iskolák, melyek khánságok közelében épültek, nem nagy bátorítást nyertek a közönség részéről, míg azok, melyek szorosan vett orosz községek szomszédságában épültek népszerűbbekké váltak. A kazalinszki² iskolát például csak tíz kirgiz tanuló látogatta, Orenburgban azonban számuk jelentékenyen nagyobb volt. Mindent egybevetve, azt hiszem, hogy az orosz kormány túlságosan vérmes reményeket fűzött telepítő és civilisáló működéséhez a nomádok között. A francziák példája az algériai kabylokkal nem éppen buzdító példa. Kauf-

¹ Osztroumoff 249. l.

² U. o. 258. l. Osztroumoff ezt a tényt Gul Mohammed Baidanoff kirgiz tanító fanaticismusának tulajdonítja, ki nem sokkal később elbocsáttatott s egy más kirgiz mollával, Mumin Baidaszoff-fal helyettesített. Nem fogadjuk ezen véleményt minden tartózkodás nélkül, mert még igen messzinek látszik nekünk az az idő, midőn a kirgiz mohammedán vonzódást fog érezni az orosz iskola iránt.

mann generális, e lelkes civilisáló, ki Turkesztán orosz kormányzata élén állott, minden képzelhető fáradtsággal azon volt, hogy a kirgizeket orosz iskolákban taníttassa. Több bizalma volt ebben a törzsben, mint a szartokéban, a kik, bár fogékonyabbak voltak a kultúra iránt, annyira az Iszlám hatalma alatt állottak, hogy az orosz civilisatióval való szorosabb megbarátkozásukat teljesen lehetetlennek tartotta. Ez nem egészen helyes, mert a középázsiai nomádok, ámbár több mint 500 éven át az Iszlám hatása alatt állottak, csak felületesen ismerik ezt s a samánismus maradványaihoz ragaszkodnak. De hát az iszlamismusnak még a máza is oly vonzó a keleti *pur sang*-ra, hogy a keresztény culturának nem igen sikerül ezt a varázst megtörni. Nem annyira a mollák, a „medresz“-ekben (collegiumokban) nevedett ezen világi papság, mely többé-kevésbé ismeri az Iszlám tételeit, hanem inkább az isánok (szerzet-főnökök), dervisek és kalenterek gyakorolják a legnagyobb befolyást az egyszerű nomádokra. Külső megjelenésük, szokott groteszken rongyos ruházatuk, jajgatásuk és kiáltozásuk, állítólagos varázsló hatalmuk nagy vonzó erőt ad e sivatag fiainak és élénken emlékezteti őket a bakhsikra (troubadour, táltos, orvos), a samánismus ezen maradványára, melyet az Iszlám szigorúan eltilt. Ezenkívül meg természetes is, hogy a kirgizek, kik mindig a vándorélethez voltak szokva, nem szívesen fogadják a civilisáló törekvéseket, különösen ha idegenektől jönnek. A hol az Iszlámnak mindeddig sikerei nem voltak, ott a keresztény kulturának sincs sok reménye. A taskendi, csimkendi, aulia-atai, jurovszki-i és kazalinszki 1878 óta fennálló iskolákban csak hatvanhárom bennszülöttet neveltek fel, míg ugyanezen idő alatt 2193 orosz

gyermek¹ járt ugyanezen iskolákba. Ez pedig olyan vidék, hol a keresztények számát, a katonákét beleértve, 42,819 lélekre teszik, a mohammedánokét pedig 1,413,114 lélekre.²

A civilisálással szemben kifejtett szakadatlan ellenállás ezen megczáfolhatatlan jeleivel szemben kissé furcsa, hogy Oroszország mindig úgy tekint a kirgiz steppére, mint egy szűz területre, mely kiválóan alkalmas a kísérletezésre. Kaufmann generális³ Oroszország történetét lefordíttatta kirgiz és szart nyelvre, abban a reményben, hogy ilykép az Oroszország iránt való bizalmat s az iránta való szeretetet emelni fogja. A kirgizek hűségével viszont, melynek oly hangon adtak kifejezést, hogy lehetetlen fel nem ismerni benne a hivatalos nyomást, túlságosan büszkélkednek az oroszok. Osztroumoffból⁴ idézek, a ki azt mondja, hogy midőn Kaufmann generális 1878-ban dzsami expedíciójára készült, mely lényegileg India ellen irányult, a Szir Daria kerület kirgizei egy sátorral (akoj) ajándékozták meg következő szavak kíséretében:

„Kaufmann fő kormányzó és turkesztáni főparancsnok úr Ő Excellentiájának.

Sikságainkon az Isten magas hegyeket teremtett, a honnan tiszta vizű patakok és folyók rohannak lefelé. E vizeket mezőinkre és steppéinkre vezetjük, hogy fenmaradásunkhoz kenyeret és marháink táplálásához elegendő takarmányt nyerjünk. A császár téged mindannyiunk fölé emelt, Jarim-Padisá-vá (vice-császárrá) tett felettünk s mi biztosak vagyunk abban,

¹ Osztroumoff 109. l.

² Az 1897-iki orosz népszámlálás szerint.

³ Osztroumoff 104.

⁴ 60. l.

hogy mezőink s tanyáink a te kegyes, jóakarató és kiméletes kormányzásod alatt bőven fognak teremni és a mi javunkat fogják előmozdítani. Hallottuk, hogy a császár parancsára hosszú útra indulsz s utad széles steppéken és magas hegyeken át viszen. Fogadd tehát kegyesen, mi tőlünk, alattvalóidtól, ezt a sátrat, hogy országunkon át vivő utadban védelmül szolgáljon te néked. A mi kézi munkánk ez s a mi steppéink fájából s a mi birkáink gyapjából készült. Ez a fehér sátor fog megvédeni téged az égető nap heve, eső és szél ellen, éppen úgy, mint a hogy a Fehér Czár hatalma és törvénye megvéd bennünket ellenségeink törétől, bánattól, útonállástól s a köztünk oly gyakori visszavonástól és veszekedéstől.“

Ez alatt volt negyvenhat pecsét és negyvenhét aláírás.

Nagyon kérdéses, hogy vajjon a kirgizek ezen nyilatkozata igazi rokonszenven alapult-e. Én azt hiszem, csak azt akarták megmutatni, hogy Turkesztán, Angliával való háború esetén nem fog fellázadni s nem okoz Oroszországnak kellemetlenségeket. Azon adományokat is, melyeket a steppék lakói, mint hajlandóságuk bizonyítékait a Vörös Keresztnek tettek, hogy Oroszországot a török elleni háborúban támogassák, ilyen szemmel kell tekintenünk. A perovszkii kerület kirgizei állítólag 10,000, a kazalinszkiéi szintén 10,000, az aulia-ataiak pedig 10,418 rubellel járultak hozzá. A szemirjecsei kirgizek ezen felül állítólag 200 lovat küldtek a kalifa, az Iszlám szent feje ellen, kit Szultani-Rum néven egész Közép-Ázsiában tisztelnek.

Őszintén szólva, az oroszoknak nem volt szükségük ilyen kerülő utakra és cselekre. A szentpétervári

kormány kezdettől fogva azon volt, hogy javítsa a nomádok helyzetét s megnyissa a Régi Világ mind-
 eddig csukott kapuit a kereskedelemnek. A XVIII.
 század első felében a három horda khánjaival foly-
 tatott tárgyalások, a hogy Levsin¹ előadja, ki állí-
 tásait Ricskoff Orenburgi Története adataira alapítja,
 fényes bizonyítékát szolgáltatják az orosz kormány
 törekvéseinek, békés igyekezetének, de csalódásának
 is. A pétervári illetékes körök nagyon jól tudták,
 hogy ezen vad, portyázni szerető nomádokat csakis
 telepítés útján lehet megszelidíteni s a már említett
 erősségek felállítása volt ezen telepítő módszer kez-
 dete. Tudták azt is, hogy a nomádokkal kötött szer-
 ződésekben és az általuk bemutatott bizalmi nyilat-
 kozatokban megbízni nem lehet. Az orosz terveket
 első sorban a terület geographiai nehézségei hiusított-
 ták meg, mert nem volt ám olyan könnyű előre nyomulni
 a végtelen steppékbe, mint a milyen könnyű volt a
 kazáni khánságból haladni délfelé, másodsorban a
 kirgizek számbeli ereje² és harcziás természete aka-
 dályá volt hathatós visszaszorításuknak és leigázásuk-
 nak; végül Oroszország, mint az Iszlám fő ellensége elleni
 harcziás magatartásukban nemcsak a szomszédos khán-
 ságok, hanem Konstantinápoly is³ bátorította és sar-

¹ „Description des Hordes et des Steppes des Khirgiz-Kasaks
 ou Kirghiz-Kaissak, par Alexis de Lewchine. Traduit du Russe
 par Ferry de Pigny. Paris, 1840. 165—300. l.

² Arisztoff szerint (116. l.) az orosz uralom alatt álló, vala-
 mint khivai, bokharai és khinai kirgizek száma 3.236,394 lélekre
 tehető.

³ Nagyon jellemzőek Murad sah bokharai uralkodó levelei
 (kiadta Levsin, 380. l.), melyben minden kirgiz khánt egyen-
 ként felszólít, hogy induljon háborúba az oroszok ellen, mert a
 török szultán, Isten földi helytartója parancsolta. A bokharai

kalta a kirgizeket. Oroszország hatalmi köre ezért csak lassan terjeszkedhetett s csak több évi küzdelem és sok viszontagság után sikerült az oroszoknak e vidéken állandóan megvetni a lábukat s komolyan kezükbe venni a civilisatio munkáját. A khánok és „fehér-csont”-ok (ak-szöngék-ek, így nevezik a bennszülött nemességet) helyében ekkor már az orosz hatóságok fészkeltek meg magukat a steppékben és — daczára az orosz hivatalnokok nagy hibáinak, — határozott lépés történt előre a civilisatio útján.¹ A *baranták* (portyázó csapatok) szörnyű pusztításaival, melyet egyes törzsek más törzsek elleni haragból intéztek s melyek egész vidékeket tettek tönkre, most már nem találkozunk, béke és biztonság kezd uralkodni mindenfelé s a nemrég a forgalomnak átadott orenburg-taskendi vasút és a tervezett vonal kapcsolatban a szibériai vasúttal Petropavlovszkon át, szebb jövőt biztosít az Ural és Iaxartes közt elterülő, egykor oly veszélyes kerületnek.

Céljuk elérésére az oroszoknak a kuramák néptörzsén keresztül kellene előre haladniok az úgynevezett Kuraminszk kerületbe. Ezen kuramák (a szó etymológiájának: *kevert faj*, megfelelően) valóságos és fél nomádokból állanak, kik a letelepedett népességgel való hosszas érintkezésük következtében (hiszen sokáig

emir azzal vádolja a kirgizeket, hogy elhanyagolják a Próféta tanait s azon véleményének ad kifejezést, hogy a kirgizek nem becsülik a bokharai egyetemeket, melyeket pedig közletről és távolról jövő tanulók látogatnak.

¹ A kirgiz steppe közigazgatásáról szóló rendelet tíz fejezetből és 319 szakaszból áll, II. Katalin idejéből való és az idő folyamán természetesen sok változáson ment keresztül. (L. Levsin 467. l.)

mohammedán kultúra körében éltek) maguk is a letelepedett népesség szokásait vették fel. Nem a kereszténység, mint sokan hitték, hanem az iszlamismus az alkalmas eszköz a nomádok civilisálására. Ily értelemben II. Katalin türelmi rendelete helyes irányban tett lépés volt, mert ennek védelme alatt az Iszlám virágzott és Orenburgban meg a steppéken mecsetek és mohammedán iskolák épültek. A nomád embernek „török“ és „mohammedán“ egyet jelent, éppen úgy, mint „orosz“ és „keresztény“ s csak mert Mohammed tana jobban megegyezik életfelfogásukkal, tartjuk ezt jobb és alkalmasabb eszköznek arra, hogy rendet teremtsen ezen törzsek között. Az orosz iskolákkal eddig elért siker nagyon kicsi és jelentéktelen ahhoz, hogy nyomjon valamit a latban. Az ilyen, orosz intézetben nevekedett kirgiz későbbi életében, rokonaival és törzsével folytatott állandó érintkezés között elfelejti ifjúkori benyomásait és továbbra is hűséges fia marad Mohammednek. Alig találkozik egy-egy kivétel s az is csak azok közt, kik elszakadtak törzsüktől és egész életüket oroszok körében töltötték. Mint ilyenek felemlíthetők a következők: Altinszarin Ibrahim, Ilminszki tanítványa, ki 1859-ben megismerkedett Grigorieff V. V. orientalistával és sokáig szolgált mint kormányzósági tolmács Orenburgban, később elment Szent-Pétervárra, hol szívesen fogadták és bemutatták a csár családjának, Jakovleff Petrovics Jakab, egy eloroszosodott és megkeresztelt kirgiz, ki Altinszarinnal együtt dolgozott, s a közoktatásügyi minisztériumban nyert alkalmazást, úgyszintén a fölfedező Velikanoff kapitány, ki 1894-ben khokandi kereskedőnek öltözve átszelte Kelet-Törökországot s később le is írta, Nalivkin V. V., több Közép-Ázsiára vonatkozó philologiai,

történeti és ethnographiai munka érdemes szerzője, ki mint maga mondotta nekem, kirgiz születésű volt s elhagyva steppei vándoréletét, katonai szolgálatba lépett és Katanoff, ki jól ismer több ural-altáji nyelvet és a keleti török dialektust s a kutatás ezen mezejét sok értékes adalékkal gyarapította.

Kétségtelen, hogy ezeken kívül is vannak többen, kikről én személyesen nem tudok, de tény az, hogy az eloroszosodott és megkeresztelt kirgizek száma jelentéktelenül kicsiny, alig említésre méltó azon nomádok száma mellett, kik az orosz occupatio óta önkényt letelepedtek, de az Iszlámhoz hűek maradtak. Később még lesz említés róluk e műben, midőn majd összefoglaljuk az orosz civilisatio eredményeit. Elég különös, hogy az úgynevezett dzsigitek ¹ (vagyis kirgizek) közül, kik az oroszokat mint vezetők vagy kísérek szolgálták és szolgálják s kik a hódító nyelvét és szokásait ismerik, csak nagyon kevesen oroszosodtak el. A nomád embert, ha nem valami buzgó híve is a Prófétának, apostasiába vinni nem könnyű dolog.

---

¹ Dzsigit (a mi ifjút és hőst jelent) a neve azon nomádoknak, kik a steppében utazót egyik állomásról a másikra kísérik.

VII.

Kulturális kísérletek Turkesztánban.

Az oroszok diadalmas vonulása a kirgiz steppéről Turkesztán belsejébe, vagyis a három khánság felé, hosszas és türelme skitartás eredménye volt; végül is sikerült behatolniok Közép-Ázsiába, mely mindaddig el volt zárva minden nyugoti országból eredő befolyás elől. Turkesztánban két különböző, egymástól teljesen eltérő civilisáló módszer került egymással összeütközésbe. Már az orosz orthodox egyházban is sok keleti fanaticismust és ázsiai hiszékenységet találunk, de a turkesztáni iszlamismus az arabs Próféta tana által táplált mohammedán vallási lelkesedésnek oly különös alakjait mutatja fel, melyek sem Bagdadban a kalifátus aranykorszakában, sem a szent Mekkában és Medinában ily túlzó arányokban soha tapasztalhatók nem voltak. Nagyobb vallási ellentétet el sem lehet gondolni, mint ezen kettőét, mely Turkesztánban egymással szembe került. Az 1865 június 14-ikéről 15-ikére virradó éjjel, melyen Csernájeff tábornok 1501 emberrel és 12 régi ágyúval száz akkora ellenséges haderővel szemben bevette Taskend városát,¹ jelzi ezen érdekes tünémenyt, két egymástól független civilisatio összeütkö-

¹ Franz von Schwarz „Turkestan, die Wege der indogermanischen Völker“ (Freiburg im Breisgau, 1900. 147. l.) cz. könyvében, melyet tizenöt évi turkesztáni tartózkodás után írt, a khokandi csapatok számát 15,000-re, a bennlakókéét 90,000-re teszi.

zésének kezdetét, mely a jelen időben érte el tetőpontját s melynek különböző fokaira akarunk itten világot vetni.

Minden, a mit Oroszország és Turkesztán az elmúlt időkben egymásról tudott, a kölcsönös ellenszenvre, félelemre és gyűlöletre szorítkozott. Turkesztáni kereskedők folytattak ugyan kereskedést Oroszországgal s már igen régi idő óta látogatták a mesku-i (moszkvai) és mekeriai (nisni-novgorodi) évi vásárokat, de az oroszok a khánságokat csak mint az örökös rabszolgaság félelmetes hazáját ismerték s még a csár küldöttei is csak életük veszélyeztetésével teljesíthették megbízatásukat ezen a vidéken. Nem több, mint két évvel Taskend bevétele előtt hallottam Szamarkandban, hogy „annyi szent nyugszik e város földjében, annyira meg van áldva minden rög az elhunytak porával, hogy azt a hitetlent, a ki ide be mer hatolni, azonnal el kell pusztítani“. Taskendben ugyanígy vélekedtek s nem lehet csodálkozni azon, hogy a midőn az, a mi lehetetlennek látszott, mégis megtörtént s a várost bevették, a bennlakók fejüket vesztve, azt várták, hogy az oroszok lemészárolják őket vagy legalább is erőszakkal felvétetik velük a kereszténységet. Az ottani népek felfogása szerint az oroszok kérlelhetetlen ellenségek voltak, kiknek homlokuk közepén egy szemük van s kiket még sok borzasztó jelzővel láttak el.¹ Kellemesen csalódtak tehát, midőn ezen szörnyű jóslatokból egy sem teljesült, hanem éppen ellenkezőleg, az oroszok barátságos érzelmeket mutatnak s Csernájeff tábornok a város bevétele után követ-

¹ „Sarti, Néprajzi Adatok“, második bővített kiadás, szartok arczképével (oroszul) 141. l.

kező napon — csupán két kozák kíséretében — megtekintette a nyilvános fürdőket s néhány nappal később meglátogatta Hakim Kodzsa-t, a kazi-kelant¹ (főbirót).

Ha közelebbről tekintjük Csernájeff vakmerő, szinte csodás hőstettének fontos következményeit, megérthetjük a turkesztániak óriási csodálkozását, mely jóformán megfagyasztotta ereikben a vért. Ez orosz hősök kis csapatjának biztonsága a túlnyomó számban lévő bennszülöttek között a fehér czár hatalmának hírére nyugodott, mely fokozatosan terjedt az oázisokban s erélyes ellenállást a turkesztániak részéről lehetetlenné tett. Nem akarjuk mi korántsem kétségbe vonni e vitéz kis orosz csapat bátorságát, halált megvető elszántságát, de másrészt ne feledjük a közép-ázsiaiak, különösen pedig a szartok és tadzsikok páratlan gyávaságát sem, kiket évszázados zsarnokság alacsonyított le és tett gyávává. Közép-Ázsia lakói, a turkománok és kirgizek kivételével, nem is hasonlíthatók össze a vitéz radzsput, szikh és mahratta törzsekkel vagy az arabokkal és oszmánokkal. A közép-ázsiai azonnal megadja magát, mihe.lyest egy rendes sereg megtámadja s midőn a győztes, várakozása ellenére — mert ázsiai felfogás szerint a legyőzött sorsa a felkonczoltatás, — könnyörületesnek és nagylelkűnek mutatkozik, természetesen bámulat és csodálkozás tölti el. Midőn 1873-ban Kaufmann tábornok elfoglalta Khivát s felszólította a khánt, hogy jöjjön át tárgyalni ő hozzá, ez meg volt győződve arról, hogy rá és társaira halál vár. Taskendben a nép ugyane hitben volt, de midőn látták, hogy a keresztény győztes nem emel kezét a lakókra és vagyonukra, hogy megbecsüli nemzeti szokásaikat és a helyett,

¹ U. o. 142. l.

hogy megtámadná, megerősíti az Iszlám intézményeit, védelmét kiterjeszti a mollákra és rei-ekre, visszaállítja a kurbasi-kat és akszakalokat régi állásukba és jogaikba, természetes, hogy a biztonság és a sors (kiszmet) megmagyarázhatatlan rendelkezésbe való megnyugvás terjedt el mindinkább közöttük. Egy török közmondás ezt mondja: „a mely kezet nem tudod levágni, csókold meg és tedd a fejed fölé”. A taskendiek tehát ezen bölcs tanács szerint cselekedtek. A város bevétele utáni napon tisztelgő küldöttséget menesztettek Csernájeffhez. Segédkeztek a katonaság elszállásolásában és eleséggel való ellátásában s külsőleg legalább úgy viselkedtek, mintha semmi különös nem történt volna. Nem is volt okuk csakugyan sem a taskendieknek, sem bármelyik turkesztáni törzsnek más állást foglalni el az oroszokkal szemben, mint a nyugodt megadását, engedelmességét és megnyugvását; új, hitetlen uraik igája egészen tűrhető volt, sokkal könnyebb és előnyösebb rájuk nézve, mint a bennszülött khánok, emi-erek és szipahijaik (hivatalnokok) uralma. Deszpotikus kormány szigorú törvényeit mindig könnyebb követni, mint egy ingadozó, a patriarchális szellemet még le nem vetkezett uralkodó bizonytalan parancsát, mert míg az előbbi legalább köznyugalmat és bátorságot biztosít, az utóbbi, hol minden a zsarnok kénye-kedvétől függ, a békés és szorgalmas polgár életét is egyik napról a másikra bizonytalanná teszi. Bármily féktelen és romlott is az orosz *prisztav* vagy *nacsalnik*, olyan teljesen rossz a kormányzata sohasem volt, mint a bennszülött hatóságoké Perzsiában vagy a khánságokban. Magam láttam itten, mint raboltak ki minden eljárást nélkül, mint vetettek börtönbe és öltek meg ártatlan és védtelen embereket, kiknek jó módja az uralkodók és felsőbb tisztek irigységét kihívta. Ezen szegény áldozatok

megmenekülésének egyetlen reménye az általános forradalomban vagy befolyásos papok és tudósok közbelépésében állott; de hányszor nem szűrték össze a levelet ily módon a közvetítés köpönyege alatt, a turkesztáni kazikelánok és a nagy turbánú perzsa mucstehidok is az irigy hatóságokkal!

Az orosz uralom Közép-Ázsiában véget vetett a bennszülött kormány ezen kegyetlen és rendetlen eljárásának, de a helyett, hogy egyszerre elvetették volna az összes meglévő törvényeket, fokozatosan hozták be a rendőri felügyeletet, törvénykezést, adóbehajtást és több hasonló ügyet illető újításokat és csak esetről-esetre alkalmazták az orosz intézményeket. Az utolsó években is találkoztam Konstantinápolyban turkesztáni mohamedánokkal, kik azt mondták nekem, hogy az orosz kormány adói kevésbbé súlyosak, mint a nemzeti uralkodóké voltak. A zekiat és tanab olyan adó, melynek behajtásánál az orosz végrehajtó is megvesztegethető, az igazságszolgáltatásnál pedig a kazikelán úgy forgathatja a seriatokat (vallási törvényeket), a hogy a maga vagy kedvencei előnye kívánja, de mind e mögött ott van az orosz törvény, melyre főlebbezni lehet. A mai közép-ázsiaira különösen előnyös az a szabadság, biztonság, melyet a kereskedés és forgalom terén élvez. Azon hosszú utazásokat, melyeknek elvégzéséhez régi időben karavánnal is több, az elemekkel és bennszülöttekkel állandó harcban töltött hét kellett, most vasuton lehet megtenni néhány nap alatt s nem kell félni attól, hogy rablók megölik az embert, vagy hogy elpusztul a szomszúságtól, a homokban vagy a hóviharokban. Az utazás könnyűségét természetesen inkább veszik igénybe Arábia szent városaiba való vándorlásra, mint a külső világgal való kereskedés végett.

A Kaspin túli vasút megnyitása óta a középázsiai hadzsik száma jelentékenyen gyarapodott.¹ Turkesztán és a külföld közti kereskedelmet nagyrészt ma is még orosz kereskedők bonyolítják le. A turkesztáni mohammedán, legyen bár szart avagy tadzsik, sohasem érez vágyat arra, hogy a keresztény világban utazást tegyen. A föld nagyobb termőképességéből, azaz inkább néhány termék, különösen a pamut értékelkedéséből nagy hasznot húztak az oroszok s fognak még húzni sok éven át, mert a lusta, fatalista vallású, fanaticismusában elmerült keletit, ki legboldogabb álmatag „laisser aller“-jában, nem lehet mint egy *deus ex machina* által erélyes nyugatíva átváltoztatni. Legkevésebbé történhet pedig ez a változás orosz közvetítés által, mert az orosz maga is sok jellemvonásában, gondolatában és tettében még az asiaticismus átka alatt nyög és ezért nem képes az európai civilisatio szellemét terjeszteni.

Szívesen elismerjük, hogy Közép-Ázsia sok előnyös változásért az oroszoknak tartozik hálával s

¹ Törököktől hallottam egyszer, hogy az utolsó években a mekkai török zarándokok száma 10,000 és 15,000 között ingadozott, míg régebben a sok veszedelem és nagy kiadás miatt, számuk néhány száznál sohasem volt több. Valószínűleg a szent arabs városokkal való forgalom nagy gyarapodása az oka annak, hogy az orosz kormány Is Mohammedet — orosz nevén: Isajeffet, — alkalmazta a dzseddai orosz consulátusnál. Ezt az állást az előtt Sahimerdán Ibrahimoff államtanácsos foglalta el. A Néva parti külügyminisztérium szükségesnek tartotta, a Porta által kifejtett oroszellenes propagandával szemben az igazhitűek védelmét született muszulmánra bízni. Ez ugyan fölösleges óvatosság volt, mert a lusta török hivatalnokok sohasem zavarnák nyugalmukat azzal, hogy főfő ellenségüknek ily körmönfont módon ártsanak. E cselekedet mégis Oroszország türelmességét bizonyítja annyiból, hogy született muszulmának diplomacziái állást adott.

készségesen megengedjük azt is, hogy, általánosságban szólva, határozott javulás történt a népesség valamikor tökéletesen nyomorult állapotához képest, mégis nem tagadhatjuk el azt a tényt sem, mely az oroszok félig ázsiai voltában leli magyarázatát s abban áll, hogy *a turkesztáni három khánság negyven évi orosz kormányzat alatt korántsem érte el az értelmi és anyagi fejlettség azon fokát, mely az alávetett népek képességét s az orosz korona rendelkezésére álló eszközök hatalmát tekintve, elérhető lett volna.*

Mindenekelőtt az orosz kormány minden cselekedetének alapját tevő elv mindeddig az önmegnagyobítás volt, mely azonban korántsem fűződött össze oly buzgalommal a bennlakók jólléte és haladása iránt, mint a milyet a többi európai hatalmak fejtettek ki Ázsiában. E hatalmak egyikét sem indították teljesen önzetlen czélok, de sok tekintetben mégis jobban megértették a humanitás iránti kötelességeiket, különösen a mi a szabadságot és kulturát, Nyugot országainak e büszkeségeit illeti, mint Oroszország. Az orosz vasutak stratégiai czéllal épültek, jövő hódítások érdekében, az utak azonban most is majdnem ugyanolyan állapotban vannak, mint utazásaim idejében voltak s a forgalmat most is csak nehézkes arabak (ökörszekerek) bonyolítják le rossz utakon — télen óriási sárban, nyáron pedig lábnyi mélységű homokban.¹

¹ Von Schwarz ezt írja: „Taskendben a szart városok utcái sokkal jobbak, mint bármely közép-ázsiai városéi, de itt is olyanok a viszonyok, hogy a főúton egyszer véletlen szerencsétlenség folytán tizenegy asszony a sárba fulladt. A mint egy mély kátyúban voltak, a kocsi összetörött s a benne ülők nem voltak képesek kieviczkélni a pocsolya sarából. Ha ilyenek a viszonyok a fővárosban, milyenek lehetnek a többi városokban?”

A hid-rendszer sem vált be. Von Schwarz¹ írja, hogy az oroszok mai napig csak négy hidat építettek és ezeket is magas vizálláskor több ízben magával vitte az ár. Mig továbbá Anglia pl. milliókat költött Indiában csatornázásra s a talaj öntözésére s e tekintetben példája igazán dicséretre méltó,² addig az oroszok ezt a Közép-Ázsia földmívelésére oly életbevágó fontosságú ügyet az arik-akszakai-ok (csatorna-felügyelők) kezében hagyták s nem vezettek be semmiféle hydraulikus találmányt; sőt mi több: a hol beleavatkoztak az orosz hatóságok, több bajt okoztak, mint hasznót.³ Az oroszok ügyetlensége, hanyagsága és rendetlensége a csatorna-ásás körül legszembeesőbb a Famine Steppe-et öntöző vállalatnál, melyet a bennszülöttek *Bet-pak dala*-nak, vagyis terméketlen síkságnak hívnak. A szükséges nivellálás nélkül csatornát akartak ásni a Szir Daria-tól Dsizzak alá. E vállalat mostanáig 20,000,000 rubelt falt föl s a sivatag mégis éhezik és szomjazik!

Ha tekintetbe vesszük az öntözés nagy fontosságát Turkesztán földmívelésére s a könnyű homokos talaj alkalmas voltát a csatorna-ásásra, nem ítéltjük el elég szigorúan az orosz kormány hanyagságát, melyet még a bennszülött fejedelmek is megszegyenítenek az által, hogy daczára telhetetlen kapzsiságuknak, fáradságot és pénzt szánnak csatornáik fenntartására. Az orosz kormány mindeddig csak ott erőltette meg

¹ U. o. 418. l.

² Henri Moser, ki nem titkolja az oroszok iránti rokonszenvét, „L'irrigation en Asie Centrale“ (Paris, 1894. 276. l.) című könyvében ezt mondja: „Ce que fait dans l'Inde le rival de la Russie sur le domaine de l'irrigation, est digne d'admiration“.

³ Von Schwarz 342. l.

magát, a hol saját közvetlen érdekei voltak érintve, így pl. a pamutkereskedés fellendítése érdekében, melyet oly mértékben támogat és pártol, hogy Turkesztán sok vidékén terület hiányában nem tudnak annyi búzát termelni, a mennyire a népnek szüksége van s a kormány azzal vigasztalódik, hogy majd a szibériai vasúttal való összeköttetés létesítése után lehet búzát behozni más kerületekből.

Van egy más igazságos vád is az orosz kormány ellen, az t. i., hogy ezen országban, hol negyven évi fennhatósága alatt mindig vak engedelmességgel és csendes megadással találkozott, nem tett semmit a lakók előítéleteinek és babonáinak elűzésére, sem pedig a sok hibás és ostoba szokás hasznos újításokkal való pótlására. Ujjain elszámálhatja az ember azokat, kik Taskendben és Szamarkandban házépítés és szobabútorozás tekintetében az orosz példát követték. Másrészt meg a szesz és prostitutio, e két, Közép-Ázsiában azelőtt majdnem ismeretlen baj, újabban óriási mértéket öltött. Fél századdal ezelőtt a pálinkának még nevét sem ismerték Turkesztánban, a bor is csak a zsidók közt volt elterjedve, a kik rituális czélokra termelték, ma pedig se szeri, se száma a pálinkafőzőknek. Egy hivatalos jelentés¹ szerint az évi szeszbevétel 308,924 firkin, a kivitel pedig 75,327 firkin. Sok utazó bizonyítja, hogy a mohammedánok is segédkeznek a fogyasztásban s hogy a kirgizek is nagyon kedvelik az orosz nemzeti italt.² Még meg-

¹ „Szputnik Turkesztanza. Karmanni Kalendar i szpravocsnaja, Kniska turkesztanszkago General Gubernatorsztva na 1900 god“. (A turkesztáni utazó útítársai. Zsebnaptár és útmutató Turkesztánban 1900-ra) 29. 1.

² A pálinkafőzés fejlődése legjobban a régi és újabb jelentések összehasonlításából tűnik ki. Dr. Max von Proskovetz

lepőbb az alkohol terjedésénél a prostitutio lábra-
kapása. Régi időben e bűnt halállal büntették, de
most, az orosz kormány védelme alatt, szabadon foly-
hat. Friedrich Duckmeyer ezt írja: ¹ „A köknar (opium)
helyében sört, pálinkát és számos modern bordély-
ház által támogatott erkölcstelen érintkezést talál-
unk. Ünnepkor Mohammed nem egy követője leiszsza
magát pálinkával és sörrel (a bort kevésbé kedvelik),
rikoltozva támolyog végig az utcákon, rossz hírű házakat
látogat, mindenféle illetlen dolgokat cselekszik s az
ünnep rendesen egy-két napi börtönnel végződik.“
Nalivkin, ez az eloroszosodott kirgiz pedig azt írja, ²
hogy nemcsak az oroszok, hanem a szartok is láto-
gatják a nyilvános házakat és pedig főképen Ramazan
szent havában. A prostitutio az oroszok bejövetelével
jött be és terjedt el még a családok körében is. Milyen
állást foglaljanak el e tekintetben a rei-ek (rendőrkapí-
tányok) oly országban, hol azelőtt törvénytelen nemi
érintkezésnek még csak halvány gyanúja is a legszigo-
rúbb büntetéssel sujtatott?! Fontos dolog, hogy még
azon utazók közül is sokan, kik barátságos érzelmeket
mutatnak Oroszországgal szemben, hibáztatják az orosz
hatóságoknak a neveléssel és erkölccsel kapcsolatos sok
kérdésben tanúsított hanyagságát. F. H. Skrine, ³ kinek

szerint („A Néva partjáról Szamarkandig“. Bécs és Olmütz, 1889.
361. l.) 555·5 gallon (1 gallon = 4·54 liter) készült az 1885/6.
esztendőben.

¹ L. az Allgemeine Zeitung mellékletét 1901. 250. sz.

² „Otserk bita zsencsini oszjedlago tuzemnago naszelenija
Fergani.“ Kazán, 1886. 236—237. l. (Képek a letelepült fergán
nép női életéből.) Irta Nalivkin V. és Nalivkina M.

³ „The Heart of Asia: a History of Russian Turkestan and
the Central Asian Khanates from the Earliest Times“ by Francis
Henry Skrine and Edward Denison Ross. London, 1899. 411. l.

czélja mindent, a mi *res russica*, rózsás színben tün-
tetni fel, ezt írja: „Oroszország, a mi a bennszülöttek
nevelését illeti, a maga „*laisser faire*“ politikáját a
végsőig vitte, mert teljesen azon néposztály kezében
hagyta ezt, mely maga is elismeri, hogy legelkesere-
dettebb ellensége a hitetlen uralkodó népnek . . Tűr-
ték, hogy gyönyörű épületek, melyeket keleti költők
megénekeltek, vigasztalanul romba dőljenek és így
tovább“. Ugyanez az angol aztán felpanaszolja, hogy
Oroszország semmiféle civilisáló befolyást nem gya-
korol a bokharai és khivai leigázott tartományokra,
hogy a barbarismusnak, zsarnokságnak és rabszolga-
ságnak szabad folyást enged csak azért, hogy a
lakosságot könnyebben beolvaszthassa. Egy angol
képviselő, Henry Norman¹ ugyanily hangon nyilatko-
zik, midőn a rémséges bokharai börtönöket leírja,
daczára oroszbarát érzelmeinek, melyek e mondatban
érik el tetőpontjukat: „A XX. századnak Oroszorszá-
got kell tekintenie egyik legnagyobb tényezőnek az
emberi társadalmat reformáló mozgalomban“.²

Bármily barátságos érzelmei legyenek is valakinek
Oroszországgal szemben, lehetetlen észre nem vennie
azon közönyt, melynek bűnébe az orosz kormány,
mint Turkesztán civilisálója esett, hol egy szava ele-
gendő lett volna a feudális uralkodók sok barbár
törvényét megváltoztatni.

¹ „All the Russias: Travels and Studies in Contemporary
European Russia, Siberia, the Caucasus and Central Asia.“
London, 1902. 314—315. l.

² U. o. 457. l.

VIII.

Az orosz kormányzat hibái.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy az orosz kormány legjobb igyekezete is gyakran kudarcot vall közegeinek megbízhatatlansága, romlottsága és elbizakodottsága miatt. A czár hierarchiájában nagyon kevés van az éhező Ázsia ezen, az európai kultúra mezébe öltözött hivatalnokai közt, kit csakugyan a bennszülöttekkel való jótevés igyekezete serkent, vagy olyan, kiben csak szikrája is található a vállalt reformmunkák iránti lelkesedésnek. Soknak közöttük még fogalma sincs a reá várakozó feladatról. Kitüntetések és előlépés, kártya és tivornya azok a magasztos ideálok, melyek szemük előtt lebegnek s lefoglalják őket. Bizonyos mértékig ezt azon ténynek lehet tulajdonítani, hogy Turkesztán kormányzata a katonaság kezében van. Régebben a turkesztáni alkalmaztatás Oroszországban száműzetés számba ment, egy a császári családból való herczegnek is taskendi tartózkodásával kellett megfizetnie ifjú korában elkövetett hibáiért. Akkoriban ez kétes jellemek tartózkodó helye volt és e név: taskenecz (taskendi) a legrosszabb fajta szélhámosokat jelentette. Ha végig tekintünk azon tiszték vagy hivatalnokok névsorán, — hiszen e két szó itt egyet jelent, minthogy katonák kormányozzák az országot, —

kik névre tettek szert Turkesztán történetében, csak kevés van köztük olyan, a kiról el lehetne mondani, hogy finomságával, kitartásával és jóindulatával, az igaz civilisáló ezen főkellékeivel tüntette volna ki magát. Azon vezető személyiségek közt, kik tevékeny részt vettek a kormányzásban az orosz occupatio negyven esztendeje alatt, Kaufmann, Rosenbach és Vrevszki főkormányzók, Abramoff és Ivanoff tábornokok érdemelnek különös említést. A bennszülöttekkel való emberséges bánásmódjuk s a népesség értelmi és anyagi helyzetének javítása körül kifejtett fáradozásuk igen nagy dicséretet érdemel. Különösen Kaufmann tábornok tüntette ki magát e tekintetben tizenötévi kormányzósága alatt (1867—1882) s teljesen megérdemli az Usztróitel Kraja (az ország megalapítója) nevet, melylyel az oroszok kitüntették.

Bár nem osztozkodunk minden tekintetben életrajzírója és bámulója, a tudós orientalista tanár Osztroumoff N.¹ érzelmeiben, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy e tökéletes német tiszt, ki sok tekintetben oroszabb volt az oroszoknál, feladatát nagy tapintattal, ügyességgel és emberszeretettel oldotta meg. Maga az a tény, hogy Osztroumoff egykori kazáni egyetemi tanár bizalmas barátja volt, mutatja a főkormányzó érdeklődését a nevelésügy iránt. Bármily munkában volt is, Osztroumoffot mindig azonnal maga elé bocsátotta s jelentéseit a legnagyobb figyelemre méltatta. Főelve, melynek gyakran érvényt szerzett, ez volt: európai civilisatiót kívánunk Közép-Ázsiának, nem pedig az orosz orthodox egyházat.² Így tehát nem volt ő a keresztény missziók útján

¹ L. a 38. lapon levő jegyzetet.

² Osztroumoff: „K'Istorj“ 44. l.

való civilisálás híve, sőt ellenkezőleg a mohammedán papság és tudósok kedvét kereste. Midőn egyszer Taskendben khodzsákat fogadott, megkérdezte őket, hogy mit tudnak új hazájukról s megígérte, hogy küld majd nekik tanítókat, kik az orosz történetet és földrajzot tanítsák. Más alkalommal a Mekából visszatért hadzsikat fogadta s reggelizés közben politikai kérdésekről társalgott velük, dicsérve mindig természetesen Oroszország hatalmát és nagyságát s kicsinyelve Angliát.¹ Szivessége közmondásossá vált. Nyilvános vizsgálatokon vagy más különös alkalmakkor mindig felhozta, hogy a fehér czár hogy szereti és gondolja mohammedán alattvalóit s gyakran pártjukat fogta az oroszokkal szemben. Igen jellemző egy szart prostituált nő esete, kit egy Viszoczki nevű orosz pap a tábornok kívánsága ellenére keresztelt meg, mert, mondá Kaufmann: az oroszositást az iskola útján kell keresztülvinni.²

Több magasrangú tiszt is osztozkodott a turkesztáni bennszülöttek iránti jóakarátában, de az orosz hivatalnokok legnagyobb részénél ezen érzelem nem volt feltalálható. Nyugoti országokban igen elterjedt hit szerint az oroszok és ázsiaik összeolvadása sok-

¹ Anglia iránti ellenséges érzelmei kitűnnek az említett életrajz több részéből. Midőn 1878-ban Sir Ali kán afgán misszióját fogadta, kijelentette, hogy sajnálja, hogy a czár nem őt küldte Afganisztánba, mert ő bizonyosan tönkre tette volna az angolokat. Mondotta továbbá, hogy azért ő is mehetett volna oda egy kisebb csapattal, de minthogy ő nem *yermak*, esetleges leveretése az orosz prestige-nek ártott volna. Kaufmann tábornoknak az volt a véleménye, hogy a *Druzei Albiona*, vagyis Albionnak a szentpétervári udvarnál levő barátai feketítették őt be s hiúsították meg terveit.

² U. o. 107. l.

kal könnyebbé van téve az által, hogy az oroszok, kik maguk is a kulturának alacsony fokán állanak, nem közelednek a bennszülöttekhez oly büszkén vagy oly sértő módon — s így a bizalmas érintkezés az uralkodó és alávetett nép között könnyebben megvalósítható. Nem orosz, Turkesztánban éveket töltött szemtanuk újabb keletű jelentései határozottan ellenmondanak e felfogásnak. F. von Schwarz német csilagász, ki tizenöt évet töltött Turkesztánban és keresztül-kasul járta az országot minden irányban, ilykép nyilatkozik:¹ „A legrosszabb bánásmódot a bennszülöttek az orosz köznéptől, szolgálától, katonáktól és kozákoktól kénytelenek elviselni. Kis zsarnokok mindig a legkegyetlenebbek s durva eszük azt képzei, hogy a szartok, tadzsikok és kirgizek csak arra valók hogy általuk elnyomassanak. Ha egy bennszülött nem tér ki elég hamar egy orosznak az útjából, az menten az arczába vág korbácsával s e bánásmód alól az arabakesek (kocsisok) sincsenek kivéve. Súlyosan megrakott arabáikkal (szekerek) nem csak kocsinak és lovasnak, hanem az orosz gyalogosnak is kötelesek kitérni, ha nem akarnak a lovagló ostorral vagy pálczával megismerkedni.“

Az oroszok megvetését a bennszülöttek iránt legjobban a következő esetek világítják meg, melyek igazak s melyeket egy kiváló és ismert állásban levő turkesztáni tábornoktól hallottam. Midőn Grodjekoff tábornok kevéssel a Szir Daria kerület főkománányzójává való kineveztetése után meglátogatta a taskendi állami börtönt, több szartot talált ott, ki már évekkal azelőtt felmentetett, de mindaddig nem

¹ Von Schwarz, 488—489. l.

helyeztetett szabad lábra, csupán azért, mert a város kapitánya lusta volt kihajtatni a börtönhöz, hogy a foglyok szabadon bocsátását elrendelje, később pedig az egész dologról megfeledkezett. Nem tartozik a kivételek közé — sőt majdnem ez a rendes eset, — hogy a bennszülött foglyokat évekig fogva tartják, míg a vizsgálóbíró egyszer rászánja magát a kihallgatásukra. A következő eset, mely a taskendi börtönben játszódott le, még súlyosabb. A számkivetésre és kényszermunkákra ítélt bűnösöket minden évben nagy tolonczkocsikban szállítják Taskendből Szibériába. Egy ízben egy harminczkét emberből álló szállítmánynak kellett volna elhagynia a taskendi börtönt. Midőn a foglyokat név szerint felhívták, kitűnt, hogy kettő hiányzik. Félvén a büntetéstől, melyet a bűnösök felülvizyázatának elhanyagolása miatt kaphatna, a börtönfelügyelő egy katonát küldött a bazárba, hogy hozzon onnan két munkást, kik jó napi munka reményében rögtön jöttek is ásóval-kapával. Midőn megérkeztek a börtön udvarába, e két munkást vették föl a foglyok közé és őket küldték Szibériába bányamunkára a hiányzó rabló és gyilkos helyett. Midőn később a dolog felsőbb helyen kitudódott, az igazságtalanságot nem lehetett többé helyrehozni, mert nem ismerték a nevét a két meggyötört munkásnak.¹

Méltó párja ezen a „humánus“ Oroszországból vett képnek az, melyet Friedrich Duckmeyer, e kitűnő író nyújt,² ki sok évig tanár volt a taskendi

¹ Von Schwarz 489. l.

² L. Friedrich Duckmeyer cikkét az Allgemeine Zeitung mellékletében, 1901. 257. sz. Ez a 3. függelék szépen megírt cikkéhez, melynek címe: „Elfogulatlan megjegyzések Orosz-

iskolában. Az 1896. év májusában történt koronázási ünnepségek leírásában ezt olvassuk: „A papi körmenet közeledett a térhez, mely fákkal volt körülvéve s melynek közepén emelvény állott a kormány képviselői számára. A nép ott hullámozott köröskörül. Én egy fa alatt álltam egy csatorna (arik) mellett. Távolról a kar énekét lehetett hallani s virágkoszorúk és zászlók tűntek fel mindenfelé. Hirtelen az oroszok rárontottak az ázsiaiakra, lerángatták tisztességes öreg emberek fejéről a turbánt és beledobálták a csatornába, majd pedig utánuk lökték szegény áldozataikat is. A mohammedánok piszkosan és szégyenkezve elhagyták a keresztények városát, kinzóik rúgásaitól és ütéseitől kísérvé. Én jelen voltam a támadásnál és nem tudtam visszatartani magam, hogy rájuk ne kiáltsak: hát keresztények vagytok? nem látjátok a keresztet fölöttetek? De ők csak a maguk dolgára gondoltak s örültnek tartottak. Egyikük, ki a többinél műveltebb volt, így kiáltott: „Nézd csak a Don Quixote-ot!“ s igaza volt, mert puha vasból való díszkardom csak játékszamba ment. Öltözékem és kardom mégis tiszteletet keltett a népeiségben éppen úgy, mint a francia katonák sipkája az arabok előtt a bátor Gergety herczeg alatt, kivel derék rokonom Tartarin de Tarascon Algériában megismerkedett.“ A turkesztáni kormány lapja a koronázási nap ünnepségeiről szólva ezt írta 1896 május 18.-i számában: „Városunk szokatlanul ünnepélyes a sok koszorú, zászló és felírás miatt. A harangok a templomokban állandóan zúgnak. Mindenütt láthatók oroszokból és bennszü-Turkesztánról“. Sajnálatos, hogy e kitűnő író, ki érdemes költő is, nem írta le kissé bővebben Oroszország működését Közép-Ázsiában.

löttekből álló eleven csoportok. Mindenki örül. Ez ünnepélyesség és a czár trónralépése megünneplésének fontossága fényesen bizonyítja a czár és népe között fennálló kölcsönös szeretetet.“¹

Maga a kormány mutatott példát a bennszülöttek elhanyagolására az által, hogy az orosz védnökség alá került hercegekkel és magas méltóságokkal olyan aljasan és fősvényen bánt el. Olvassuk például, hogy Khudajar khán, az utolsó khokandi uralkodó gyermekei csak havi 30 frank pensiót, sokan pedig még kevesebbet kapnak s azon afgánok is, kik az Abdurrahman és hűbéresei közti háború után az oroszokhoz menekültek, keservesen panaszkodtak kőszívűségük miatt.

Az oroszok előtti időben a turkesztániak saját fejedelmeik részéről gyakran ki voltak téve a zsarnoki szeszély és durvaság kitöréseinek, de ezen spasmodikus előforduló erőszakos intézkedések az ázsiai világban is kivétel számba mentek s az elkövetett kegyetlenségek gyakran meg is egyeztek e társadalom patriarchális szellemével. Ezenkívül a jobb osztályok sohasem tekintettek alantasaikra oly mélységes büszkeséggel és megvetéssel mint az oroszok szoktak tekinteni alacsonyabb állásban levő honfitársaikra; a hol leigázott ázsiaiakról van szó, ott megvetésük és kegyetlenségük természetesen még nagyobb. Ha fogalmat akarunk alkotni magunknak arról, hogy az orosz társadalom tizennégy osztályának különféle fokozatai hogy érintkeznek egymással s hogy hogyan bánnak az oroszok a meghódított nem keresztény népekkel, (inorodzi) csak látnunk kell azt a mélységes meg-

¹ Friedrich Duckmeyer az Allgemeine Zeitung mellékletében, 1901. 263. szám.

vetést, melylyel az orosz, — legyen bár tiszt, pap vagy kereskedő, — a misera plebs-re letekint. Sértésekkel, gúnynyal és öklökkel találkozik a szart vagy a kirgiz mindenütt s nem ritkán megtörténik, hogy ha egy ilyen szegény áldozat panaszát a hatóság elé viszi, az ily szavakkal küldi dolgára: „Csakugyan azt hiszed hát, hogy ilyen aljas kutya miatt, mint te, majd megbüntetünk egy hű keresztényt?”

A legmagasabb hivatali körökben az ilyen embertelen bánásmód inkább csak kivételes, de az alantasabb hatóságok nagy tömegénél egészen közönséges, mert nincsen annál rettenetesebb dolog, mint oly emberek uralma alatt lenni, kik valamikor maguk is rabszolgák voltak, szolgaságban nevelkedtek s csak később emelkedtek hatalomra. Ázsia világában, a mennyire én ismerem, büszkeség és gőg teljesen ismeretlenek az uralkodó osztálynál. A török tiszt az oszmán hadseregben frère compaignon-ja a közkatonának. Az ő társaságában eszik, dohányzik és játszik s a perzsa khánok és mirzák sem tartózkodnak a kaszibok² kal (iparosokkal) és dihkanokkal (földművesekkel) való társadalmi érintkezéstől. Közép-Ázsiában a dolgok ugyanily állásával találkoztam. Képzelteti tehát az ember, mennyire bántja és megalázza az ázsiait az oroszok bánásmódja. Osztroumoff tanár egészen helyesen jegyzi meg¹ Kaufmann tábornok sirja fölött mondott beszédében: „A oroszok tévednek, ha csak megalázkodást követelnek a szartoktól. A szart nem olyan, mint az orosz muzsik. Látszólag csendben tűri a korbácsütést, de önérzete mélyen meg van sértve, sokkal jobban, mintha mohammed ánura ütné meg. Abban is hibáznak az oroszok, hogy nem tisztelik eléggé a mollákat; ezek

¹ „K'Istorij“ stb. 206. l.

az emberek ugyanis nagyon büszkék és sokkal többre tartják magukat, mint az alacsonyabb orthodox papságot. E tárgyról Duckmeyer ezt írja:¹ „Csak néhány egyedül álló példát tudunk arra, hogy művelt mohammedánok megvetésben részesítették volna az orosz „intelligentiát“, de azzal viszont mindenütt találkozunk, hogy az oroszok megvetik az ázsiaiakat. A legkisebb, legjelentékenyebb orosz hivatalnok is messze a bokharai emir és a khivai khán fölött állónak képzei magát, bár gyakran nem áll feljebb műveltség dolgában egy bennszülött szekérhajcsárnál. Még a művelt nem-hivatalos orosz „intelligentia“ sem tudja jobban megbecsülni a legérdemesebb keleti tudósokat sem; „egyszerűen nem ismerik Ázsia kiválmait“ s a kazáni urak — Kazánt pedig Európában már Ázsiának szokás tekinteni, — a legnagyobb megvetéssel beszélnek Turkesztán „ázsiai voltáról“. Ez hát az a testvéri szeretet, rokonérzés és szoros kapocs oroszok és ázsiaiak között?

Tisztán láthatjuk mindebből, hogy az orosz kormányzat Ázsiában nem tűnik ki sem a bennszülöttekkel való jó bánásmód, sem valami ritka igazságosság által s ezenkívül nincsen meg neki a patriarchális társadalmak elsimító képessége sem. Így tehát az orosz kormányzat sem nem európai, sem nem ázsiai; honnan ered tehát mégis az a hit, hogy az oroszok, e félig ázsiai nép, Ázsia hivatott civilisálója, a mely kiválóan alkalmas arra, hogy a nyugoti kulturát keleten terjeszsze?

¹ Az Allgemeine Zeitung melléklete, 1901. 257. sz.

IX.

Közerkölcs és közoktatás.

Ha a közép-ázsiai orosz kormányzat igazságosságot, becsületességet és megvesztegethetetlenséget, — vagyis oly tulajdonságokat, melyeket az ázsiai is megbecsül a hitetlenben, — tenne a büszkeség, gőg és nagyképűség helyébe, melyeket meggyűlöl az ázsiai is és a hitetlenség kiegészítő részének tekint, talán még sok bajt jóvá lehetne tenni, a mit az idegen uralom okozott. De, sajnos, az orosz hivatalos világ kormányzata sok tekintetben ázsiaibb még, mint a nemzeti uralkodóké volt.

A legnagyobb baj, s az, mely miatt a lakosság legtöbbet szenved, a vesztegetés. Az aránylag rosszul fizetett orosz hivatalnokok jövedelmét tehát a lakosságnak, vagyis a mohammedánoknak kell kiegészíteni. Ezt az adót egészen szabadon és nyilvánosan szedik be s teljesen jogosult követelésnek tekintik; a ki nem fizet, annak hiába van igaza. Ez a gyalázatos szokás, melyet még a az oroszbarát francia De Cholet¹ is elítél, kifejezetten keleti jellegű,² azon különbséggel

¹ L. „Excursion en Turkestan et sur la frontière russo-afghane“. Páris, 1889. 103. l.

² Egy török közmondás így hangzik: „Ha üres kézzel mész fellebbvalód elé, azt fogják neked mondani, hogy alszik; de ha telt kezekkel mész hozzá, „üdvözet néked“, e szavakkal fognak fogadni“.

mégis, hogy míg az oszmánok *kapjalti-nak* (*kapu-alatti-nak*) nevezik azt az ajándékot, melyet az orosz hivatalnoknak visznek, mert titokban juttatják be a házba, addig a közép-ázsiai személyesen adja *szilau-ját* (szerelmi ajándékát) a *prisztaff* vagy *nacsalnik* kezébe. Ha nem elégszik meg vele, még pótolni is kell. Itt Európában némelykor azzal a felfogással találkozunk, hogy egy kis rendellenesség — vesztegetés például — nem teljesen immorális az ázsiaiakkal való érintkezésben.¹ Ez a nézet azonban sehogysen áll meg s a ha ez a bűn oly általános is Ázsiában, a Korán szavait „Laanet ullah al'ar rasi v'alal murtasi“ (Isten átká van a vesztegetőn és a megvesztegetetten) azért gyakran idézik intelemképen. A belső orosz tartományok hivatalnokainak gazsága közmondásos, de még rosszabbak a viszonyok — valamire való ellenőrzés hiányában — a távoli tartományokban, hol az oroszok azt hiszik, hogy a bennszülöttek csak arra jók, hogy nyúzzák és rabolják őket. Egy hadzsi egyszer Konstantinápolyban elmondta nekem, hogy útlevele éppen fele annyiba került neki, mint utazása Khodzsendből a Bosporus partjára, — s ha panaszt akarna tenni a hatóságoknál, ez csak még nagyobb költségbe döntené.

Ily körülmények között nem lehet csodálkozni azon, ha a bennszülött panaszos szívesebben megnyugszik a kazi ítéletében s nem fordul az orosz hatóságokhoz s hogy sok más tekintetben sincsen bizalmuk a turkesztániaknak az orosz bíróságok ítélkezésében és annál jobban örülnek, mennél kevesebb dolguk van vele. Ezen érzelemben osztozkodnak a Turkesztánban letelepedett vagy hivatalos minőségben ott levő európaiak

¹ L. Curzon : „Russia in Central-Asia“ 392. l.

is. F. von Schwarz¹ előadta egyszer egy rendőrnek, hogy teáskannáját ellopták, mire ez csak ennyit válaszolt: „Maga furcsa ember, barátom! Kerületemben elloptak az éjjel hatvannyolcz teáskannát, tizenkét lovat, egy úri nőt és sok más egyebet s maga zajt csap a miatt, hogy eltűnt egy egyetlen teáskannája!”

Rövid ideig időző utazók természetesen nem vehetik annyira észre az orosz hivatalnokoknak ezen eléggé el nem ítéltető romlottságát, mint azok az európaiak, kiket Oroszország alkalmazott Turkesztánban s kik saját szemükkel látják az ottani állapotok rothadtságát. Valósággal rémséges az a kép, melyet felfednek s utálatot kelt minden egyes részlete. Egy gazdag kereskedő, Ivanoff nevezetű, hosszú időn át hatalmában tartott minden magasabb rangú turkesztáni tisztviselőt. A postamester éveken át házában lakott s nem fizetett bért. Még Csernajejj is adósa volt. Janoff ezredes, az első pamir expeditio vezetője, hivatala gyakorlásában 40,000 márkányi (= 2000 fontnyi) adósságot² csinált; Geraszimoff őrnagy pedig, ki azelőtt kuldzsai parancsnok volt, minden évben kétszer annyit költött pezsgőre, mint a mennyit fizetése kitett. Mások ismét kártyán veszítettek, vagyis egy szóval a turkesztáni orosz hivatalnokok féktelensége és könnyelműsége alig írható le. Az orosz jellem ezen oldala nem lehet valami fényes példa a bennszülöttek előtt, annyival is kevésbbé, mert a legtöbb esetben ők iszszak meg a levét. Méltán kérdezhetjük tehát, hogy ezektől az erényektől várjuk-e, hogy

¹ „Turkestan“ 521. l.

² „Turkestan“ 494. l.

az ázsiai ember orosz urához vonzódjék s ezek-e azok az eszközök, melyek által a civilisatio könnyebben elterjeszthető, mint más európai hatalmak útján? Nemcsak Közép-Ázsiában, hanem az újonnan elfoglalt Mandzsuriában is a tapasztalat ellene mond annak az elterjedt nézetnek, hogy az orosz tud legjobban bánni az ázsiaival. Egy utazó, B. L. Putnam Weale¹ is azt mondja, hogy az oroszok és khinaiak közti viszony most sokkal feszültebb, mint azelőtt volt. A khinai szívesen elfogadja az orosz bért munkájáért, sőt beszél is valami oroszforma nyelvet, de azért gyűlöli és elátkozza új urát, magát intelligencia dolgában magasabban állónak gondolja s nem hajlandó az oroszban a magasabb kultura képviselőjét látni. Ha csak nem elfogult és részrehajló az ember, lehetetlen az Oroszország felsőbb civilisáló képességeiről elterjedt véleményt magáévá tenni, melyet az orosz reformpárt sikerei bizonyára nem igazolnak. Mindenki szívesen el fogja ismerni, hogy sok oly országrészben, hol azelőtt fejtelenség, rablás és éhinség uralkodott, az orosz uralom bizonyos rendet teremtett, lehetségessé tette a békés közlekedést s az európaiak számára hozzáférhetővé tett sok, azelőtt hozzáférhetetlen vidéket. De azért bajos volna mindezen és sok más, főképen az orosz kormány előnyére való hasznából a civilisációnak arra következtetni, hogy az ázsiaiak értelmi felemelése és felvilágosítása Oroszország védnöksége alatt keresztülvihető. Csakis a kultura finomító hatása s a nevelésügyben kifejtett fáradhatatlan és folytonos igyekezet által lehet jó eredményt elérni s e tekin-

¹ B. L. Putnam Weale: „Manchu and Muscovite: Being Letters from Manchuria, written during the Autumn of 1903.“ London, 1904.

tetben az orosz kormány működése igen fogyatékos volt. Míg a politico-strategiai czélok szolgálatában álló földrajzi kutatások bő támogatást találtak, addig egyes tárgyak, mint pl. Közép-Ázsia néprajza, philológiája teljesen elhanyagoltattak. Csak igen kevés orosz tisztviselő beszéli a bennszülöttek nyelvét s még a melyik ismeri, se szereti használni, mert fél, hogy elveszti respectusát a bennszülöttek előtt; ezek ugyanis az oroszok véleménye szerint úgy magyarázhatják azt, ha egy idegen nyelvüket beszéli, hogy kegyüket akarja kinyerni vele.¹ Nem törődnek a nemzeti műemlékekkel sem s a mi a sokat emlegetett nevelésügyet illeti, e téren is sokkal több súlyt vetnek a Turkesztánban lakó oroszok, mint a bennszülöttek kiképzésére.

Felsoroljuk itt a Turkesztánban fennálló tanintézeteket, melyek valamennyien egy főfelügyelő alatt állanak, kinek egy titkárja és két alárendeltje van. A bennszülött-iskolák három osztályba vannak sorozva s három államtanácsos gondja alatt állanak. Hogy fogalmat alkossunk magunknak a turkesztáni népoktatás állapotáról, lemásoljuk a fennálló iskolák lajstromát a tanulók és tanítók számával, úgy a hogy az az 1904. évi hivatalos naptárban megjelent (l. a 74. lapon levő táblát).

A helyi eloszlás a következő:

Taskendben: Egy fiú-collegium, egy leány-collegium, egy technikai iskola (a bokharai emir védnöksége alatt), egy tanító-seminarium, egy községi iskola négy osztálylyal, egy iparos iskola, egy egyházi fiú-, egy egyházi leányiskola, egy bennszülött iskola, egy orosz-zsidó iskola, egy orosz-tatár iskola s több magániskola.

¹ Von Schwarz pl. megjegyzi, hogy Kolpakovszki generális született kirgiz létére sohasem beszélt anyanyelvén a bennszülöttekkel.

Az intézet neve	Iskolák száma	Tanítók száma	Tanulók száma
Fiú-collegium	5	86	1269
Technikai iskola	1	17	363
Leány-collegium	5	149	1599
Tanító-seminarium	1	12	68
Iparosiskola	1	6	123
Községi iskola	19	122	2407
Az 1828. usztaff (rendelet) alapján létesített egyházi iskola	10	24	671
Egyházi iskola fiúk és leányok számára	95	193	4747
Az 1875. évi rendelet alapján létesített iskola	19	36	826
Egy osztályú vasúti iskola férfiak számára	8	15	280
Két osztályú vasúti iskola férfiak számára	6	13	492
Orosz bennszülött-iskola	80	186	2427
Magániskola, II. fokozat	1	7	44
Magániskola, III. fokozat	2	6	102
Állami iskola asszonyok számára	1	1	24
Taskendi hajósiskola	1	7	125
Egyházi leányiskola	25	113	1838
Vasúti iskola asszonyok számára	4	17	343
Összesen	284	1010	17748

Szir Daria kerületben: Aulia-Atában, Dzsulekben, Kazalinszkban, Karmakcsiban, Kaufmanszkban s több kisebb helyen mindenütt vannak egyházi és bennszülött iskolák; Petro-Alexandrovszkban egy községi s egy egyházi iskola; Perovszkban és Turkesztánban van egy három osztályos községi iskola, egy egyházi iskola és egy bennszülött-iskola.

Szamarkandban: egy fiú-, egy leány-collegium, egy egyházi-iskola, két bennszülött-iskola s egy orosz-
zsidó iskola. Továbbá Dzsizzakban, Ketteben, Kurgan-
ban, Ura tepében és Khodzsendben egy egyházi, egy
községi s egy bennszülött-iskola.

Fergana kerületben: Mergolanban egy fiú- s egy
leány-collegium, egy négy osztályú községi iskola,
egy bennszülött-iskola s egy egyházi iskola. Továbbá
Endizsánban, Khokandban, Namengánban, Osban és
Ó-Mergolanban egy egyházi és egy községi iskola és
sok bennszülött-iskola.

Szemirjecse kerületben: Vjernyben egy fiú- s egy
leányiskola, több nemzeti iskola s egy orosz-dungan
iskola. Továbbá Lepszinszkben, Narinszkban, Pispek-
ben, Pzsvalszkban, Szergiopolban és Tokmakban oro-
szok és kirgizek számára való iskolák.

A kaspintúli kerületben: Askhabadban egy fiú-
és egy leány-collegium, egy három osztályú községi
iskola, egy két osztályú leányiskola és egy kisded-
iskola Kos turkomán részében. Ezenkívül minden
nagyobb városban, hol katonaság van, mint Kizil-
Arvat, Kakhka, Merv, Szarakhsz stb. vannak egyházi
iskolák.

A mi a collegiumokban tanított tárgyakat illeti,
az európai módszert követik. Ugyanez vonatkozik a
technikai iskolákra is. A leányiskolákban a legnagyobb
súlyt a modern nyelvekre, zenére, tornára és tánczra
helyezik; a bennszülött-iskolákban az orosz nyelv tudása
az első követelmény, mert ezen iskoláknak kell fel-
nevelniök a jövőendő tolmácsokat és fordítókat. Általános-
ságban szólva a magasabb intézeteket majdnem kizá-
rólág oroszok látogatják, bennszülöttek csak ritkán,
mert nem mondhatjuk, hogy a kormány által felállí-

tott iskolák valami nagy népszerűségnek örvendenek, minthogy az 5,260,000 bennszülött közül csak 2427 látogatja az úgynevezett nemzeti iskolákat. Az oroszokat azért nem lehet e miatt hanyagsággal vádolni. A közoktatásügyi minisztérium nem kimélt semmi költséget s az utolsó tíz év alatt (1893-tól 1903-ig) a turkesztáni közoktatás 3,432,000 rubelbe került, nem is számítva a helyi hozzájárulást. Azt, hogy vajjon az eddig elért eredmények igazolják-e a nagy kiadást s hogy vajjon elérte-e a kormány azt a nagy civilizáló hatást, melyet elérni akart, most még nem állapíthatjuk meg bizonyossággal. Nekem, a magam részéről alapos kétségeim vannak ez iránt, mert — csodálatos módon — a tanító személyzet előttem lévő névsorában igen kevés mohammedán hitvallású, vagyis bennszülött képesített tanítót találok, pedig ezek volnának legalkalmasabbak a nyugoti országok műveltségének közvetítésére. Más európai kultura-terjesztők Ázsiában ugyanezen hibába estek, midőn, szándékosan vagy akaratlanul, nem vették tekintetbe azt, hogy más vallású és más nemzetiségű tanító sohasem gyakorolhat oly nagy befolyást a bennszülött tanulókra, mint honfitársa és hitsorsosa.

Resid pasa, a kiváló török államférfi és hazafi jobban ismerte, úgy hiszem, ezt az igazságot, mint sok más újító. A XIX. század második felének elején, midőn reformáló munkáját Törökországban megkezdette, két szoftát¹ küldött Franciaországba kiképzés

¹ Szofta, vagy helyesebben: szukhta, vagyis valaki, a kit a tanulás szenvedélye foglal el teljesen, az a név, melyet Törökországban a fanaticismusuk által kitűnő theologiai növendékeknek adni szoktak. Az itt említett két szoftát, Sinaszi Efendit és Emin Efendit igen jól ismertem. Mint szabadgondolkodók

végett, hogy ezek azután az új sztambuli iskolák tanítói lehessenek. Ezt a kettőt csakhamar követte több török, európai műveltségre áhítozó diák s harmincz év elég volt arra, hogy a felső- és középiskolák bennszülött tanítókkal láttassanak el. A mi szükségesnek találtatott a török fővárosban, az bizonyára sokkal sürgősebb lett volna Közép-Ázsiában, a hol olyan makacsul megmaradnak a fanaticismusban és mindennek gyűlöletében, a mi idegen. A bennszülött mollák közül ki kellene válogatni néhányat s azt tanítónak nevelni és képesíteni. Ez pedig nem volna könnyű feladat, mert csakis olyan molláktól várható, hogy befolyást gyakoroljanak a mohammedán ifjúságra, hogy fokenként sikeresen leszállítsák tanítványaik körében a nyugoti műveltség elleni ellenszenvet és gyűlöletet s így siettessék az értelmi átalakulás nehéz művét, a kik modernnek és mégis hüek maradtak a mohammedanismushoz s szigorúan ragaszkodnak vallásuk és nemzeti szokásaik minden külső megnyilvánulásához. Ha visszagondolok arra a mély-séges gúnyra, melylyel Közép-Ázsia nagy turbános khodzsái előttem nyilatkozni szoktak volt a nyugoti civilisatióról, hogy kinevettek és megvetettek mindent, a mi Európából jött s mennyivel magasabbra tartották mohammedán tudományukat, mint az európai műveltséget, jól értem elkeseredett haragjukat és félelmüket az orosz iskolákkal szemben. Nem szabad felednünk, hogy Keleten az iskolák főképen vagy talán kizárólag a vallási tudomány közvetítői. Minden, a mit tanítanak, kapcsolatban van a vallással s így természetes, tértek haza, de az első főképen az oszmán dialektus egyszerűsítése és az ottománoknak nemzetté való tömörítése körül kifejtett segédkezése által tűnt ki.

ha az orosz iskola látogatását a keresztény vallásra való áttérésnek, valóságos apostasiának tekintik. Sok igazság van ebben a felfogásban, mert sok a modernné vált művelt mohammedánok közül kételkedővé és hitelenné válik s ezért nem küldi sok szart és tadzsik szülő gyermekét orosz iskolába. Azt a keveset is, a ki eddig megtette vagy rábeszélték a hatóságok vagy anyagi kedvezményekkel édesgették oda s még ezek is szégyenkeznek utólag e lépésük miatt s nem merik elmondani hitsorsosaiknak. Így pl. azt olvassuk,¹ hogy a gazdag és előkelő Muhji-ed-din khodzsa, a taskendi Szibzar nevű városrész kádiája legkisebb fiát a collegiumba akarta küldeni, de félvén attól, hogy mint renegátot kiátkozzák, kibúvóhoz folyamodott. A kádi fia, mohammedánnak öltözve, minden reggel a kollégium kapujához lovagolt. Az épület egy belső szobájában levetette turbánját, felvette az orosz diák öltözetét, minthogy az orosz diákok külön öltözetet viselnek az iskolákban s midőn órái véget értek, ismét muszalmánnak öltözött s úgy ment haza.² Osztroumoff,³ az iskolák orosz főfelügyelője is bizonyítja a bennszülöttek általános gyűlöletét az orosz iskolák ellen, ami bizony, tekintve azt az óriási különbséget, mely e

¹ L. Friedrich Duckmeyer cikkét az Allgemeine Zeitung mellékletében (1901. 257. sz.): „Elfogulatlan megfigyelések Orosz-Turkesztánból“; továbbá Osztroumoff N. P.: „Sarti, stb.“ 104. l.

² Hasonló eset történt Konstantinápolyban, midőn az elmúlt század ötvenes éveinek végén megnyitották a leányiskolákat. Minthogy látogatásuk kötelező volt, egy jámbor apa leányát fiúnak öltöztette s inkább engedte a fiúiskolába, mintsem hogy eleget tett volna annak az istentelen kívánságnak, hogy leányát szabadon a közéletbe eressze.

³ „K'istorij narodnago obrazovania“ 215. l.

két vallást, az orosz orthodox egyházat s az Iszlámot egymástól elválasztja, nagyon is érthető.

Mindaz, a mi eddig a közoktatás előbbrevitelére a bennszülöttek körében történt, vagy a hatóságok nyomásának, vagy az anyagi nyereséggel való kecsegtetéseknek tulajdonítandó. Legelőször a szartok társadalmának fejei bátorították példájukkal a tömeget. A Taskendben 1884-ben az orosz városrész közelében megnyitott bennszülött-iskolákba kezdetben csak harminczkilencz tanuló járt, ámbár egy gazdag és befolyásos kereskedő, Szeid Azim bej nem sokkal azelőtt megjelölte az utat azáltal, hogy két fiát, Szeid Kerim-et és Szeid Gani-t, oroszul taníttatta. Úgy szintén a szart Abulkazim khán, ki 1892-ben halt meg, 30,000 rubelt költött Taskend egy Bisagach nevű részében építendő orosz iskolára s a mohammedán tudomány hanyatlását fájlalva, ezt mondta: „A hogy az ember meg nem él táplálék nélkül, úgy az emberi észnek is meg kell hálnia, ha teljesen műveltség nélkül való“.¹ Arif khodzsa, a már említett Azim bej veje, szintén állhatatosan pártolta az orosz nevelést s orosz iskolába járatta gyermekeit. De azért ezek mégis csak egyes esetek és általánosságban azt mondhatjuk, hogy a nomádok, kik csak lanyha követői az Iszlámnak, könnyebben rávehetők az orosz iskolák látogatására, mint a letelepült lakosság. Az 1896. évben Szir-Daria kerületben, hol a kirgiz lakosság van túlsúlyban, 506 tanuló lépett be a különböző iskolákba s a kizil-arvati községi iskolában a kaspintúli kerületben 62 turkomán nevedik, az összes tanulók száma pedig 184.² Duck-

¹ Osztroumoff: „Sarti, stb.“ 127. l.

² Skrine: „The heart of Asia“ 335. l.

meyer azt írja,¹ hogy a technikai iskolákba s a nemzeti tanító-seminariumokba a mohammedánok nagyobb számban járnak. A seminarium növendékei egyszer Puskin drámáját, „Borisz Godunoff“-ot adták s a színészek egyike kirgiz volt. A taskendi kormánylap 1898 január 8-ikán természetesen igen büszke volt az eseményre s vezércikket hozott e tárgyról. Ugyanazon évben egy modern orosz darabot adtak elő mohammedán színészek és színésznők egy kirgiz származású tiszt házánál Taskendben. Mint már megmutattuk, a kirgizek kevesebb ellenségeskedést mutattak az orosz újítások ellen, mint a szigorúan conservatív turkesztániak, de ez a néhány csepp a hatalmas óceánban nem igazolja Oroszország büszkeségét az eddig elért eredmények miatt. Ezek csak magukban álló, erőnek erejével létre hozott szikrák abban a koromsötét éjben, mely Turkesztánt ma is borítja. Azt hiszem, hogy nem nagyon tévedek, midőn azt mondom, hogy magánosok philanthropiája nagyobb hatással volt a bennszülöttekre, mint az összes hivatalos civilisáló igyekezetek együtt véve. Orosz női orvosok és bábák, kik szart asszonyok közt űzik gyakorlatukat² s az orvosságot ingyen osztogató orvosok többet tettek a babonák és fanaticismus elosztatására, mint a kötelező nevelést elrendelő összes ukázok. Ha sikeresebben akarnak eljárni az oroszok, jobban meg kell ismerkedniök a bennszülöttek nyelvével, vallásával, szokásaival, történetével és jellemvonásaival s szorosabb érintkezést kell fentartaniok velük, mint a hogy eddig tették.

¹ Az Allgemeine Zeitung melléklete. 1901. 257. sz.

² E cím alatt: „A nők Keleten és Nyugaton“ a turkesztáni nők sorsára érdekes világot vető cikket írt C. Duckmeyer az Allgemeine Zeitung 1904. április 18-iki számában.

Dicséret illeti a magasabb rangú hivatalnokokat azért, hogy hébe-hóba tettek valamelyes erőfeszítést a tömegek felvilágosítására, az oroszok közt épp úgy, mint a bennszülöttek között. Mindezáltal azonban legjobb szándékuk is csak ámitás s a nyugoti módszer rossz kópiája. A nevelési politika ezen kategoriájába tartoznak az angol vasárnapi iskolák mására rendezett nyilvános felolvasások is a bennszülöttek számára. Ezen felolvasásokat a legmagasabb orosz méltóságok és generálisok is látogatják. Előre értesítették a rendőrség útján a legtanultabb és legelőkelőbb ázsiaiakat, a kádikat és mollákat, hogy elvárják tőlük, hogy pontosan és teljes számban látogatni fogják a felolvasásokat szorgalmas (?) növendékeik kíséretében; következőkép mind „saját jó szántukból“ lesznek jelen. Itt azután az európai tanár előadást tart a világ keletkezéséről, természetesen orosz nyelven, a mit csak kis része a bennszülötteknek ért meg s az is rosszul. Mutogat egy földgömböt, mely a jártas kéz legcsekélyebb mozdulatára a kívánt irányban forog. Ezután következik néhány physikai kísérlet, esetleg egy villamossági isoláló állványnyal, az „érdeklődő“ ázsiaiak rázzák turbános fejüket s érthetetlen szavakat mormognak ősz szakállukba. Végezetül a főparancsnok beszédet intéz a hallgatósághoz, mely a világ eredetén kezdi s a fehér czár dicsőítésén végzi. Mind azt kiáltják: éljen! s elégedetten térnek haza.¹ Ismétljük, az oroszok igyekezete dicséretre méltó, de a kivitel ámitás és kulturális komédia. Nem csálnak meg vele azonban senkit és senkivel sem hitetik el ezáltal azt, hogy csakugyan az oroszok a legmegfelelőbb

¹ L. az Allgemeine Zeitung mellékletét, 1901. 257. sz.

szerv az ázsiaiak nevelésére. Ha azon komoly és szakadatlan küzdelmet tekintjük, melyet a nyugoti civilizatio az Iszlám világának egyéb részeiben visel, ezeket a nevelési komédiákat végtelenül nevetségeseknek és gyerekeseeknek fogjuk tartani.

Csak az, aki már sokat meritett a kultura és felvilágosodottság kútjából, remélheti, hogy nagy dolgokat fog elérni az új civilizatio közvetítőjeként.

X.

Félig civilisált bennszülöttek.

Józan és pártatlan ítélet ezért csak arra az eredményre vezethet bennünket, hogy a negyven évi orosz kormányzat Közép-Ázsiában csak felületét érintette a socialis életnek. Igaz ugyan, hogy hagyott valami csekély nyomot a külső formákon, de nem hatolt el a belső részekig. Minden reform s minden modern intézmény, mely Turkesztánban található, csak felületes és szükségképi; a hódítótól való rettegésből ered s főcélja, hogy az idegen urak tetszését megnyerje s kedvezőleg hangolja őket. Turkesztán mohammedán társadalmának ázsiai mivoltát mindez nem szüntette meg, sőt ellenkezőleg, a külső nyomás s az idegen beözönlés elől való óriási félelem megerősítették az ázsiai meggyőződés régi szerkezetét s ellenálló képességét növelték.

Orosz kritikusok természetesen ennek az ellenkezőjét iparkodnak bebizonyítani, mert nagy kísértés az, homokot szórni az európai érdeklődők szemébe. Civilisáló törekvéseik fennemlitett kérdéses eredményeinek kiegészítéseképen fel szokták említeni néhány turkesztáni embernek személyes példáját, kik az oroszokkal való szoros és állandó érintkezésük s az orosz birodalom belsejében tett utazásaik által meggyőződtek a keresztény ismeretek előnyeiről s

kik a nélkül, hogy régi hitüket elhagyták volna, az orosz műveltséget is megszerezték. Muhijeddin khodzsan, Azim bej-en és családjukon kívül is több diszpeldányával dicsekednek az orosz nevelésnek. Ilyenek:

1. Szattar khán¹ orosz hivatalnok, Abdul Gaffar fia, ki 1891-ben kiadta önéletrajzát a Taskendben a kormány pénzén megjelenő *Turkesztan Gazeti*-ben.²

Lelkesedéssel írja le szentpétervári úti benyomásait s a modern világ csodáit, melyekkel különböző orosz városokban ismerkedett meg. Elmondja, hogy a cártól kezdve le az utolsó parasztig minden orosz milyen kedvesen bánt vele, s hogy hogyan megbámulták és megbecsülték a szentpétervári keleti congressuson 1876-ban. Határtalan csodálkozását fejezi ki a keresztények szívessége felett, dicséri a különböző népek és felekezetek békés társadalmi érintkezését s csodálkozik azon, hogy az európaiak milyen jól ismerik Kelet történetét és nyelveit s végül így kiált fel: „Mi turkesztániak az oroszok eljöveteleig egyáltalában nem ismertük Európát, de most, hála Oroszország közbe-

¹ L. „Sarti, stb.“ 1. kiadás. Taskend, 1890. 98. l. „Szattar“-t, mint mohammedán személynevet nem ismerem. Talán „szadr“ elrontása, a mi főfő kitüntetést jelent.

² *Turkesztan Vilajetini Gazeti*. Ez a turkesztáni újság hetilap, mely, mint a négyszer hetenként, kétszer szart, kétszer kirgiz dialektusban megjelenő *Turkesztanszkija vjedomoszti* melléklete, 1870-ben indult meg. 1887-ben az előző lap, melyet Osztroumoff adott ki, függetlenné vált s mintegy a bennszülöttek hivatalos lapjaként 725 példányban terjedt el. Inkább a hatóságok fizettek elő rá, mint olyanok, kik személyesen érdeklődtek volna. Érdekes felemlíteni, hogy sok szart boycottálta e lapot azért, mert hasábjain egyszer egy rövid kritika jelent meg a mohammedán egyetemek ellen. Ez jele, bár gyenge jele csak a közép-ázsiai öntudat ébredésének.

lépésének, megközelíthetjük Európát s részt vehetünk az egész emberiség nevelésének nagy munkájában.“ Nagyon érdekes, hogyan írja le e rajongó (kinek apja is mufti volt, s ki maga is az volt Csimkendben¹) azon első benyomást, melyet Csernajeff támadása a bennszülöttekre gyakorolt. Azt mondja, hogy az orosz fegyverek győzelmét úgy tekintették, mint Allah büntetését a bennlakók bűneiért. Szattar khán, mint várható volt, rövidesen más véleményre tért. Megalázkodása az oroszokkal szemben rá nézve anyagi jólét forrása lett s ezért szól így honfitársaihoz dicsérve idegen urai bánásmódját: „Igy jár az, a ki otthon ül s azt sem nézi, hogyan él legközelebbi szomszédja. Mi turkesztániak évszázadokon át elzártan éltünk s azt hittük, hogy nincs más olyan jó, olyan okos, olyan hatalmas, mint mi. Ez a nézet az elbizakodottsághoz, az elbizakodottság pedig a hátramaradáshoz vezetett. Csakugyan, mi hitványak vagyunk. Emlékszem, hogy nem egy turkesztáni és bokharai, kit mint követet Oroszországba küldtek, visszajöveletekor arról akart meggyőzni, hogy Oroszországot rosszabbul kormányozzák, mint Bokharát és Turkesztánt. Kedves honfitársaim, reménylem, hogy ezentúl senki sem fog kételkedni közületek az orosz birodalom hatalmában és jó kormányzatában; minket pedig különösen az érdekel, hogy Oroszország ezt a hatalmat s a jó kormányzatot Európa művelt népeivel való érintkezése által szerezte meg.“²

¹ „Mufti“-t nem a szó európai értelmében kell venni; nem jelent ez egyebet, mint oly mollát, ki fetvát adhat, vagyis a seriat-tal (vallási törvényt) megegyező ítéletet mondhat.

² „Sarti, stb.“ 109. l.

2. Bukharin Mirza, szamarkandi kereskedő, ki leírja oroszországi úti élményeit¹ s mint elődje, daczára az Iszlám szigorú tilalmának, két orosz jelvényt feldiszipetten látható egy photographián. Elmondja, hogy selyemkereskedő volt s midőn Oroszországban utazott, meglátogatta Moszkvát és Szent-Pétervárt. Láttá a műemlékeket, kincseket és régiséggyűjteményeket, vagyis mindent, a mi látható. Csodálkozását fejezte ki mindezen tárgyakon. Bámult azon figyelem láttára, melylyel Oroszország Közép-Ázsia régi emlékeit gondozza. Midőn a czárnak és czarinának bemutatták, sirt örömében az őt ért nagy megtiszteltetésen. Mindenkinék, a ki ismeri Közép-Ázsia akkori viszonyait, midőn a keresztény uralkodó nevét sohasem említették a nélkül, hogy el nem átkozták volna egyszermind, kissé furcsának tűnhet fel ez az állítás, s valóban a Mirza maga is, midőn hazatért, érezte, hogy honfitársai nem fogják egykönnyen elhinni mindazt, a mit ő az oroszok fényéről, nagyszerűségéről és jóságáról regélt. Mint minden keleti, el volt ragadtatva attól, hogy az orosz tudósok mennyire ismerik népe irodalmát és történetét. Többek közt Radloffot és Georgievszkit említi s az 1887. évben átélt élményeinek előadása arra való volt, hogy a turkesztániakat a dicső Oroszország meglátogatására bátorítsa.

Említés történik turkesztáni, vagyis inkább szart költőkről is, kik lantjukat az idegen uralkodó dicsőítésére hangolták s határozottan vizenyős költeményekben zengték Oroszország nagyságát és dicsőségét. Egy III. Sándor halálára írt elegiában ezt olvassuk :

¹ L. Turkesztan Vilajetini Gazeti. 1888. 4—7. sz.

„Jer ide, ó Taskend népe és sirj!
 Meghalt a világ fejedelme; öltetek gyászt érte;
 Ő volt a ti védőtök s ti életeteket neki ajánlottátok.
 Mint az orosz nép, ti is ontsatok könnyeket.
 Sirjatok éjjel-nappal s imádkozzatok mindig érette.
 Folytonos aggodalmai miattatok sohasem hagyták pihenni;
 Jólletetek gondozása miatt nem jutott neki soha békeség,
 a míg élt;
 A ti gondozástok miatt nem ismerte meg sohasem az
 örömet és gyönyört.
 Nem volt neki más gondja, mint alattvalói jólléte;
 Imádkozzatok ezért szakadatlanul az uralkodó leki-
 üdvéért.

Valamennyi herczeg koszorúkat készítettetett —
 Arany s ezüst koszorúkat s ráírta herczegi nevét,
 Példájukat követé a bokharai emir.
 A perzsa király is küldött egy koszorút,
 Melyen rajta van a sah neve
 S Turkesztán maga is küldött egyet.¹“

A második elegia Nihani költőtől való s így hangzik:

„Kinek e világon nem kell innia a halál kelyhéből?
 Legyen bár czár, uralkodó avagy koldús,
 Űljön bár trónuson avagy szalmazsákon,
 Legyen jó, rossz, vagy szent,
 Mind alá van vetve a halálnak.

Nem láttátok-e, hogy még III. Sándor is,
 Kinek uralma hasonlított a holdéhoz az égen,
 Kinek kormányzata olyan volt, mint Nagy Sándoré,
 Ki éjjel-nappal alattvalóival törődött,
 Kénytelen volt alávetni magát az Isten parancsának s
 kiitta a halál kelyhét.

Ó világ! A császár megszűnt élni ily korán;
 Valamennyi herczeg, a kalifa is, gyászol miatta.

¹ Osztroumoff: „Sarti, stb.“ IX. l.

Alattvalói könnyek patakjait onták ;
 Halálakor a hold elsötétült
 S az egész világ sötétségbe borult.¹ “

Harmadik elegiaként bemutatjuk Kiani, taskendi költő chronogrammáját:

„A Császár Ő Felsege halála
 Az egész világot mély gyászba borította,
 Mert valamennyi alattvalója
 Békében s örömben élt alatta.
 Jóságában nem tett különbséget orosz és mohammedán
 között,
 S midőn földi léte véget ért,
 A nép szivét nagy szomorúság fogta el.
 A világ összes nagy hercegei
 Meg vannak döbbenve a császár halála miatt.
 S ha párját keressük,
 Ki Sándor, Dárius, vagy Dzsemsid ?
 Ki Behram, a hét világ meghódítója ?
 Ki Rum császára, vagy Khina uralkodója ?
 Ki Khoszru, Perviz vagy Hormuz ?
 Ki az igazságos és pártatlan Nusirván ?
 Mindezek sorjukban megjelentek a világon,
 S el is távoztak mind, az egyik hamarabb, a másik később.

Tudjátok-e, hogy hová mentek ?
 Hallgassatok ide, Ádám ivadéki ;
 Mind kiűritették a halál kelyhét
 Mindannyiuk létének vége : megsemmisülés.
 Így a Béke Herczege is
 Alexander Alexandrovics
 Végül megszűnt élni e földön
 S átment az örökkevalóság országaiba.“²

¹ U. o. XIII. l.

² Osztroumoff: „Sarti, etc.“ XV. l. — Az eredetiben e szavak: „Szali fovti sahi aazam“ nagy király halála évét jelzik a Hedzsra 1317. évében (1884.).

Túlságosan messzi vezetne, ha a fentiekhez még hozzá akarnók adni a khokandi költő Zakir-Dzsán önéletrajzát s költői ömlengéseit is, ki Firkat (a. m. elválás) álnév alatt mértékes versekben bálokat, hangversenyeket és iskolai vizsgálatokat dicsőített. Beavat fiataalkori élményeibe ez a jó ember, elmondja hogy kereskedőnek nevelték s úgy lett belőle azután író, költő s végül orosz államférfi. Elmondja, hogy az orosz intézmények, erkölcsök és szokások felkeltik csodálkozását és boldoggá teszik, végül felhívja honfitársait, hogy szorosabb közösségben éljenek az oroszokkal, mert mint ő mondja: „Allah úgy rendelte, hogy mi együtt éljünk az oroszokkal“.

Érdekes, hogy a hivatalos Oroszország mint bátorít minduntalan ilyen hamis loyalitási nyilatkozatokra. El akarják hitetni a világgal, hogy Közép-Ázsia lakói, kik még a középkorban is az egész mohammedán világban a túlzó fanaticismus elismert példaképeinek¹ tekintettek, most, a keresztény hódító védnöksége alatt teljesen boldogok és egész könnyen, — nem is, hanem lelkesedéssel — cserélik fel mohammedán szokásaikat a modern civilizációval. Osztroumoff N. P. tanár, hogy meggyőzze erről az olvasót, idéz egy értekezést, melynek czime: „Szorosabb egyesülés szartok és oroszok között s a szartokra gyakorolt orosz befolyás“, melyben meg van állapítva, hogy a bennszülöttek fokozatos haladása az orosz

¹ Mevlana Dzselaledin Rumi, a Mevlevi Rend megalapítója s a szufismus legjelentékenyebb képviselője, ezt írja „Mesznevi“-jében:

„Bokhara mirevi, divanei, Laiki zendjiri zindankhanei“.

(Bokharába mész? bolond vagy!

Megérdemelnéd, hogy lánczba verjenek.)

szokások és erkölcsök felvételében szembeszökő, hogy a reiektől és kurbasiktól (vallási rendőrségtől) nem félnek most már, hogy minden félelem nélkül látogatják Taskend orosz városrészeit, megjelennek templomi és katonai ünnepségeken, ellátogatnak bálba, hangversenybe s egyéb szórakozó helyekre és sok más tekintetben is egészen megváltoztak. Az oroszok azt kívánják, hogy úgy tekintsék a bennszülöttek az orosz hódítást, mint hogy ha az valami jó szerencse lett volna rájuk nézve. 1886-ban a város bevételekor elesett orosz katonák emlékére rendezett taskendi ünnepségek alatt a mohammedán, de különösen a szart nők csak úgy hemzsegték, a hol látni lehetett valamit; Bokhara is küldött képviselőket s az akkori főkormányzó Rosenbach generális a következő beszédet intézte a néphez: „Huszonegy évvel ezelőtt ez az ország még a legnagyobb rendetlenségben volt. Az itt elesett és életben maradt oroszok adták meg a békét Turkesztánnak, ezért emléküik legyen szent előttetek.“ Erre a néhai taskendi kádi, Muhjieddin khodzsa így válaszolt: „Bizony, nekünk is nevezetes ez a mai nap, ó taskendi muszulmánok. Ez az a nap, melyen a fehér czár, a világ e hatalmas uralkodója védelme alá kerültünk. Midőn bevették városunkat, vallásunkat és törvényes intézményeinket a seriat törvényének megfelelően visszaallították. Békesség és biztonság uralkodik most mindenütt s van saját önkormányzatunk. Ezentúl már szabad és nyugodt életet élhetünk s a kereskedelem, ipar és földművelés ehhez képest fejlődnek is. Ezen ünnepélyes emlékezés alkalmából arra kérjük Excellentiádat, hogy fejezze ki Ő Császári Felségének hű kötelességtudásunkat. Imádkozunk a czár szakadatlan boldogságáért, ki a nagy

orosz birodalom százmillió alattvalója fölött örködik.“ A jelenlevő bokharai követek Rahmetullah Bi és Mohammed Nasszir (lovászmester) szintén kifejezték szerencsekívánataikat az Emir nevében, mire Rosenbach következő szavakkal válaszolt. „Nagy örömmre szolgál, hogy benneteket, Bokhara küldötteit, itt láthatlak közöttünk. Ti vagytok tanui annak, hogy mennyire megerősödött az oroszokat és ázsiaiakat összekötő kapocs. Láthatjátok, hogy Turkesztánban mindenki szabadon gyakorolhatja vallását s fentarthatja magát a maga munkájával a nélkül, hogy valaki beleavatkoznék. Mondjátok el odahaza, hogy mit láttatok itten.“

Még mint hivatalos loyaltási és hűségi nyilatkozatok is, az ilyen beszédek, mint a Muhjeddin khodzsaé csak csodálkozást kelthetnek mindenkiben, a ki Közép-Ázsiát a régi időben ismerte. Senki sem hiheti még egy perczig sem, hogy ezek a nyilatkozatok őszinte kifejezései az önkénytes meghódolásnak, s csak úgy magyarázhatjuk meg magunknak őket, hogy az orosz barátság ezen szószólói s a czár nagyságának és hatalmának dicsőítői oly törzshöz tartoznak, mely mindig kitűnt békés természetével s mindig szívesebben foglalkozott kereskedelemmel, iparral és földműveléssel.

XI.

Fel nem használt alkalmak.

Szerencsés véletlen volt az oroszokra az, hogy az első nép, melylyel szembe kerültek, midőn Közép-Ázsiába behatoltak, a szartok népe volt, s nem pl. az öszbégeké vagy tadzsikoké, kik kevésbbé hajlíthatók és nehezebben vethetők alá s igen megnehezítették volna a pacificatio munkáját. A szartok, ezen iráni és török-tatár eredetű kevert népfaj¹ a legrégebb időtől kezdve kereskedő nép volt s az ugorok közt „szart“ és „kereskedő“ egyet is jelentett. Nincsen tehát abban semmi csodálatos, ha ez a népesség, mely mindig békés természetű volt és sokat szenvedett a bennszülött hatóságok zaklatása és rablása miatt, megbecsülte az oroszok bejövetele nyújtotta biztonságot és viszonylag nagyobb rendet s megelégedett az új kormányzattal, ha keresztény főnnhatóság alatt is. A szartság az oroszok alatt hamar letelepedett s mint a hogy régebben kitűnt a mohammedán kulturában török szomszédai között, úgy most is minden nagyobb nehézség nélkül elfogadta az orosz-keresztény kultúra által behozott újításokat. A szartok mindig szorgalmas, kitartó, józan, vállalkozó és takarékos nép hírében állottak

¹ L. „Türkenvolk“ czimű munkámat, 370. l.

s ezen tulajdonságaik következtében sokkal könnyebben felvették a nyugati kulturát, mint a többi közép-ázsiaiak. Osztroumoff tanár, ki nagyon pontosan ismeri e népet, igen helyesen ezt mondja:¹ „A szartok a jövő népe, mert értelmességük és képességeik a kultúra tekintetében kérdésen kívül állanak. Mi — már mint az oroszok — biztosak lehetünk abban, hogy az orosz befolyás alatt nemzeti jellemük durva vonásai el fognak simulni, a mi csak előnyükre lesz, s az orosz hódítás új korszakot nyit meg életükben. Most is látjuk már, hogy az okosabbak közöttük nem vonakodnak elismerni, hogy az orosz kultúra az ő kulturájuk fölött áll. Reánk, a szartok meghódítóira vár az a nagy történeti feladat, hogy szorosabb egyesülést létesítsünk köztük és közöttünk, miután fegyverrel már meghódítottuk őket. E célra eszközök bőven állnak rendelkezésünkre, mert a szartok nem zárkóznak el az üdvös orosz társadalmi befolyások s a felvilágosodás elől, mely a legüdvösebb az általános műveltségben.“ A mi a szart jellem látszólagos ellenmondásait illeti, nem szabad felednünk, hogy a mai szartot Rettenetes Iván korabeli őseinkkel kell összehasonlítani és hogy Szolovieff történetíró megjegyzését igen találóan lehet rájuk alkalmazni: „Tekintettel kell lennünk arra, hogy mások voltak a mi neveltetési körülményeink, és mások a nagyapáinkéi. Ma szigorú törvények kormányozzák életünket és cselekedeteinket, de nem várhatjuk, hogy a leigázott népnél az átmenetnek ugyanazon határozott fokaira találjunk, mint a melyeken mi is átmentünk. Elmult korok népei nem ismerték az

¹ „Sarti, etc.“ 83. l.

érzelmekek oly finom fokozatát; szégyenkezés nélkül léptek át egyik meggyőződésről a homlokegyenest ellenkezőre s ezen erős ellentétet most is látjuk oly népeknél, melyek természetük által tulajdonkép közelebb állanak az őseik által elfoglalt kulturához.“

Egy másik részben, hol Osztroumoff arról az újságról ír, melyet a szartok számára kiadott, kifejti, hogy ezen nép nevelése és felvilágosítása parancsoló szükség, mert a bennszülöttek most is úgy tekintenek még az európai kulturára, mint a mely mohammedán világfelfogásukkal megegyeztetetetlen, E tekintetben a szartok a XVII. század oroszaira emlékeztetnek, kik Nagy Péter törekvéseinek ellenszegültek s megvetettek mindent, mi Nyugatról jött, s így szóltak: „Az értelmi erő nem a magasabb nevelésben és philosophiában rejlik, hanem a vallási resignatióban. Mesterséges érvek bemocskolják az egyenes lelkű embert és az ilyen tudomány megszenteltségteleníti az istent. Krisztus keresztje kicsinylésre méltó. A latin bölcsesség egyenesen a pokolba vezet. A retorika, dialektika s más pogány, — t. i. nyugati — hamisságok és kibúvók az ördög találmányai s nem szeretik a szláv nyelvet, mely pedig a leghatalmasabb, legtermékenyebb s az istentől legjobban megáldott nyelv a világon.“

Az a hang, melyen orosz maradiak Nagy Péter újításait támadták, nagyon emlékeztet engem azon bizonyos tekintetben hasonló megjegyzésekre, melyeket gyakran hallottam az Iszlám különböző vidékein, mikor tervbe vett újítások és reformok jöttek szóba. Válszínűleg szívük fenekén a szartok sem teljesen hozzáférhetetlenek az ily érzelmekeknek s ezért az oly férfiak, mint Szattar khán, Muhjieddin kádi, Abulka-szim khán és mások, kikben volt bátorság szakítani a

régi előítéletekkel, méltók tiszteletünkre s bizonyítják a szart nép kulturális képességét. Abulkaszim khodzsa egy Rosenbach főkörmányzóhoz benyújtott kérvényben bátran kimondta, hogy milyen káros volt a nemzeti hercegek uralma, hogy kormányzatuk alatt fejtelenség, rablás és zsarnokság uralkodtak mindenfelé s hogy az orosz uralom alatt mindenütt megelégedettség és béke uralkodik.¹ Ezen önkénytes megvádolása a bennszülött hercegeknek a keresztény uralkodó előtt ékes bizonyysága a szartok hozzáférhetőségének s mutatja, mily könnyen bocsátkoznak a mollák is tárgyalásba a keresztényekkel. Indiában a mollák még nem érték el teljesen ezt a pontot, sőt még Perzsiában és Törökországban sem, a hol a reformmozgalom leglelkesebb apostolai közt is ritkán találkoztam csak valakivel, a ki az európai felvilágosodottságot nemzeti kulturája rovására dicsőítette volna.

A nemzeti fejedelmek szörnyű zsarnoksága és önkénye annyira vitte a szartokat, kikben sohasem volt igaz hazafias érzés, hogy ha csak alkalom kínálkozik, sohasem mulasztják el dicsőíteni az orosz kormányzatot, de az ily sokat ígérő és bőven kihasználható anyaggal szemben bajos azután osztozkodni az orosz világ ujjongásában a Közép-Ázsiában elért kulturális eredmények fölött. Mind Osztroumoff tanár,² mind Ljikosin³ határozottan kiemelik, midőn e tárgyról szólnak, hogy a szartok nemcsak régi fanaticismusukat hagyták el, hanem sok fontos vallási szertartást is

¹ „Sarti, etc.“ 127. l.

² A többször említett „Sarti“ című lapban.

³ Az 1904-iki turkesztáni naptár egy cikkében, melynek címe: „Resultati szblizsenija russzkikh sz tuzemtzi“. (Az oroszok sikerei a bennszülöttekkel való érintkezésben.)

elhanyagolnak. Az előírt imák, ötször naponként, a szent mosakodások, a Ramazan hónapi böjt s más parancsolatok csak ritkán tartatnak meg s az isánok és dervisek már nem örvendenek oly tiszteletnek és befolyásnak, mint azelőtt. A szartok otthoni életében is sok újítást lehet észrevenni. A régi fehér házfalak ablakokat kaptak s a jobb módúak lakásába nyugati készítésű bútorok, szerszámok s apróságok hatoltak be. Ruházkodásuk is változáson megy keresztül s lassacskán európaivá válik. Az előkelőbb nők nemcsak otthon hagyták el a fátyolviséletet, hanem az ucczán is fátyolozatlanul járnak s nyilvánosan látogatnak orosz családokat. Ha hihetünk orosz informálóinknak, teljesen új társadalmi élet kezd lábra kapni Taskendben, Szamarkandban és Mergolanban s a turkesztáni sok orosz iskola révén az orosz nyelv rohamosan terjed. A közjólét is jelentékeny változáson ment át, mert míg azelőtt egy 10,000—15,000 rubellel rendelkező kereskedőt gazdag embernek tekintettek, ma soknak milliói vannak, a mi tekintve a kereskedelem folytonos emelkedését, nem is olyan különös.

Mindez igen biztatóan hangzik, eredendő hibája azonban az oroszok befolyásnak, hogy Közép-Ázsia sokat emlegetett kulturális haladása szorosabban véve csak egyes gazdag kereskedők és magasrangú bennszülött államhivatalnokokra szorítkozik, a nép nagy tömege érintetlen s csak úgy a mollák vezetése alatt folytatja életét, mint azelőtt. A megtelepedett turkesztáni embert semmi sem képes felrázni lustaságából és közönyösségéből. Főfontosságú rá nézve csak a béke élvezete s ez nyer kifejezést a rendes üdvözlő szavakban is: „Aman mi?“ (Béke

van?) Az orosz kafir (hitetlen) állandó békét biztosított számára s könnyített az adók és kötelezettségek terhén. Ezért van megelégedve a közép-ázsiai az orosz kormányzattal. Természetes tehát, hogy ily viszonyok közt a népesség számbeli ereje Orosz-Turkesztánban jelentékenyen gyarapodott az utolsó negyven esztendőben. Kosztenko ezredes jelentése szerint (I. k. 326. l.) Orosz-Turkesztán egész lakossága 1880-ban 2,807,974 lelket tett ki, a mely számban benn foglaltatnak Szemirjecse, Szir-Daria, Fergana, Zerefsán és Amudarja kerületek lakói is. Ezzel szemben a negyedik turkesztáni főkormányzó, Vrevszki generális jelentésében azt találjuk, hogy az 1880-iki népszámlálás 2,269,520 lelket mutat fel, mely szám 1895-ben 37%-kal emelkedett, vagyis 3,120,385-et tett ki, míg az utolsó, vagyis 1897-iki turkesztáni népszámlálás szerint Turkesztán egész lakossága, beleértve a kaspintúli kerületet 5,260,000 lelket tesz ki.¹

Így tehát nyerünk:

Transcaspia kerületben egy négyzetverszten	0·8	lelket
Szamarkand	”	”
Szir-Daria	”	”
Fergana	”	”
Szemirjecse	”	”
	10·5	”
	3·3	”
	11·1	”
	3·0	”

¹ E jelentések szerint Turkesztán lakossága megkétszereződött, a mi majdnem hihetetlen. Ha nem tévedek, Kosztenko jelentése csak a férfinemre vonatkozik, ha pedig nem így van, ez azt mutatja, hogy az azon időbeli statisztikák nem teljesen megbízhatók. Hogy a városi lakosság szaporodott s hogy a dvor-ok (házak?) száma is jelentékenyen nőtt, kétségkívül igaz, de ez esetben a szaporulatot az azelőtt nomád népesség szolgáltatja s így a letelepedett népességben beállott szaporulatot tulajdonképen a nomádok létszámából kellene levonni.

Turkesztán lakossága tehát nem sűrű s e tekintetben Dél-Amerikához hasonlít, míg Kelet egyéb vidékei, pl. Afganisztán, Törökország és Egyiptom háromszor, Khina pedig tízszer olyan népes. Ha az ember szemügyre veszi a török népesség szaporodását, a mi leginkább szembetűnik, az az orosz keresztény elem nagysága. Az utolsó népszámlálás szerint az öt kerületben együtt 219,658 lelket tett ki (beleértve katolikusokat és protestánsokat), melynek legnagyobb részét az ország székvárosa, Taskend szolgáltatja, melynek 156,506 lakója közül 40,000 keresztény. A keresztény népesség ezen gyarapodása Orosz-Turkesztánban annyival is csodálatosabb, mert Kosztenko szerint 1880-ban Szemirjecse, Szir-Daria, Fergana kerületekben s Zerefsán és Amu-Daria járásokban együttevée a keresztények 59,283 lélekre becsültettek. Az utolsó jelentések szerint kb. 152-re rúg a turkesztáni orosz telepek száma több, mint 100,000 lakossal. Ezeknek legnagyobb része Szir-Daria kerülethez tartozik. Az orenburg-taskendi vonal megnyílta után az oroszok emigrációja Turkesztánba nagy növekedésnek néz elébe. Nem szabad felednünk azt sem, hogy a művelés alá vett földterület is sokkal nagyobb lett; 1893-ban 2,079,380 deszjatinra becsülték, melyen 48,000,000 pud búza és 2,000,000 pud amerikai pamut termett.

Objectiv szempontból nézve, lehetetlen nem látnunk, hogy Oroszország sikere Közép-Ázsiában eddig főképen csak az anyagi nyereségre szorítkozott. Sokat tettek Turkesztán biztosítása végett jövőendő politikai alakulások esetére. De sokkal többet lehetne még tenni az országban elrejtett óriási kincsek kihasználására, mert azt, a mit én harminczhat évvel ezelőtt mon-

dottam, hogy t. i. *Turkesztán termékenységre egy homokba foglalt drágakő*,¹ igazolta azóta sok utazó, a ki átjárta és felkutatta az országot minden irányban. A három khánság a jövőben nagy jövedelmi forrása lesz az orosz kincstárnak s ha a birodalom hivatalos igazgatása nem volna olyan teljesen rohadt s nem akadályoznák minden lépését egy abszolút kormányzati rendszer összes hibái és fogyatkozásai, a több milliós évi deficit mostanáig már kisebbithető lett volna. Az előttem fekvő, az állami kiadásokról és fedezetről szóló jelentés adatai szerint, Turkesztán igazgatásának költségei 1869-től 1893-ig minden évben kétszer annyit tettek ki, mint a bevételek, úgy hogy csak az utolsó tíz esztendőben is, — 1893-tól 1903-ig — a deficit 143,962,665 rubelre és 55 kopekre rúgott. Sztetkevics K. ezzel szemben egy Szent-Pétervárt kiadott röpiratban azon véleményének ad kifejezést, hogy a turkesztáni hadseregre fordított kiadásokat le kell vonni a deficitből, minthogy a katonákat fizetni mindenesetre kell és ily módon azután deficit helyett az állam képes volna mérleget felmutatni. Ez a számolási mód azonban ellenmondásra talált, mert az oroszok úgy tekintenek Turkesztánra, mint oly szerzeményre, melynek kiadásait a politikai és gazdasági előnyöknek kell ellensúlyozniok. Ez a deficit az oka annak, hogy az orosz kormány mindeddig nem kebelezte be a bokharai és khivai khánságokat, minthogy ez a lépés szükségkép jelentékeny kiadást vont volna maga után. Ezenfelül nincs is Oroszországnak ez idő szerint szüksége ezen lépésre, fennhatósága Közép-Ázsiában szilárd alapokon nyugszik s a míg nem kell külső

¹ L. „Vázlatok Közép-Ázsiából“ című könyvemet.

támadástól félnie, biztosítva van a bennszülöttek lázadása ellen is.¹ Az oroszok ezért bátran egy kissé több figyelmet fordíthatnának Turkesztán belső reformálására, ha persze az orosz társadalom el volna készülve ily vállalkozásra s ha az ilyen vállalkozás beleillene az orosz császárság eddigi coloniális és területiális politikájába.

Sajnos azonban, úgy látszik, Oroszország igyekezete egészen másfelé irányul, a mint meg is fogjuk látni azonnal.

¹ Eddigelé csak két kísérlet történt a felkelésre Közép-Ázsiában s az oroszok mindkettőnek jelentőségét nagyon fel-fújták. Az egyik Ming-Tobe-ban, Endizsántól nem messze 1898 május 18-án ütött ki, hol a félholt fanatikus Mehemed Ali Isán izgatta a harciasságukról egész Közép-Ázsiában ismert khokandi kipesákokat, hogy keljenek fel az oroszok ellen. Ez alkalommal huszonkét katona esett el s tizenhat sebesült meg. A jámbor isán több társával az akasztófán lakolt tetteiért és negyvenöt czinkostársuk a szibériai ólombányákba való száműzetéssel bünhődött. Ezóta a kipesákok nyugton vannak. Ezelőtt még, 1892-ben, Taskendben volt felkelés a kolera-epidémia elleni egészségügyi rendszabályok miatt, de ezt még csirájában elfojtották. Több évszázad zsarnoki uralma teljesen kipusztította a bátorságot a turkesztániak lelkéből s egy csapat katonaság ezreket tarthat féken.

XII.

Szibéria eloroszosítása.

Hogy lehetőleg teljes képet adjunk az orosz civilisatio Ázsiára gyakorolt befolyásáról, nem szabad felednünk a Szibériára gyakorolt befolyást sem, hol Mohammed tanának követői határozottan kisebbségben vannak. Az oroszok első eljövetele óta az Iszlám ott állandóan fogy. Oroszország — Novgorodot véve kezdő pontnak, — Szibéria nyugati határaival a legrégibb időktől fogva érintkezésben volt, de a bekebelezés csak a XVI. század vége felé történt meg. E két ország szoros érintkezése azonban nem jogosít fel arra, — a mely felfogással pedig napjainkban annyit találkozunk, — hogy Szibériát orosz coloniának tekintsük. Már az orosz közbeszédben előforduló kitételek is megczáfolják ezt a gondolatot. Például: az idegen országrészek szülötteit tuzemtzi-nek, azaz bennszülötteknek nevezik, míg Szibéria eredeti bennlakói inorodzi, azaz idegenek név alatt ismereteseek, a mi azt mutatja, hogy az oroszok úgy tekintettek a földre, mint sajátjukra, s a lakosságra, mint idegenekre. Midőn Jermák a XVI. század vége felé Szibériát meghódította s 1582-ben követét, Kolzo Ivánt ajándékokkal Rettenetes Iván udvarához küldé, nagy öröm volt Moszkvában. „Új birodalmat adott az Isten Oroszországnak“, ezen szavaktól visszhangzott boldo-

gan az egész palota s a „vörös tér“. Mint Iván ifjúsága boldog napjaiban Kazán és Asztrakhan meghódítása után, úgy most is harangok zúgtak s hálával fohászkodtak az oroszok az Istenhez valamennyi templomukban. A hír nagyon felfújta e hőstett nagyságát; azt beszélték, hogy a kozákok nagy seregeket vertek le, sok ezer embert leigáztak s mérhetetlen kincsekre találtak. Azt hihette volna az ember, hogy Szibéria éppen csak az oroszok kedvéért csöppent le az égből, elfeledték, hogy az régóta ismert s Oroszországnak alávetett tartomány volt.¹ Kétségtelen, hogy ismerték Szibériát az oroszok, de vajjon alávetett tartomány volt-e? Az Iszlám, mint erkölcsi hódító megelőzte Oroszországot, mert mi úgy tudjuk, hogy Tobolszkot, az Iszlám egykori Ultima Thuléját szellemileg a Zerefsán partjairól ellenőrizték. Bokhara, térítői buzgalmában sok éven át küldött tanítókat a helyi medreszekből (collegiumokból) az Iszlám terjesztésére és megszilárdítására, a Iaxartestől északra fekvő steppékre a kirgizek közé s ugyanígy bocsátott ki misszionáriusokat északkeleti irányban is azon idő óta, hogy Köcsüm khánnak a Dzsingiz-ivadékok² Seibani ágából származó Murteza fiának sikerült az Iszker partján birodalmat alapítania. Ilyen módon támogatva egyrészt Bokhara és Khíva, másrészt Kazán által, az iszlamismus könnyen épp oly erős gyökere-

¹ Karamszin: „Az orosz birodalom története“, német fordítás, IX. köt. 27. l.

² Abulgazi Szibéria azon részét, melyen Köcsüm uralkodott, Turánnak nevezi, mert ezt mondja: „Tarikhi ming taki ücs jilda Köcsüm khanning kolindin Turani Urusz aldi.“ (1003-ban az oroszok elfoglalták Turánt Köcsüm khántól.) Desmaisons kiadás, I. köt. 177. l.

ket verhetett volna Szibériában, mint Közép-Ázsia khánságaiban, de Kazán és Asztrakhán elestével az orthodox szlávizmus szelleme eltépte azon lánczokat, melyek Szibériát addig fogva tartották s nagy tüzzel új hódítások keresésére indult. Jermák és hada éppen jókor léptek Szibériába, néhány évtizeddel később már nem lett volna olyan könnyű legyőzni az Iszlám növekvő erejét.

Ha Rettenetes Iván a Nyugattól tanult kormányzati módok előnyeivel s a nyugati fegyverek segítségével képes volt megtörni az Arany Horda erejét, aránylag könnyű dolog volt Jermáknak a maga fegyvereivel legyőzni az ellene nyíllal és ijjal felvonuló tatárokat és ugorokat. Történelmi tény, hogy Jermák kalandos hadjáratát három ágyúval, puskaporral és lövegekkel kezdte meg. Puskapor s lövegek Ázsia egyéb részeiben is, nevezetesen Perzsia keleti határán előidéztek már változást a világ történetében, mert ha Seibani khánt,¹ az özbégek uralkodóját, Iszmail sah tűzi fegyverei, bármily primitivek voltak is, útjában meg nem akasztják, miért nem terjedhetett volna győzedelmes pályafutása, mint a Timuré, sokkal messzibb nyugatra is? A steppék egyszerű fiai mindig szörnyűködéssel tekintettek a puskapor átkos feltalálására. Maga Köroglu, Nyugat-Ázsia nemzeti hőse, elátkozza a puskapor feltalálóját, így kiáltva fel; „Mérges kígyók fészkeljenek agyában!” Az ő véleménye szerint a fekete kása elpusztította az igazi lovagiasság szellemét. Így tehát fegyvereik felsőbbbsége

¹ Seibani Mehemed khán özbég herczeg és Iszmail sah perzsa király között Herat közelében történt meg az ütközet 916-ban. (1510.)

volt az, a mi győzelemhez segítette Jermák bátor katonáit s úrrá tette az oroszokat Szibériában. Birtokukat, a mely akkor még néhány telepen és kisebb erősségen kívül csak oly földterületekre terjedt ki, hol a lakók nomád életet éltek, kezdetben a barátságtalan északi kerületek határolták. A népesség egy része az ugor törzshöz tartozott (osztjákok, vogulok, zürjének), másik része a török-tatárokhoz (jakutok az északi határon, s az ú. n. dél-szibériai törökök: altájiak, teleutok, kizilczek, kacsinczok, urjankhájok barabak és nyugat-szibériai tatárok). Ezeken kívül volt még ott egy nagy csomó ugor-török kevert néptörzs, kik szám szerint kis csoportokat alkottak csak s mindig vagy harczban állottak egymással vagy támogattak minden hatalmat, mely túlsúlyra emelkedett.¹

¹ A szibériai törökség jelenlegi számbeli ereje a „Jegyzetek a szibériai törzsek és családok ethnikai állapotára nézve és számbeli erejük“ című munka (oroszul) szerint a következő:

Jakutok	221,776
Altájiak és teleutok	22,796
Kumandinok	3,580
Lebedinek	514
Fekete tatárok	3,464
Sőrok	10,688
Csulim tatárok	500
Kuznecz-ivadékok	3,298
Kizilczek	5,176
Kacsinczok	11,363
Szagaiánok	18,701
Karagaszok	416
Urjankhájok	45,000
Barabák	4,635
Nyugat-szibériai tatárok	37,148
	<hr/>
	389,055

Felbátoritva első sikereitől, az oroszok kis győzedelmes csapatja rohamosan haladt előre s ez annyi-
val is könnyebben ment, mert a törökség, Köcsüm
erejének főtámasza csak gyengén volt képviselve
Szibériában. Derékhadát ugorok, vagyis helyesebben
vogulok és osztjákok alkották, kik sohasem tűntek
ki hadi hőstettekkel s kik egyszeribe alávetették
magukat az oroszoknak. Karamszin helyesen jegyzi
meg,¹ hogy úgy tekintett a lakosság az idegen hódítókra,
mint valami emberfölötti lényekre. Ha ez nem így lett volna,
ha Köcsüm a nyugat-szibériai kirgizeket is, kik akkor még hatalmasak voltak,
képes lett volna a maga hatalmi körébe vonni, az oroszok Jermák
alatt rosszul jártak volna velük; az ugor segédcsapatokat
azonban semmire sem lehetett használni, megbízhatatlanok
voltak s azonnal meghódoltak az oroszoknak. S a mi az Iszker
mentén elszórt törökséget illeti ezek is igen kérdéses
értékűek voltak Köcsümre nézve. Nagyobb részt a samánismus
hívei voltak s az Iszlámra való áttérésük alig kezdődött
még meg. A térítés, mint már előbb megjegyeztük, kizárólag
a zerefsáni khánságokból kivándorló mollák és kereskedők
kezében volt, kiknek leszármazottjai mai napig is megtalálhatók
a tobolszki, tümeni és karai kerületekben, s Jalutorovszk,
Szemipalatinszk és Petropavloszk városokban. Jadrinzeff
szerint, számuk jelenleg körülbelül 8727.² Ők régibb lakói
voltak ezen kerületeknek, mint az oroszok s kereskedés és
vallásuk terjesztése volt ottani megtelepedésük eredeti oka.

¹ IX. köt. 28. l.

² Jadrinzeff N. M.: „Szibirszkie Inorodzi ics bit i szovremennoe polozhenie“. (Szibéria idegen elemei, életük és jelenlegi állapotuk.) Szent-Pétervár, 1891. 34. l.

Köcsüm khán napjaiban azt tették ők Szibériában, a mit Kazán népe a kirgiz steppén s a bokharai mollák Afganisztánban és Indiában. Nehéz küzdelmet kellett ezeknek vívniok a samánizmus ellen, mert még 1639-ben is a szibériai tatárok legnagyobb része ezen hitet vallotta. A bokharai és khivai küldöttek alkalmas eszköz voltak a szibériai kirgizek egy részének az Iszlámra való térítésénél. Szereplésük tetőpontján számuk, Georgi szerint 20,000-et tett ki s ha miszszionáriusi fáradozásuk annyi támogatásban részesült volna Bokhara részéről, mint a keresztyénségé Oroszország részéről, az oroszok sokkal nehezebben érhetek volna célzt, ámde így elhanyagolva és kevésre becsülve, a szibériai mohammedánok képtelenek voltak ellenállni az orosz misszionáriusok unszolásának. Jadrinzeff írja, hogy a török-tatárok vagy turalintatárok egy részét Philotheus érsek keresztelte meg 1718 és 1720 között,¹ a mi azt mutatja, hogy nem sokkal Jermák győzelme után az orosz kormány már komolyan hozzálátott a tatároknak az orthodox hitre való térítéséhez. Olvassuk továbbá, hogy Rettenetes Iván parancsára a vologdai érsek tíz papot családosul Szibériába küldött, hogy a keresztyének istentiszteletét ottan ellássák,² 500 ijjas követte őket. Kereszt és kard együtt működtek itt is, mint hűséges szövetségesesek a keresztyény Nyugat kulturájának terjesztésében s így kezdődött azon korszak Észak-Ázsia történetében, mely most már végéhez közeledik. Nemcsak az Iszlám volt *religio militans*, az orthodox egyház is gyakran folyamodott a fegyver erejéhez.

¹ U. o. 25. l.

² Karamszin, IX. köt. 27. l.

Nem lehet tagadni, hogy Oroszország, midőn Szibériába betette a lábát, nehéz problémával állott szemben. Három különböző vallással kellett felvennie a küzdelmet, melyek mindegyike csakugyan jobban megfelelt követői életfelfogásának és ethnikai szükségleteinek, mint a kereszténység, mivelhogy ezen népesség még teljesen nomád életet élt. E három vallás közül a samánizmusnak volt legkevesebb ellenálló képessége s csak ott tudta fentartani magát, a hol az iszlamizmus és buddhizmus nem sok új hívőre talált. Így állt a dolog a messzi Északon lakó a szó szoros értelmében pogány ugorokkal is, kik az atyaistent (Numi-Tarem) tisztelték épp oly buzgalommal, mint a mohammedánok Allaht, de ezen természetes hit sokkal gyengébb alapon nyugodott, mintsem hogy képes lett volna ellenállani az orosz hittérítők csábításainak és túlnyomó hatalmának. Az első szibériai papság hittérítői munkásságáról szóló jelentésben¹ azt találjuk, hogy Sztaroruszenikoff Kiprian érsek idejében, 1620-ban az ő egyházmegyéje 30 templommal, 22 klostrommal, 300 pappal s 50 szerzetessel és apáczával dicsekedhetett. Ugyanez a jelentés 17 szibériai orosz főpap munkásságáról tud beszámolni, minthogy az egyházat a kormány erősen támogatta. Egy 1714 decz. 6-án kelt ukázban meg a következőket olvassuk. „A hol csak bálványokat, bálványimádó templomokat s bálványimadásra tanító iskolákat találsz,

¹ L. A Közoktatásügyi Minisztérium Lapja 1852-iki évfolyamának 2. és 3. füzetében Abramoff N. cikkét: „Materiali dlja istorij khristianszkago provjeszenija Szibiri, szo vriemeni pokorenja jeja v' 1581 do natsala XIX. Sztoljeta (Adatok a keresztény felvilágosodás történetéhez Szibériában, a hódítás idejétől kezdve a XIX. század elejéig.) 10. I.

égesd fel őket császári parancsomnak megfelelően s minden vogult, osztjákat, tatárt, vagy egyéb idegen nemzetiségűt téríts át Isten segedelmével s a magad buzgalmával a keresztény hitre. Egyszersmind felhí-
lak, hogy ezen parancsomat szó szerint tudomásukra
hozzad. Minden vogul, osztják és tatár s bármily más
nemzetiségű, ki aláveti magát a kereszttségnek, csá-
szári jószágomból kifolyólag egy keresztelő öltöztet-
re való vásznat fog kapni s felmentést a *jaszak* (prém-
adó) alól.¹ A kereszténység felvételére kitűzött,
néhány méter vászonból álló jutalmat nem tekinthet-
jük éppen túlságos nagynak s az eredmények is meg-
felelően csekélyek, és ha a vogulok és osztjakok,
mint nemzet a kereszténységet vallják is, az Evan-
gyéliom szelleme nagyon kis mértékben szállotta meg
a messzi Észak ezen fiait.

A keresztvíz nem nyújtott az új hiveknek sem
értelmi, sem anyagi előnyöket, a mint ezt egy öreg meg-
keresztelt csukcsi Argentoff hittérítőhöz intézett pana-
szából megtudjuk: „Fiatal voltam s az oroszok unszo-
lására megkeresztelkedtem. Most szomorúsággal tekintek
vissza a multra. Mire volt jó nekünk a kereszttség?
A népesség elszegényedett, a nyájak megfogyat-
koztak, a rénszarvasok kipusztultak s a nép elvész.
Alig van már öreg ember s az emberek legnagyobb
része erőszakos halállal hal meg. Nem, nem; rende-
sebb, emberségesebb halállal akarok meghalni“.² Mint
a jámbor spanyol *padres*, kik fatáblába kötött s vas-
kapcsokkal ellátott bibliáikkal verték a pogány ameri-

¹ L. Munkácsi Bernát: „Régi jelentések a vogulok és osz-
tjakok pogány vallásáról.“ Harmadik jelentés. Keleti Szemle IV.
évf. 1903. 2. sz. 172. l.

² „Szibirszkie Inorodzi“, 225. l.

kaiakat, kiáltva: „Te fekete marha! Nem akarod elismerni ezen könyv szentségét?” úgy, vagy talán még csúnyábban fogtak a görög egyház pópái is a vogulok és osztjákok megtérítéséhez. A ki nem akart megkeresztelkedni, azt szigorúan megbüntették s az igazi célt sohasem érték el, mert mindez csak felületes munka volt s csupán a külső látszatra szorított. A bálványokat ikónokkal (szent képekkel) cserélték fel, mert hatást reméltek elérni a népességre annak elhitetésével, hogy a keresztény szentek élénkebben színezett képei nagyobb csodatevő erővel bírnak, mint azon bálványok, melyeket ők örökölték, vagy készítettek. A bennszülöttek értelmi fejlesztésére azonban nem történt semmi. „Kétszáz éven át, — írja Munkácsi — nem történt egy említésre méltó kísérlet a nép értelmi állapotának javítására. Az egész vogul földön nincsen mai napig egy iskola sem s ha kivételképen egy-egy bennszülött magasabb iskolákban is kiképzí magát, teljesen eloroszosodik s nincsen attól fogva semmi köze honfitársaihoz. Azon az egész óriási területen, a hol vogulok laknak, kutató utamon (1888—89) nem találkoztam egyetlen egy kereskedővel, de még csak egy kovácscsal sem, daczára annak, hogy a dél-vogulok lovakkal kereskednek. Ha kiüt valami járvány, egész falvak kihalnak, mert nincs orvos, de még felcser sem a közelben“ stb. S ugyanigy áll a dolog, mondja Jadrinzeff,¹ az osztjákokkal is, daczára annak, hogy a berezoffi kerületben 14,337, s a szurgutiban 5923 osztják vette fel a keresztséget. A szégyen természetesen az orosz papságra hárul első sorban, mert tudvalévő, hogy ezek a legműve-

¹ „Szibirszkie Inorodzi“, 225. l.

letlenebb papok az egész keresztény egyházban, a kik a helyett, hogy ezen távoleső vidékeken a nép lelki üdvével törődnének, rendszeresen rabolnak. Alquist tanár azt írja,¹ hogy a pelimi vogulok panaszt emeltek papjuk ellen, mert ez hivatalos kötelességeinek gyakorlása fejében óriási összegek fizettetésével sanyargatta őket. Jeligéje ez volt: „A ki nem tud fizetni, nem érdemli meg az egyház áldását s szigorúan megsarczolandó“. Ezenfelül az orosz tisztelendő úr oly mértékben az ivásnak adta magát, hogy hónapokig képtelen volt az istentisztelet végzésére.

Nem csak az idegen, hanem az orosz utazók és kutatók is nagyon sötét képét festik a kereszténységre áttért ugorok helyzetének. Jadrinzeff szerint² az orosz hittérítők egyáltalában nem törődnek az emberi lelkekkel, minden céljuk csupán a térítés. A pogány bennszülöttek azt mondják: válj oroszszá és gondodat fogjuk viselni. Keresztelkedjél meg s megkönyörülünk rajtad. Ezen távoleső északi vidék népének nagy szegénysége és magára hagyottsága nagyban hozzájárult az orthodox egyház győzelméhez, a mit látunk a Lescsinszki Philotheus 1712—1714 közt kifejtett hittérítői munkásságáról szóló jelentésben, mely idő alatt Jadrinzeff szerint 54,000 ugor vette fel a kereszténységet.³ De, mondja ugyanezen tudós író, ez a megtérés nem vált valami nagy hasznára sem az oroszoknak, sem a bennszülötteknek. Szibériáról írva, ezt mondja: „A sok babonával, phantasiával és hibás fogalommal bíró pogányok meg-

¹ „Unter Vogulen und Ostyaken“, 13. l.

² „Szibirszkie Inorodzi“, 155. l.

³ Yadrinzew Szibirkak Kolonia“, 115. l.

térítése nyilvánvalólag könnyű feladat volt. Samánistákat könnyen a keresztelő medenczéhez lehet vinni, ezért vannak oly nagy számban megtértek az osztjások, vogulok stb. közt, de nem szabad felednünk, hogy ezen megtértek tulajdonképen két-arcú pogányok maradtak azontúl is. A mythologiai képzetek és babonák nem tűnnek el oly hirtelen az agyukból, hanem nyomokat hagynak hátra. Ezt még Európa műveletlen tömegeinél is tapasztalhatjuk. Tény, hogy az osztjások, bár 150 éve már, hogy áttértek a keresztény hitre, titokban még pogány vallásukhoz ragaszkodnak. A midőn a pápa meglátogatja az egyházközséget, elteszik a bálványokat s felrakják az ikónokat, de mihelyest elment a pápa, félredobják megint az ikónokat s a bálványokat teszik a díszhelyre. A szibériai bennszülött ugorság megtérítése nem nagy dicsősége az oroszok civilisáló hatalmának, a mit be is tudunk bizonyítani. A samánismus kétségtelenül nem volt valami különös akadály az oroszosítás előtt oly helyeken, hol az Iszlám s a buddhismus nem voltak vetélytársai. Így a jakutok legnagyobb része is felvette a messzi Északon a kereszténységet s az altájiak közt is volt a hittérítésnek sikere. Több jakut hazafi nagy hajlandóságot mutatott a kultúra iránt. A jakutszki collegiumban magasabb tanfolyam is van s egy művelt jakut, névszerint Nikolajeff némi hírt szerzett irodalmi működésével.¹

A második vallás, mely az oroszoknak jelentékeny nehézségeket okozott Szibériában, a buddhismus volt, mely fokozatosan haladt előre a mongol steppéről s már 1741-ből is van adatunk rá, hogy szakadatlanul

¹ „Szibirszkie Inorodzi“, 223. l.

terjedt, tekintet nélkül az oroszok ottlétére, sőt mondhatnók majdnem még a kereszténység rovására is. A burjétek, kik azelőtt a samanizmus hívei voltak, szinte Oroszország szemei előtt tértek át Buddha vallására. 1741-ben még csak 11 klastrom s 150 láma volt közöttük, 100 évvel később azonban, vagyis 1845-ben a buddhisták száma már 85,060-ra, 1848-ban pedig 125,000-re rúgott. Ugyanily arányban nőtt a klastromok s a lámák száma is, ez utóbbiakból 1848-ban már 4546 volt. Ez a tény annyival csodálatosabb, mert a burjétek — átlag körülbelül 200,000 lélek,¹ — vagy legalább is a letelepedett része, békés népnek tartatnak, mely bár Oroszország közvetlen befolyása alatt áll, eddig minden térítési kísérletnek ellenállott. Jadrinzeff erre vonatkozólag azt írja,² hogy az orosz kormány igyekezete a buddhizmus visszaszorítására teljesen sikertelennek bizonyult, mely tényt ő főképen a nép erősen kifejlődött nemzeti érzésének tulajdonítja. A Khambo láma a Baikál mellett csak látszat szerint vetette magát alá a csár rendeletének s az erre következő elnyomás csak még nagyobb fanaticismust okozott. A hittérítők pedig, midőn erőszakos eszközökhöz nyultak a burjétek megtérítésére, még jobban elkéséritették őket. Az angol misszio, melyről Cochrane számol be, szintén nem járt sokkal jobban. Az angolok, I. Miklóstól támogatva, legalább rendszeresen láttak a munkához; 1821-től 1829-ig azonban nem voltak képesek egyetlen egy burjétet sem rávenni a keresztiségre, bár lefordi-

¹ „Pauli Narodi Rosszija“ II. köt. 493. l. az összes burjétek számát 190,000-re becsüli.

² „Szibirszkie Inorodzi“, 214—215. l.

tották a bibliát s megismerkedtek a bennszülöttek nyelvével és szokásaival. A burjétek elfogadták értekezéseiket, de nem olvasták el őket. Szolgáltak ugyan a hittérítőknek, minthogy ezek jól megfizették és etették őket, de titokban nevettek a keresztény idegenek jámborságán és hiszékenységén. Ezen ellen-szenv a kereszténységgel szemben annál meglepőbb, mert ismeretes a burjétek tudásvágya s nagy képességük a tudomány megszerzésére. Sokan közülök orosz elemi és középiskolákat látogatnak és sokan még az egyetemet is sikeresen végezték el. Jelesebb tudósaik közt felemlítjük a híres orientalistát, Dardzsi Banzarovot,¹ Gombojeff, Khangaloff, Dorozsejeff stb. lámákat, kik a nélkül, hogy keresztények volnának, szívvel-lélekkel részt vesznek a nevelési mozgalomban s kik, mint a szibériai földrajzi társaság tagjai, a tudománynak sok áldozatot hoztak s kitűntek, mint felfedezők. Ezen utóbbiak között külön fel-emlitjük Czibikoffot, ki nem rég meglátogatta s leírta Lhaszát. Milyen soká fognak még a burjétek a megtérítésükre irányuló kísérleteknek ellentállani, milyen soká lesznek még képesek elkerülni ezen első lépést eloroszosodásuk felé, azt nehéz megmondani. Nemzeti ösztönük s a buddhismus propagandája, melyet a tibetiek, kiknek országát és nyelvét a burjétek szentnek tartják, oly buzgón pártolnak, nem fogja egy könnyen elveszteni hatalmát felettük. De ezenközben is a burjétek tudományszeretete jó szolgálatot tesz az oroszoknak s az ethnographiának és philológiának

¹ Legújabban ezen tudós fia, a burjét Dordzsieff, híressé vált az által, hogy a lhaszai Dalai Láma tanácsadója volt; állítólag az angolok nem rég véghez vitt expeditiója is az ő fondorkodásainak eredménye.

általában. Bizonyos azonban, hogy még hosszú ideig meg fogja tartani a buddhismus azt, a mi az övé, Oroszország minden egyházi és nemzeti iparkodása ellenére.

Az orosz civilisatio harmadik ellenlábasa Szibériában az Iszlám, Mohammed tana, mely, bár területi hódításai ott korlátozottak, mindeddig sikeresen fenn tartotta magát makacs kitartásával minden kívülről jövő támadással szemben, daczára annak, hogy a kereszténység állandóan terjeszkedik. Abramoff azt írja,¹ hogy Sylvester Glovaczki metropolita, a XVIII. század közepe táján, fáradhatatlanul buzgólkodott Tobolszkban és sok tatárt és raszkolnikot megtértített, bár éppen abban az időben, II. Katalin alatt volt legmagasabb pontján a mohammedánok iránti tolerantia s a metropolita is szigorú utasítást nyert Szent-Pétervárról, hogy hagyja abba a bennszülöttek erőszakos térítgetését. Tobolszk volt ekkor az egyházi missziók középpontja s a XIX. században egy tatárok és kirgizek számára alakult biblia-társasággal is dicsekedett. A kormány ezalatt felismerte hibáját, melyet azáltal követett el, hogy megengedte, hogy a török-tatár elem az Iszlám közvetítésével kerüljön a civilizációval érintkezésbe s kezdte támogatni a hittérítő mozgalmat az Isim és Tari folyók öbleiben felállított templomok által. Az orthodox vallás mindezáltal igen lassan terjeszkedett s 1860 és 1868 között csak 331 tatárt² sikerült áttéríteni. A mohammedán tatárok oly állhatatosan állottak ellen az egyház oroszosító törekvéseinek, hogy még azon tatárok is, kik a XVIII. században keresztelkedtek meg s kik az orosz lakos-

¹ „Materiali dlja istorij khrisztijanszkago provjescsenija Szibiri“, 55. l.

² „Szibirszkie Inorodzi“, 25. l.

ság között laktak, — mint pl. Jamakovo faluban, a a tumeni kerületben, — tovább is tatár nyelven beszéltek és sohasem olvadtak teljesen egybe az oroszokkal. Az ember azt hihetné, hogy a mohammedánok áttérése hasznos volt rájuk nézve, de ez nem így volt. Az azelőtt a mecsetekkel összekapcsolt iskolák elvesztése vallás dolgában is veszteséget jelentett, mert nevelés és vallás mindig szoros kapcsolatban voltak egymással. A nép anyagi jóllétének is ártott a változás. A kierőszakolt kereszttség nemcsak a letelepedett törökség, hanem a nomádok között is hibának bizonyult, mert a kereszténység felvételével abban kellett hagyniok nomád életüket s egészen új életmódot kellett kezdeniök. Egy előbbre haladott társadalommal való érintkezés mindig súlyosbítja a helyzetét a fejlődés alacsonyabb fokán álló népnek s így történt itt is: a letelepedett toboltatárok, tara-tatárok és barabinczek száma az utóbbi években jelentékenyen megapadt,¹ míg az altájiaké, teleutoké, kara-tatároké és kirgizeké, kikre az oroszok befolyása kisebb hatással volt, megszaporodott.² Ezen

¹ Jadrinzeff szerint („Szibirszkie Inorodzi“, 211. l.) a tobolszki és tomszki mohammedánok száma 1890-ben 47,326-ra rugott, a mi a 78,000 szibériai kirgizzel együtt 126,126-ot tesz ki. Az utolsó kimutatásban (1897) ezzel szemben Tobolszkban 64,152, Tomszkban 40,833, összesen 104,985 mohammedánt találunk. A népesség ezen apadása annyival is feltűnőbb, mert Jadrinzeff adatai minden bizonynyal helytelenek, minthogy a tobolszki és tomszki mohammedánoknak együtt többet kellene kitenniök 40,833-nál.

² Arisztov szerint („Zamjetki ob etnicseszkom Szosztavje turskikh plemen i narodnosztei“, 68. l.) 1763-ban 476 altáji férfi volt, 1804-ben 1204, a XIX. század 60-as éveiben Radloff szerint 14,000—15,000 mindkét nembeli s Jadrinzeff szerint 1880-ban 17,014.

tűnet legfontosabb oka az, hogy a szibériai orosz földművesek és munkások értelmi színvonala sokkal alacsonyabb volt, mintsem hogy képes lett volna a bennszülöttekkel a civilisatio előnyeit megismertetni. Nem egy helyen, a hol magukra voltak hagyva, magasabb színvonalat képviseltek ők, mint az oroszok. A mi a megtelepedett török törzsek eloroszosítását illeti, állítjuk, hogy az oroszokkal való békés társadalmi érintkezés sokkal többet ért, mint az orosz egyház erőszakos térítése.

Jadrinzeffnek teljesen igaza van,¹ midőn azt állítja, hogy azon helyeken, hol hittérítők nem voltak, de a hol az oroszok extensiven üzték a telepítést, a bennszülöttek hamarabb és saját jószántukból vették fel a kereszténységet. A kuznetzi és biiszkzi kerületekben s a tobolszki fejedelemségben megkeresztelt tatárok nagy száma ezt bizonyítja; de a mohammedán kerületekben lévő iskolákban, hol a vallásos tanítás mindig főfontosságú volt, daczára az orthodox egyház által gyakorolt óriási nyomásnak, minden kísérlet az eloroszosításra s a modern kultúra bevezetésére hiábavalónak bizonyult. Mindenütt, a hol az orosz kormány ki akarta mutatni tekintélyét a leigázott népek előtt, már első ízben mindig az erőszakos térítéshez folyamodott. Ennek oka nyilvánvaló. A bennszülött orosz lakosság nem rendelkezik azon magasabb kulturával, mely más országokat telepítő törekvésében sikerre segített s így az erőszakos eljárást hatásosabbnak és kevésbbé fáradságosnak találta; így tett a volgai tatároknál, a Kaukázusban és Turkesztánban. Még Jadrinzeff, ez orosz tudós is elismeri,² hogy az eddig követett mód-

¹ „Szibirszkie Inorodzi“, 213. l.

² „Szibirszkie Inorodzi“, 241. l.

szer s az eddig használt eszközök nem fejezik ki a művelt Nyugot emberséges szellemét s „A kultura befolyása Szibéria bennszülötteire“ című művét ő is ezen szavakkal fejezi be: „A nevelés igazi célja mindig az kell, hogy legyen, hogy az egyesekben törzsük iránti hűséget neveljen, de sohasem az, hogy elvonja őket a nemzet testétől, mert ezen módszer végső eredménye mindig a pusztulás és hanyatlás. Mindeddig csak nagyon kevés művelt bennszülött tartotta fenn azon kapcsolatot, mely őt a többi törzsbeli-ekkel összekapcsolta s így civilisáló befolyást csak kevesen fejtettek ki közöttük. Ezen kevés között felemlítjük a burját Banzaroffot, Piroskoffot, Boldanoffot és Dorozsejeffet, a jakut Nikolajeffet s a kirgiz Velikhanoffot, Jakovleffet és Altinszarint. Ezek azonban magukban álló példák s a nagy tömegek nem ismerkedtek még az európai kulturával. Az említett személyiségek nem voltak elegendő számban ahhoz, hogy hasznára válhattak volna honfitársaiknak. A tudásvágy felkelésében, az értelem fokozásában s a népnek arra való tanításában, hogy a múlt és jelen közti szoros kapcsolatot értse meg, rejlik a nemzeti fenmaradás biztosítója. Ez a tudás számunkra magának az életnek forrása s elég erős kell, hogy legyen még a legendás szamojédek mélységes nyomorúságukból és éhhalálukból való felrázására is. A bennszülött szibériai szelleme el van nyomva; valami mély melancholia földhöz szorítja, úgy hogy sötét kétségbeesésben senyved, nincs bizalma a dolgok javulásában s nem vár semmit a jövőtől; már pedig csak ha felkeltjük bennük a bizalmat és reményt, érhetünk el eredményt a bennszülöttek nevelésével. Csak akkor becsüli meg a bennszülött az iskolát, ha megérzi,

hogy nincs kényszer benne és nem jár veszedelem vele. Hiszen látjuk, hogy helylyel-közzel még középiskolába is küldi a gyermekét — pl. az omszki kadétiskolába. Még arra is van eset, hogy egy burjét collegiumba adta a fiát.

Igaz, hogy a magasabb kiképzés példái igen ritkák a bennszülöttek között, de reméljük, hogy most, a mikor a szibériai egyetemek jobban magukra vonják a vezető férfiak figyelmét, ez is javulni fog. Oly bennszülöttek, mint Dardzsi Banzaroff, Velikhanoff és Katanoff máris kitűnő szolgálatokat tettek az orosz tudománynak. A nélkül, hogy anyanyelvüket elhanyagolták volna, jeles orientalistáknak bizonyultak s honfitársaik beható ismerete folytán nagy mértékben hozzájárultak az ethnographiai kutatáshoz. De sokkal több kitűnő orientalistát hozhatna létre a szibériai keleti fakultás. A bennszülöttek fordítókká, tolmácsokká volnának nevelhetők s így igen jótékony befolyást lehetne gyakorolni általuk keleti szomszédainkra.

Felesleges dolog az oroszok által Szibériában alkalmazott civilisáló módszer további bírálgatásába bocsátkoznunk. Helyesen vagy helytelenül, okosan vagy nem okosan, Oroszország elérte a célját Szibériában. Nemcsak leigázta Ázsia ezen óriási területét, mely az Uraltól a Csendes-Óceánig s a Sarki-Tengertől az Oxusig és Tien-Sánig terjed, több mint 6,000,000 angol négyzetmérföldet fedve be; de Szibériát magát is elárasztotta a szláv népesség árja, úgy hogy a mi megmaradt s eddig a maga erejével ellenállt, most egy egyedül álló, magányos és elveszett sziget a viharzó tenger közepén. A jelenlegi 7,000,000-nyi lakosságból 6,000,000 elszlávosodott s csak 1,000,000 tartotta fenn nemzeti sajátságait.

Ebben a régi *officina gentium*-ban, — mert törökök, ugorok, finnek, mongolok mind Dél-Szibériából jöttek eredetileg — most béke és nyugalom uralkodik s a Néva mellett lakó fehér czár mindenható parancsa az a sibbolet, mely ezen népek ethnikai, ethikai, vallási és politikai élete felett őröködik. Belső viszály és ellenségeskedés nem idéznek már elő faji és nyelvi ellentéteket. Nincs mostan már szükségszerű kívándorlás, túlszűfoltság, egész törzsek teljes kipusztulása, a milyen volt régi időkben, midőn a bennszülötteknek az elemekkel kellett küzdeniök, vagy midőn egymással viszálykodtak és harczoltak legelőkért és vadászterületekért. A samánismus magikus dobja majdnem egészen csendes, a muezzin ezánja is csak halk és félénk hangokat hallat már, mert elismeri most már az egész ország, hogy csak az igaz egyház ikonjai az egyedüli biztos eszköz a jelen és jövő boldogság elérésére. A hogy a körülbelül 9000¹ vogul és 20,000 osztják átalakult magas északi hazájában a keresztvíz által s eloroszosodik lassacskán az orosz nyelv kötelező tanulása által, úgy közeledik azon idő is, midőn a burjétek, kalmukok s később a kirgizek is kénytelenek lesznek alávetni magukat kulturális létük teljes átalakulásának. Ez utóbbiaknál — t. i. a buddhista és mohammedán kirgizeknél — ez a fejlődés nem lesz oly könnyen elérhető, mert mindkettőjüket támogatja egy kívül álló, velük egy nézetű nemzeti test. Lhaszának és Mekkának

¹ Dr. Munkácsi, a legújabb magyar szibériai utazó azt mondja, hogy a permi kerületben 1889-ben 1934 vogul volt, a tobolszkiban pedig 4444. Ezekon kívül a Szoszva északi vidékén 2529, a mi összesen 8907 vogult tesz ki. De ezen adatok sem feltétlenül megbízhatók, mert abban az időben, midőn a népszámlálás történt, pontos ethnikai osztályozás még nem volt.

világa majdnem egyenes vonalban sugárzik a legészakibb kerületekbe is. Végül azonban mégis csak a kettős kereszt fog győzedelmeskedni. Oroszország befolysa gyakorlatilag csak most kezd érvényesülni a Régi Világ ezen sötét zugában s most kezdi terjeszteni, a maga módja szerint, a nyugoti kultura világát és nem mindig olyan módon, a hogy mi ezt legalkalmasabbnak találónók. Oroszország újabb törekvései Ázsia ezen elhanyagolt és műveletlen területein igen sokat ígérnek. A nagy szibériai vasút által a civilisatio haladása nagyon meg lesz könnyítve. A politikai vállalkozás szempontjából, a dél- és délkelet-szibériai szerzemények nagyon kérdéses értékűek az orosz birodalomra nézve, mert egy túlságosan nagy határállam a politikai bevételeket nagyon igénybe veszi; a civilisatio szempontjából azonban Oroszország áldássá válhat Szibériára nézve s e tekintetben minden emberbarát szívből kell, hogy sikert kívánjon ezen missziónak.

Bármilyen véleményünk Oroszország módszerének színvonaláról, egy dolog bizonyos és kétségtelenül igaz, az t. i., hogy az orosz kultura mindig, minden tekintetben többet ér, mint a primitív ázsiai kultura.

XIII.

Az orosz befolyás eredményei.

Az orosz kulturának Ázsia több, a czár hatalma alá vetett mohammedán részére gyakorolt befolyásáról adott fenti vázlatos rajzunkban megpróbáltuk világot vetni Oroszország civilisáló módszerére, az általa elérendőnek vélt célra s az ennek elérésére használt eszközökre. E vázlat után nemcsak megérthetjük az egész mű karakterét s a *modus operandi*-t, hanem meg is bírálhatjuk az eddig elért eredmények értékét. Ha elfogulatlanul és nyugodtan ítélkezünk, a hogy illő is ily fontosságú dolognál, el kell ismernünk nyíltan, hogy az oroszok sok jót tettek Ázsiával, hogy bejövételükkel rend, béke és biztonság lépett az anarchia és fejtelenség helyébe s hogy daczára politikai, socialis és egyházi intézményeik határozottan keleti színezetének, mindenütt jobbra változtatták a viszonyokat s egy, az emberiségre méltóbb korszakot nyitottak meg. Hogy vajjon az orosz kormánynak ez volt-e a célja, hogy vajjon minden cselekedetét az emberiség sorsának javítására irányuló igyekezet vezette-e, vagy pedig mindez csak a hatalom- és birtokvágy következménye volt, oly kérdés, melyet nem akarunk taglalni. Egy befejezett tényt vizsgálunk itten s a fejlődés menetének különböző korszakaira vetett pillantás kell, hogy minden elfogulatlan emberben ezen érdemek elisme-

rését idézze elő. Attól az időtől kezdve, hogy a moszkvai nagyhercezség lerázta azon súlyos bilincseket, melyekben az Arany Horda fogva tartotta, a szomszédos ázsiai világ megérezte Nyugot életének rezgéseit, mely időnként elért öreg Ázsia anyánk lomha testéhez s melynek vagy a fejlődésben vagy a halálban kell tetőpontját elérnie. Oroszország, Lengyelország és Magyarország, melynek fiai életüket áldozták fel a középkorban, hogy a keresztény Európa földjét megvédjék s kik vérükkel állották útját a barbár ellenség dühének és fanaticismusának, tulajdonképen első jótevői és előmozdítói a modern civilisációnak. A jelen kor örökké adós lesz nekik, mert nem szabad felednünk, hogy mi lett volna Európa sorsa, ha Batu khán s a török janicsárok leszármazói, kik akkor éppen hatalmuk tetőpontján állottak, áttörnek a szláv és magyar sereg alkotta falon s megtámadják Európa belsejét? A mit Európa délkeleti részeért a magyarok, azt tették az északkeletiért az oroszok. Rettenetes Iván vad és durva ember volt, de azért ő volt az alkalmas férfi erre a munkára. Kazán és Asztrakhán bevétele megállította a Közép-Ázsiából és Szibériából betóduló harcziás ural-altáji törzseket, melyek ezután lassacskán visszahúzódtak ősi steppéikre. Ezen tettevel Oroszország véres betűkkel írta be első sikerét a történelem évkönyveibe. Későbbi események, melyek az akkor elért előnyökből eredtek, megmutatják, hogyan lett a régi nomádok harczteréből lassan, de biztosan egy művelt vidék, városokkal és falvakkal. Látjuk, mint hódít tért itten lassanként a kereskedelem és közlekedés és hogy lép ki Dél-Oroszország — melynek síkságain kazárok, pecsenégek, magyarok, kúnok, kozákok és turkomá-

nok harczoltak és vívtak, az őt körülvevő vadonból és pusztulásból, a nyugoti kultura fáklyáját tartva a kezében. Ily fajta változásokkal találkozunk mindenütt, a hol Oroszország megérezte hatalmát, a hol az orosz kormánypálcza a békét és rendet, a civilisatio ezen első feltételeit megteremtette. Így végezetül most a Kaukázus is békéssé vált, a hol pedig különböző nemzetek és felekezetek évszázadokon át éltek véres viszályban.

Jól emlékszem még arra az időre, midőn Seikh Samil, a leszgiak szent vezére, várából, Gunibból személyesen vezette a szabadságért és vallásért való küzdelmet az oroszok ellen. Ezt a hadjáratot politikai okokból nagyon is feldicsérték a nyugoti országok. Jól emlékszem arra is, mint érkeztek Konstantinápoly Topkhane városrészébe abkházok, addigik, csecsenczek és egyéb cserkeszek Szokhum Kalából és Anapából a Fekete-tenger változékony hullámain keresztül kicsiny hajóikon, melyek rabszolga-vásárra szánt kis fiúkkal és leányokkal valának megrakva, a kik az efendik és pasák háremeit voltak megtöltendők.¹ A problematikus czirkassziai szabadsághősöknek, kiket a maguk idejében annyira ünnepeltek Európában, ma már nyomuk sem található, mert Oroszország rendet teremtett. A batum-bakui vonal ezen régi rablóbarlangok egy részén visz keresztül s bár a karapapakok, terekmék s egyéb félnomád, a Kaukázuson túl lakó törökök nem vetik magukat teljesen alá az orosz uralomnak, a martalóczok korszaka rég elmúlt már s az egész kaukázusi vidék békéje most már rövidesen helyre fog állani.

S mit mondjak az oroszoktól megváltoztatott közép-

¹ L. „Sittenbilder aus dem Morgenlande“ című könyvemet. Berlin, 1876. 25—26. l.

ázsiai állapotokról — én, ki láttam az ázsiai barbarismus és vadság ezen fészket a maga eredeti csúf-ságában s így képes vagyok a létrehozott változásokat is megbirálni? Midőn kolduló barátunk öltözve ott ültem sátramban a Görgen vagy Etrek partján s Keletre tekintve a steppe-vidék felől Kizil Arvat, Goktepe, Askabad vagy Merv neve ütötte meg a füle-met, félelem és rettegés fogott el azon szörnyű dolgok miatt, melyeket ezen helyekről hallottam s midőn a hegyeket körülövedző távoli kékségbe tekintettem, képzeletemben lánczra vert rabszolgák és egyéb foglyok árnyékát véltem látni. Ma ezen helyek legtöbb-jében béke és biztosság uralkodik. Előttem van a *Zakaszpiskoe Obozrienie* (Kaspintúli Lap), egy Askabad-ban megjelenő napilap, melyben európai és amerikai kereskedők divatczikkeket s a modern ipar és művészet legújabb termékeit hirdetik. Az askabadi fiú- és leány-collegiumban classikus irodalmat és európai tudományokat tanítanak; vannak clubjaik, színházai s hangversenytermeik; egy szóval ebben a jelenleg 21,400 lakosú városban nincsen semmi, a mi arra emlékeztetné a lakosságot, hogy negyven évvel ezelőtt még ugyanazt az ázsiai életet élték ott, mint Dzsengiz khán idejében s hogy e „Szeretet-lak“¹ (*lucus a non lucendo*) azelőtt a legelkeseredettebb ellenséges indulat és fanaticismus fészkeként volt ismeretes. A Turkesztánban magában, azaz Taskend, Szamarkand, Endizsán, Mergolan, Khokand és Namengan városokban, történt óriási változásokról sokat lehetne elmon-

¹ Az Ask-abad szó jelentése: „szeretet-lak“; de Ask (szere-tet, szerelem) itt a szó szufisztikus értelmében veendő, vagyis: Isten iránt való hűség és szeretet. Valószínűleg egy turkomán szent lakott itt egyszer.

dani szintén. E helyeken, hol félénk léptekkel jártamkeltem, hymnusokat és feloldó áldásokat énekelve az utczákon, ma „*kodak*“-kal felszerelt nyugoti utasokat lehet látni s a fanatikus bennszülött, kit azelőtt a „*kafir*“ (hitetlen) szó pusztá hallatára haragos düh fogott volna el, most tisztességtudóan viselkedik a keresztény idegennel szemben s büszke, ha egy orosz szót helyesen tud kiejteni.

Lapokat tölthetnék meg, ha a régi s a mai Közép-Ázsia közti kiáltó ellentétet ecsetelni akarnám. De az a kevés is, a mit mondtam, meggyőzheti, azt hiszem, az olvasót arról, hogy éppen nem kicsinylem és fitymálom az oroszok által Közép-Ázsiában és egyebütt behozott új rendet, sőt ellenkezőleg: nagyon is igyekszem megadni nekik a munkájuk által kétségkívül megérdemelt méltó dicséretet. Semmi sem volna helytelenebb és megvetendőbb, mint személyes antipathiáktól és politikai mérlegelésektől befolyásoltatni magunkat egy oly állam eljárásának és műveleteinek megbírlásánál, a melynek czélzata és intézményei nekünk nem tetszenek. Ez visszaélés volna a józan ész és igazságosság ellen. A pártatlan kutatónak nem szabad ily hibát elkövetnie az európai államok kulturális missziójának összehasonlító tanulmányozásánál. Nem szabad, hogy a politikai napi kérdésekről alkotott magán véleményünk befolyásolja ítéletünket az egyes kulturális mozgalmaknál használt módszerek és elért eredmények helyességének elbírlásánál. El kell ismernünk, hogy Oroszország a mohammedán országokban sok jót tett s elismerés illeti azért a haladásért, melyet a népek ott mutatnak. De viszont nem szabad megfeledkeznünk másrészt arról sem, hogy Oroszország maga, a mi kulturális haladását illeti, korántsem érte

még el a tökéletességnek azon fokát, mely felhatalmazná arra, hogy az igazi modern haladás képviselőjeként szerepeljen. Az orosz kultúra csak félig európai, félig még ázsiai s bár a mai Oroszország néhány nagy egyéniséget hozott létre, *mégis egészen véve, nevelése csak félig van befejezve s nem elég érett még arra, hogy egészen vagy félig barbár társadalmak civilisálójává avassa.* A készségnek s kifejezett egyéniségnek ezen hiánya annál szembetűnőbb, midőn egy másik idegen, haladottabb kultúra kezdi meg harcát az ázsiai világban egy régi nézeteitől vezetett, újításokat megvető társadalommal. Mostanáig az a nézet uralkodott, hogy éppen ezen befejezetlen volta az orosz kultúrának teszi leginkább alkalmassá a Keleten való sikeres működésre s hogy éppen az, hogy természetük nem áll oly homlokegyenest ellentétben az ázsiaiakéval, teszi őket alkalmas tanítókká. Az utolsó 300 esztendő története elég világosan bebizonyította ezen nézet helytelenségét. Ha ugyanis mélyebben beletekintünk azon nemzetek állapotába, melyek Rettenetes Iván első győzelme óta orosz védnökség alá kerültek, azt látjuk, hogy az orosz védnökség inkább ártott nekik, mint hogy hasznukra lett volna, mert megfosztotta őket azon reménytől, hogy saját nemzeti fejlődésük mezején haladhatnak, de viszont az idegen műveltség elsajátításában sem mozdította őket elő. Orosz uralom alatt átalakulás, javulás csak azáltal történhetett, hogy az ázsiaiakat nemzeti egyéniségük feladására kényszerítette s felszívta a tömegeket az uralkodó elembe, — vagyis eloroszosítás által. Minthogy az orosz kormány és orosz társadalom mindig és mindenütt ilyen uralomra s beolvasztásra törekedett, civilisálását min-

dig a fegyveres erő kísérte, azon népek pedig, melyek nem bíztak idegen uraik szándékában, mindig óvakodni voltak kénytelenek tőlük. Eddigelé az egyik kultúrávilágból a másikba való átmenet mindig a nemzetnek mint nemzetnek elpusztulásával végződött. Csodálkozhatunk-e azon, ha egyes törzsek nem akarták ezt a nagy árt megfizetni s nem akarták alávetni magukat ezen sorsnak? Csodálkozhatunk-e azon, ha ellenállottak minden oroszosító törekvésnek s szívesebben a lassú hanyatlásnak adták magukat? Semmiféle nemzet, még egy ázsiai törzs sem, melynél a vallás foglalja el a nemzetiség helyét, nem adja meg magának szívesen a halálos döfést nemzeti egyéniségének feladásával. Ezt tartva szem előtt, könnyen megérthetjük, hogy a Volga alsó folyása mellett lakó krimi és kaukázusi mohammedán törökök sohasem fogják örömmel elhagyni az oroszok által történt leigázásukkor vallott kulturális és sociális nézeteiket s hogy valószínűleg ugyanigy lesz ez Közép-Ázsiában is. Találkozunk Dél-Oroszországban néhány magában álló esettel, midőn teljesen európai gondolkodású mohammedánok mint tatárok, leszgiánok vagy mások, a keleti és nyugoti világ összehasonlításába bocsátkoznak s nem kicsiny csodálkodásunkra ítélőszéket tartanak philosophusaink, történetíróink és költőink felett. Ezen néhány kivétel azonban ne vezessen félre, mert, ha kiváló mohammedánok fiai a kadetiskola elvégzése után megtérnek a keresztény egyházba s ha tatárok, baskirok és kalmukok, miután elvégezték az orosz collegiumot és egyetemet, szeretnek művelődéstörténetről vitatkozásokat folytatni, ez semmiféle hatással sincs a mohammedán alattvalók nagy tömegére. Csak halvány csillogása, csak picziny szikrája a nyugoti

kultura igazi világának s a szabadságról és egyenlőségről vallott elveinknek hatolt el a tömegekhez. Most is még gyűlölet és bizalmatlanság tölti el őket a kereszténység ellen, mely az elnyomás megszemélyesítője szemükben; s a nyugoti kulturára is, melynek pedig javítani, nemesíteni s az emberiséget felszabadítani kellene, úgy tekint Ázsia, mint minden nyomorúsága és hanyatlása kútfejére.

A ki előítélettel viseltetik Oroszország iránt s nem ismeri eléggé a dolgok állását, beérheti azzal, hogy Oroszország fél-kulturája mindenesetre jobb még, mint az ázsiai társadalom sok kiáltó visszaélése s jelent legalább egy lépést a haladás útján, mert azt mondják: a jobb gyakran ellensége a jónak. Igen ám, de ha elgondoljuk, mily hosszú, mily kanyarulatossá és mily fáradságos az az út, melyen az ázsiai-nak utaznia kell, míg az ú. n. orosz „kereszt-ut“-at eléri, mely a modern kultura igazi forrásához vezet, nem nagyon lelkesedhetünk a szállítás ezen módja iránt. Az orosz állam nem civilisál, csak hódít, beolvaszt, feláldoz mindent a nemzeti molochnak és csak területi birtokának nagyobbítására gondol. Midőn majd ez a szláv moloch elpusztított és felfalt minden idegen ethnikai elemet, megtörténhet még az is, hogy Oroszország maga is haladni fog a modern szabadság és kultura útján. Még válhatik belőle a nyugoti világ hű megszemélyesítője s felveheti még Ázsiában az elnyomott emberiség reformálójának és megmentőjének szerepét. Ez az idő azonban még messze-távol van s a míg eljön, a nyers erő felhalmozódása ezen autokratikus-despotikus kormánynál szükségkép visszatartja az orosz állam fejlődését és veszélyezteti Európa békéjét és haladását.

Az orosz kultúra befolyása Ázsia mohammedán részére a fent előadott okok következtében csak az orosz állami érdekeknek válhat előnyére s csak az orosz ipart és kereskedelmet mozdíthatja elő, de magukra a mohammedánokra igen kérdéses értékű, mert az az ár, melyet érte fizetni kell: a nemzetiség elvesztése. A jelenlegi viszony kormányzó és kormányzottak között valószínűleg ilyen marad még hosszú ideig. A czár birodalmának déli határkerületeiben a mohammedánok határozott többségben vannak a szlávok fölött s még azon helységeken is, hol az Iszlámé a kisebbség, örmények vagy más keresztények, de sohasem oroszok alkotják a többséget. Az 1897-iki népszámlálás szerint a 128,924,289-re rugó összes népességből körülbelül 13,889,421 tartozik a mohammedán valláshoz s a keresztények és mohammedánok aránylagos viszonya a déli határfejedelemségekben a következő:

Kerület	Mohammedánok száma	Keresztények száma
Karsz	145,781	42,295 ¹
Eriván	352,351	17,848
Terszk	494,462	318,776
Dagesztan . .	540,960	17,313
Elisabetpol . .	552,632	10,016
Uralszk	478,695	109,533
Összesen	2,556,881	422,781

Magában Közép-Ázsiában, Fergana, Szir-Daria, Szemirjecse, Szamarkand és Transcaspia kerületekben

¹ Az itt említett keresztények nem mind oroszok, vannak köztük örmények és egyéb keresztény felekezetekhez tartozók is, úgy hogy az orthodox szlávok kisebbsége, az Iszlám követői-vel szemben, még szembetűnőbb.

körülbelül 196,311 keresztény él 6.257,836 mohammedán között, — vagyis 3.72 % tartozik az uralkodó osztályhoz s 95.63 % a leigázotthoz. Az említett orthodox keresztényeken kívül Közép-Ázsia még a következő felekezeteknek ad hajlékot:

Sectariánusok . . .	3,838 ¹
Katholikusok . . .	10,798
Protestánsok . . .	3,880
Egyéb keresztények .	4,831
Zsidók	10,613
Összesen .	33,960

a mi kitesz összesen 230,271 nem-mohammedánt. Ez, tekintve, hogy Oroszország csak rövid ideje occupálta Közép-Ázsiát, arra mutat, hogy meglehetősen nagy száma az idegeneknek lakik ottan, a mely azonban mégis aligha lesz elég erős tényező ahhoz, hogy felbontsa vagy átalakítsa a meghódított kerületek eredeti népességét.

Megengedjük, hogy az oroszok bevándorlása Turkesztánban sokkal nagyobb méreteket öltött, mint más kerületekben, pl. a Kaukázusban s hogy ez a bevándorlás valószínűleg még növekedni is fog: ámde ez nem érinti fenti állításunkat a jelenlegi viszony folytatódására vonatkozólag, hogy t. i., *Turkesztánra és mohammedán lakosságára sok-sok éven át még, mint a czár birodalmához csatolt partes adnexae-re kell tekintennünk s nagyon távol van még az az idő, midőn az ethnikai szlávság ezt a területet is magába fogja szívni.* Az orosz elembe való beolvadás sohasem lesz olyan teljes itt,

¹ Az itt adott statisztikai adatok az 1904. évi „Turkesztanszki Kalendar“-ból valók.

mint Szibériában, a hol, mint már említettük, az egész népesség hathetede eloroszosodott. Nem remélhetnek az oroszok még olyan sikert sem, a melyet a délnyugoti török-tatároknál, t. i. Kazánban, Asztrakhánban és Krimben értek el; mindenekelőtt azért nem, mert a török elem sokkal számosabb és összetartóbb Turkesztánban, mintsem hogy az uralkodó osztályba, mely csak kisebbség, beleolvadjon, másodsorban meg azért, mert a fanatikus mohammedánok ezen erős, minden oldalról hitsorsosaitól körülvett tömege, az orthodox egyház minden támadásának nagyobb kitarással fog ellenszegülni, mint a mily ellenállást valaha kifejtettek a kazáni, asztrakháni és krimi mohammedánok; harmadsorban pedig Turkesztánt az anyaországtól teljesen elválasztják a steppék s az oroszok nem űzhetik oly könnyűséggel a telepítést ott, mint a Volga alsó folyásánál, hol a területi és éghajlati viszonyok is sokkal kedvezőbbek. A turkesztáni orosz birtokok legjobb esetben is csak a czár birodalmának szélső déli határvonalát alkothatják, mely elkeríti a szláv uralom alá került ural-altáji törzsek területét. Innen tovább délre képzeljük az árja faj terjedését, melynek sorsa és kulturális kialakulása egy másik nagyhatalom kezébe került. Szívből reméljük a civilizatio érdekében, hogy e két kultura-terjesztő nagyhatalom, mely oly szoros szomszédságba került itten, békében és egyetértésben fogja tovább folytatni munkáját az egész emberiség javára.

MÁSODIK RÉSZ.

ANGLIA CIVILISÁLÓ HATÁSA.

I.

Az angol uralom kezdete.

E mű első részében a slavismus északról délfele való nyomulását és Ázsia mohammedán részére gyakorolt hatását próbáltuk leírni. Ezután a másik nagy nyugati kultúra terjesztő állam munkáját kell vizsgálat alá vennünk, vagyis Angliáét, Indiához való viszonyában. Angolország éppen ellenkező irányban indult, mint Oroszország. Dél-Ázsiában kezdte műveleteit s úgy tört utat észak felé. De a két hódító hadseregnek nemcsak földrajzi iránya, hanem egész egyénisége, eszközei és céljai is tökéletesen különböztek egymástól. A moszkvai nagyherczegek, miután lerázták az Arany Horda igáját, bosszút akartak állani az elszenvedett sérelmekért s meghódítani készültek az ellenséges területet. Ez valójában csak a keleti keresztény egyház küzdelme volt az Iszlám s a harczias ural-altáji törzsek ellen s teljességgel politikai vállalkozás, míg Anglia beavatkozása a keleti ügyekbe egy magánvállalatban gyökerezik. Egy pénzzel bőven ellátott kereskedő csapat a maga akaratából, a maga kockázatára, a hódításnak még csak gondolata nélkül is neki indult az Óczeán csalóka hullámainak, hogy a távol Keletet felkutassa. Ez a társaság 125 tagból állott és 70,000 font tőkével bírt, mely összeg később 400,000 fontra emel-

tetett¹ s Erzsébet királynőnek az érdekelt kereskedők-höz intézett s 1600. december 31-én kelt alapító levelében ki volt mondva, „hogy saját költségükön és saját veszélyükre, valamint angol királyságunk dicsőségére... megkísérélhetnek és folytathatnak egy vagy több utazást kellő számú kereskedelmi és kisebb hadi hajóval (pinnace), a Kelet-Indiával való kereskedés és áruszállítás létesítése végett stb.“²

Mikor Vasco de Gama megkerülte a Jó Reménység Fokát s 1498 májusában kikötött Kalkuttában, a Kelet-India dús kincseiről szóló csodás hírek hamar elterjedtek, s bár majd 100 évig a portugálok maradtak egyedüli urai az indiai partvidéknek, a gazdagság és kalandok utáni vágy más tengerjáró nemzeteket is lassacskán odacsábított. Hollandia, a XVII. század legnagyobb tengeri hatalma volt az első, mely megtörte a portugál monopoliumot s a XVII. század első felében megalakult a hollandus Kelet-Indiai Társaság Indiában, Ceylonban, Szumatrában s a Perzsa-Öbölben.³ Angolország, mikor a spanyol Armada 1588-ban történt leverése után szabadabban kezdett már lélegzeni, szintén nem akart hátra maradni a többi nyugati tengerésznemzetek mögött. Néhány angol kalandor is működött Indiában, mint a már említett kereskedő társaság. A szintéren előbb megjelent európai vetély-

¹ Sir William Wilson Hunter, „The Indian Empire: its Peoples, History and Products“ III. új és átdolgozott kiadás, London 1893. 428. l.

² Sir Courtney Ilbert K. C. S. I. „The Government of India; being a Digest of the Statute Law relating thereto, with Historical Introduction and Illustrative Documents“ Oxford 1896. 466. l.

³ „The Indian Empire“ 425. l.

társak erős versengése következtében az angolok csak lassan haladhattak. Ámbár kezdetben csak néhány gyárat akartak biztosítani maguknak s birtokszerzésre nem is gondoltak, a portugálok és hollandusok példája, kik kereskedelmi ürügyek alatt jókora földbirtokra tettek szert, az angolokban is felkeltette a hódításra való vágyat s vetélytársaik ettől fogva gyanakvó szemmel néztek rájuk.

Függetlenebb állást azonban csak az 1619-ben kötött angol-hollandus szerződés után foglaltak el s bár 1620-ban a hollandusok e szerződést megsemmisítették, az angolok akkor már erősen megvetették lábukat az indiai szárazföldön. Az 1612-ben alapított szurat-i kereskedelmi telepet követte 1618-ban a mocha-i, 1619-ben a jaszki, 1625-ben az armagaon-i, 1632-ben a maszulipatam-i, 1640-ben a balaszor-i és a Hugli mellett lévő. 1667-ben átvették a portugáloktól Bombayt s 1686-ban megalapították Kalkuttát.

Nem tartozik feladatunkhoz előadni az indiai angol hódítások történeti fejlődését, melynek bő és kitűnő előadása megtalálható másutt.¹ A mi feladatunk inkább az, hogy világot vessünk arra, miért járt az angolok vállalkozása sikerrel s hogyan vitt az indiai birodalom alapítására, melyet méltán tekinthetünk a világ egyik

¹ Ime egynéhánya a legismertebb tekintélyeknek az e tárgyra vonatkozó munkák közt:

1. Edward Thornton: „The History of the British Empire in India.” London 1841. 6 köt.

2. Lionel James Potter: „The History of the British Empire of India, from the Appointment of Lord Hardinge to the Political Extinction of the East Indian Company, 1844—1862” (e mű folytatása Thornton „History of India“-jának), London 1874.

3. Mountstuart Elphinstone: „The History of India: the

csodájának, mert mellette még Róma és Nagy Sándor diadalai is gyermekjátéknak látszanak.

Mindenekelőtt ez a kérdés merül fel: miért koronázta Anglia és nem Portugál, Hollandia vagy Franciaország műveleteit ily siker, mikor pedig ezek mind előbb ott voltak a hely színén? Feleletünkben meg kell jegyeznünk, hogy a portugálok, kiknek nemzeti jellemvonásaik a mór hódítások idejéből erednek még nem mint kereskedők, hanem mint rablólovagok és keresztesvitézek jöttek Indiába, kik minden pogányban Portugál és Krisztus ellenségét látták. Indiában viselt dolgaikat oly fanaticismus és kegyetlenség jellemzi, mely még Pizzaro és Cortes amerikai tetteit is homályba borítja. Ezenkívül: az indiai kereskedelem a portugál korona monopoliuma volt s ennek hivatalnokai kapzsiságból rosszul bántak a bennszülöttekkel s mindenkép elnyomni igyekeztek őket. A katolikus misszionariusok minden habozás nélkül a legkegyetlenebb eszközöket alkalmazták egyházuk szolgálatában, mert nagyobb tekintettel voltak e jámbor emberek a szegény hindúk kincseire, mint lelki üdvére. Könnyen észrevehetjük tehát, hogy Portugál a hanyatlás és bomlás csiráit önmagában hordozta s teljes eltűnése már nem késhetett soká. Hiszen már a XVII. század közepe óta nem is birt Portugál semmiféle súlylyal Indiában

Hindu Mahometan Periods.“ 6. kiadás, jegyzetekkel kísérte és kibővítette E. B. Cowell. London 1874.

4. Alfred Lyall: „The Rise and Expansion of the British Dominion in India.“ London 1894.

5. W. W. Hunter: „The Indian Empire: its Peoples, History and Products.“ London 1893.

6. J. R. Seeley: The Expansion of England (két felolvasás). London 1884. Ez csak részben vonatkozik Indiára.

s politikai léte attól kezdve nem volt ottan egyéb, W. W. Hunter¹ találó megjegyzése szerint, a büszkeség, nyomorúság s nagyhangzású címek szomorú krónikájánál. Az indiai portugál hatalom emléke él még a „Lusiada“ című eposban, az Inquisitio halálra ítéltjeinek egy névsorában, néhány megtért alacsony osztálybeli keverék bennszülöttben s három kis darab földben a bombay-i parton.²

A hollandusok már több óvatossággal, kitartással és képességgel jártak el. Hajóhaduk a legnagyobb volt a XVII. században, valamint hatalmuk is az ázsiai vizeken s India és Dél-Perzsia sok vidékén. Ha Angolország nem lett volna oly óriási vetélytárs, nehezen is lehetett volna Hollandia prestige-ét megtörni. A hollandusok bukását Indiában politikájuk gyermekes szelleme siettette s W. W. Hunter körülbelül helyesen mondja, hogy: „a hollandusok, éppen úgy, mint a phoeniciaiak, a legkegyetlenebb tetteket voltak képesek elkövetni oly czélból, hogy szomszédaikat elkergessék, de nem hasonlítottak a phoeniciaiakhoz abban, hogy bevezették volna civilizációjukat ama népek közé, melyekkel érintkezésbe kerültek“.

A francziákban hatalmasabb ellenfelekre találtak az angolok. 1604 óta mindig voltak francia kereskedelmi társaságok Indiában, a központi kormány azonban nem nyújtott elegendő támaszt, daczára annak, hogy voltak kereskedelmi érdekei a szárazföldön is s a szomszédos szigeteken is. Kezdetben Colbert, megértvén e gyárok fontosságát, szabályzatokat bocsátott

¹ „The Indian Empire“ 423. l.

² U. o. 440. l.

ki s több privilegiumot engedélyezett, de később ezen elavult rendelkezések és privilegiumok eltöröltettek s 1790-ben az Assemblée Nationale végkép teljesen lehetetlenné tette a francia tekintély fentartását Indiában. Legjelesebb férfiak áldozatául estek e romlott népnek s a hibákkal telt udvarnak, melynek ministerei és „maitresse“-ei vajmi keveset törődtek coloniális politikával s keveset is értettek hozzá. A francia coloniális kormány zabolátlansága nagy előnyére volt az angoloknak, mert kiváló francziák, az angolok ezen veszélyes vetélytársai, kik gyakran befolyásos állásokat foglaltak el az angolokkal ellenséges viszonyban álló bennszülött udvaroknál, valamint néhány kormányzó, mint pl. Dumas és Dupleix, kik mint jeles katonák és államférfiak tűntek ki, sok bajt okozhattak volna az angoloknak. Mikor azonban az angolok hatalma már meglehetősen erősen állott, — vagyis a XVIII. század vége felé, — az angolokkal hadilábon álló indiai herczegek seregét francia kalandorok vezették; a Maratha-hatalom katonáit francziák tanították ki; Tipu mysore-i szultán, egy veszélyes ellenfél, titokban levelezésben állott a párisi Directoratussal s mint Citoyen Tipu belépett a párisi köztársasági egyletekbe. I. Napoleonnak sem csekély tervei voltak India meghódítását illetőleg. Ő halálos csapást akart ezzel mérni fő ellenségére, Angliára, de szerencsére a francziák érdeklődése India ügyei iránt a XVIII. század vége felé már tűnőfélben volt, — hiszen tulajdonképen e vállalatot soha sem kísérte náluk igazi nemzeti lelkesedés. Midőn Lallyt, kit e balsikerért Párisban kivégeztek, Nander-vaszknál legyőzték, több csapatot azonnal kivontak Indiából és soha többé oda vissza sem helyezték. A mikor pedig a francia forradalom kitörése után

a köztársaság kijelentette az Angliával való háborút, a corsicai generális minden nagyszerű terve Indiát illetőleg halomra dült s puszta álmokképpé vált.

Mindezen veszélyek daczára Anglia folytonosan tért nyert, részint egyes európai és ázsiai, sikerüket nagyban előmozdító szerencsés véletlen események, részint pedig az angol nemzeti szellemet kormányzó erények folytán, melyek a nemzet történeti multjában gyökereznek s azon ethikai és társadalmi körülmények által tartatnak fenn s mozdíttatnak elő, melyek megkülönböztetik az angolt minden más nyugati nemzet-től. A ki ismeri és teljes értéke szerint méltányolja azon rendkívüli nehézségeket, melyekkel Clivenek és Hastingsnek meg kellett küzdenie, az át fogja látni, hogy az angol jellem állhatatos kitartása és eltökélt akarata hozta létre e csodás alkotást: az indiai császárságot. Nem érthetek egyet e tekintetben Seeley tanárral,¹ a ki azt állítja, hogy India meghódítása merő spekuláció volt s hogy nincs az angolok tettei közt egy sem, mely akaratlanabb és véletlenebb lett volna ennél.

Megengedem, hogy kezdetben a Kelet-Indiai Társaságnak csak kereskedelmi céljai voltak, hogy a benne érdekelt kereskedők nem sokat törődtek földterület szerzésével s csak a kényszer nyomása alatt viseltek háborúkat a bennszülött hercegekkel. De ki is hihetné egy perczig is, hogy Clive és Hastings, az indiai angol hatalom igazi megalapítói, hideg közönyösséggel nézték volna azon anarchiát, mely Aurengzib halála után a mogulok birodalmában uralkodott s ezen

¹ J. R. Seeley, a modern történet tanára a cambridgei egyetemen: „The Expansion of England.“ London 1884, 179 l.

dynastia bukásakor annyi politikai visszaeséshez és változáshoz vezetett? Ki kételkedik abban, hogy az a befolyás, melyet a francziák több helyen gyakoroltak, nem bátorította és sarkalta az angolokat is? Vagy feltehető-e, hogy a legkiválóbb bennszülött indiai trónkövetelők rövidlátása és ostobasága nem keltette volna fel angol parancsnokok hazafias hősiességét? Személyes ambíció és gazdagság utáni vágy volt egy másik indító ok, — hiszen India Európában is és Ázsiában is mint páratlan kincsek hazája volt ismeretes s ha ezeknek híre még ghazna-i Mahmudot, a mogulokat, Szamarkand béna uralkodóját s Nadir sahót is arra birta, hogy expeditiót indítsanak Dél felé, nem csodálkozhatunk azon, ha az angol kereskedő társaság néhány jobb szolgája, csábítva az arany-ördög fényétől rendszeres hódításokba fogott. Mir Jafarne, kit Clive 1757-ben Mursidabad alkirályának tett meg, állítólag a Clivenek és más tiszteknek és hivatalnokoknak adott kártalanításon kívül 6,000,000 rupiát kellett fizetnie, hogy a társaság kárát pótolja. Az angolok követelései 2,697,750 £-ot tettek ki, de ebből csak 1,238,575 £ fizettettet ki, vagyis körülbelül a fele.¹

Hiábavaló dolog az angolok indiai sikereit csupán a szerencsének és vaksorsnak tulajdonítani. Minden siker, bármily csekély lett legyen is, arra a meggyőződésre kellett hogy vezesse mindinkább az angolokat, hogy a rendkívüli körülményeket kitartással és türelemmel nagy eredmények elérésére használhatják fel s hogy nemcsak igen kedvező kereskedelmi viszonyok állnak rendelkezésükre, a mi a Kelet-Indiai Társa-

¹ W. W. Hunter, 451. l. Mills: „History of British India.“
3. köt. 367, 368. l.

ságnak eredeti célja volt, hanem értékes földterületek is szerezhethők, végül pedig egy egész birodalom. Nem akarunk messzemenő spekulációkba bocsátkozni, csak megállapítjuk röviden azon politikai és ethikai okokat, melyek az európai jövevényeknek annyira segítségére voltak. A Renaissance által felfrissített nyugati kultúra Indiában találkozott először szembe a nyugati befolyásoktól teljesen érintetlen keleti szellemmel. Itt, India síkságain történt az első összeütközés a modern Európa s a régi Ázsia között, mert a szlávok háborúit a törökökkel, mongolokkal és ugorokkal, — hol a mi világunkat a csak félig európai Oroszország képviselte, — helyesen csak a Kettős-Kereszt s a Félhold harcainak tekinthetjük. A köztünk és az oszmánok közt lefolyt háborúban sem jutott teljesen kifejezésre ez az ellentét, mert ez utóbbiakban igen nagy volt az árja elem s így tiszta ázsiaiaknak ők sem tekinthetők. India volt mindig a tiszta ázsiai gondolkodás hazája; vallása, költészete, szokásai és erkölcei, sőt művészete is messze elterjedt Nyugatra és Keletre még Mohammed fellépése előtt s mindama hiba és baj, a mit Közép- és Nyugat-Ázsia társadalmi és politikai állapotaiban találunk, Hindosztán népétől és uralkodóitól ered.¹ Ha tehát keleti krónikások túlzó előadásában

¹ Hindosztán, az indiaiak hazája jelenleg a következő országrészekre, államokra és kerületekre van osztva: 1. Ajmere Mervara, 2. Andamánok és nikobárok, 3. Asszam, 4. Beludzsisztán, 5. Bengál, 6. Berár, 7. Bombay, Szindh és Aden, 8. Burma, 9. Központi kerületek, 10. Kurg, 11. Madrasz, 12. Észak-nyugati kerületek, melyek a Punjab egyes részeiből s néhány ez előtt nem Indiához tartozott kerületből állanak, 13. Punjab, 14. Agra és Oudh egyesített kerületek, nem közvetlenül angol kormányzat alatt, 15. Beludzsisztán egy része, 16. Baroda. 17. Bengáli-i államok, 18. Bombay-i államok, 19. Közép-indiai agentia, 20. A köz-

a mogul birodalom hatalmáról, gazdagságáról, rendjéről, igazságosságáról és nagyságáról olvasunk, nem szabad ezt modern európai mértékkel mérni. Egész életemen át kifejtett érdeklődésem a mohammedánok benső viszonyai iránt arra a meggyőződésre vezetett, hogy még Dicsőséges Akbar (1556—1605) vagy Dzsehangir (1605—1627) és Sahdzsihán uralkodása (1627—1658) alatt is az a sokat hirdetett béke, rend, biztonság és igazságosság nem volt korántsem elegendő arra, hogy az indiai félsziget lakóit megvédje uralkodóik zsarnoksága és szeszélyei ellen. Ázsia minden időkben a zsarnokság és önkény fészke volt, a szabadság fája sohasem tudott virágozni földjében s politikai szervezetet, a hogy mi értjük ezt, ott soha sem ismertek. E véleményünkben nem csak a keresztény Európa támogat, hanem mohammedán forrásaink is. Északnyugati India szomorú állapotát Humajun uralkodásának utolsó éveiben, a hűbéreseket folytonos felkelését és lázadását a központi kormány ellen, a folytonos háborúság okozta pusztításokat, — mind bőven leírta Szidi Ali Reisz, török utazó.¹ Még a kétségtelenül legnagyobb mogul herceg, Dicsőséges Akbar negyvenkilencz évi uralkodása is csak harcz és lázadások folytonos forgataga volt s ama különböző újítások, melyeket a fennálló zavarok

ponti provincia államai, 21. Hajderabád, 22. Kasmir, 23. Madraszi államok, 24. Mysore-i államok, 25. Punjab-i államok, 26. Radzsput kerületek, 27. Egyesített tartomány-államok (l. a Brit-Indiára vonatkozó statisztikai kimutatást 1891/92-től 1900/01-ig, hivatalos kiadás. 1902.)

¹ L. „The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis in India, Afghanistan, Central Asia and Persia, during the years 1553—1556 (törökből, jegyzetekkel, London 1899) című könyvem VI., VII. és VIII. fejezetét.

daczára országa kormányzatába, hadseregébe és törvényeibe behozott, teljesen ázsiai bélyeget viseltek magukon. Az adószedők kedvük szerint rabolhatták a parasztokat és kereskedőket, a nélkül, hogy bárki is megakadályozta volna őket ebben s bár voltak *Mir-i-Adl*-ok (főhivatalnokok), *kadi*-k és *kutval*-ok, (rendőrtisztek) — az élet és vagyonbiztonság csak az angolok uralmával kezdődik Indiában. Dzsehangir uralkodása alatt sem volt jobb dolga az országnak. Társadalmi botrányok, palota-intrigák s végtelen harcok aláásták az alkotmányt. A mogul birodalomnak meg kellett dőlnie s Dzsehangir fia, ki az „Aurengzib“¹ (= a trón dicsősége) büszke nevet viselte, bármily ügyes volt is, nem volt már képes a bukást megakadályozni. Uralkodását, melyet a keletiek olyan nagyon dicsőítenek, udvari orvosa, François Bernier, kevésbbé ragyogó színekben tünteti fel. Ez ugyanis a magántulajdon teljes bizonytalanságát, az adószedők igazságtalan eljárását, a kormány ingatagságát, a törvények teljes hiányát, a hercegek zsarnokságát és irigységét írja le, mely gyakran oly mértékben nyomta el a parasztokat és iparosokat, hogy éhen halhattak. E gyalázatos rendszer a legtöbb indiai várost, mely sárból, pizsokból s a legrosszabb anyagból épült, romba döntötte s lakóit távozásra kényszerítette; minden, egy szóval, a közeledő bomlás jeleit mutatta.² Az a néhány jelentékenyebb épület is, — mecsetek paloták, síremlékek, néhány kiválóbb herceg uralkodásának maradványai, — ezen hercegeknek inkább pompa szeretetét, mint a népek jólétére való iparkodást bizonyítja.

¹ Az angolok „Aurangzib“-nak írják, de mi a perzsa írásmódhoz ragaszkodunk, mert perzsául *aureng* = trón s *zib* = fény.

² Sir Alfred Lyall: „The Rise and Expansion of the British Dominion in India.“ London 1894. 44, 45. l.

Hindosztán politikai helyzete az angolok megjelenésekor, vagyis a mogul birodalom bukása s Angliának európai vetélytársain kivívott győzelme után, kétséget kizárólag megjelölte már végső eredményét egy energikus, kitartó, határozott céllal és kellő eszközökkel bíró európai hatalom beavatkozásának. Az egyenetlenség, anarchia, a különböző hatóságok közötti faji és vallási gyűlölet mind segítségére volt az idegen hódítónak feladata keresztülvitelében. Annál is inkább, mert India sohasem volt egységes birodalom s a különböző fajok, nyelvek, vallások és társadalmi állapotok teljesen szétválasztották egymástól az indiai félsziget egyes részeit. Könnyebb elképzelni Európát egy egységes nemzettel és egy közös nyelvvel, mint Indiát, mert a román, germán és szláv nyelvek egyes ágai közti eltérések korántsem akkorák, mint az India 294,361,056 lakója által használt hetven különböző nyelv és tájszólás.¹ Az első hely a nyelvek ezen keverékében az ú. n. *hindi* nyelvet illeti meg, mely eredete szerint közeli rokona a szanszkritnak s melyet különböző tájszólásokban hozzávetőleg 80,000,000 ember beszél. Körülbelül 40,000,000 beszéli a *bengali*, 86,000,000 a *punjabi*, 11,000,000 a *gudzsarati*, 19,000,000 a *marathi* nyelvet, 50,000,000 hindu a *tamil* (*tamil, telegu, kanari és maláji alam*) dialektusokat használja s 60,000,000 *kolari* nyelven beszél. Fő jellemvonásaik szerint e különböző nyelveket árja és nem-árja nyelvekre csoportosíthatjuk. Az egyes csoportok közötti dialektikus különbséget nem is tekintve, érdekes, hogy

¹ A következő adatokat Sir John Strachey „India: its Administration and Progress“ (III. kiadás, London. 1903.) című könyvéből vettem.

egy dél-indiai *dravida* nem érti meg jobban egy punjabi vagy bengali beszédét, mint egy nápolyi a svédet vagy orosz, ámbár e két utóbbi mindkettő az árja nyelvcsaládhoz tartozik, míg az előbbieket közül az egyik az árjához, a másik az ural-altájijhoz. A mi a vallási megoszlást illeti, az 1901. népszámlálás szerint van

Hindu	207,146,000
Amimista ¹	8,711,000
Szikh	2,195,000
Dsaina	1,334,000
Parszi	94,000
Buddhista	9,923,000
Zsidó	18,000
Keresztény	2,923,000
Mohammedán	62,458,000

Mindenki, a ki tudja, hogy mily fontossága van Ázsiában a vallásnak, könnyen megértheti, hogy e különböző felekezetek hívei között tátongó mélységet át-hidalni lehetetlenség. A vallás teljesen leköti az ázsiait, fontosabb, mint nemzetiségi öntudata, mely majdnem mindenütt másodrangú fontosságú. Indiában, az ázsiai gondolkodás e középpontjában, a vallási különbségek voltak mindig a leghatalmasabb fegyver az idegen hódítók kezében, mert a vallást oly fanatizmus kíséri itten, melynél vadabb és féktelenebb nem található sehol, sem a Régi-, sem az Új-Világban. Csak ezen túlzások és ezen féktelenség erejénél fogva volt képes

¹ E szó: animizmus, mely az 1901-i népszámlálásban fordul elő, jelenti mindazokat, kik oly lelkekben és szellemekben hisznek, melyektől az ember függ, melyektől fél s kiket mint isteneket tisztel. (L. Sir John Strachey 285. l.)

a hindu vallás, mely az első India vallásai közt a legtöbb követőt számlál, mint vallás fentartani magát határozott parancsolatok és szabályok nélkül. Sir Alfred Lyall¹ erre vonatkozólag ezt mondja: „A hindu vallás babonák, szellem- és démon-imádás, félistenek, istenített szentek, védistenek, számtalan kápolnával és templommal rendelkező helyi és egyetemes istenségek, lármás és bántó istentisztelet és czeremóniák zürzavaros halmazata, mely egyik perczben irtózik egy légy megölésétől, a másokban meg már emberáldozatokban találja kedvét.“ Oly vallás ez egy szóval, mely a mi e fogalomról alkotott véleményünkkel teljesen ellenkezik, éppen úgy, a hogy e szó is: „hindu“ a bennszülöttek szempontjából nézve nem annyira népvagy földrajzi fogalom, mint inkább egy a szekták, nemzetségek, öröklött foglalkozások és kasztok véletlen csoportosulásának elnevezése.

A második hely az Iszlámot illeti meg, mely itt más alakot öltött, mint Nyugat-Ázsiában. 800 éves elkeseredett küzdelem után csak részleges győzelmet sikerült kivívnia, a nélkül, hogy e vegyes népesség szokásaira, erkölceire és gondolkodására oly mély és átalakító hatást gyakorolna, mint Közép-Ázsiában, Perzsiában és Arábiában. Ha az Iszlám, Indiában való megjelenése óta nem lett volna mindig *religio militans* s ha a Ghaznevida Mahmudtól a Mogulok bukásáig nem mindig törökök és afgánok, ez ádáz és vitéz harczosok hordozták volna zászlóit, még ezt a részleges győzelmet sem tudták volna kivívni. Ez idő szerint az Iszlamismus főkép India északi és észak-

¹ Sir Alfred Lyall: „Asiatic Studies“ 2. l.; idézi Sir John Strachey: „India stb.“ 286. l.

nyugati részében uralkodik. A közel 62,500,000 indiai mohammedán kétharmada — vagyis kb. 40,000,000 — ezen a vidéken lakik, míg a többi 22,000,000 el van szórva India 232,000,000 lakója közt India többi részeiben.¹ Azon tény, hogy a próféta tana nem terjedt el nagyobb mértékben az egész félszigeten s hogy győzelme csak ilyen hiányos lett, teljes határozottsággal a nyugati beavatkozásnak tulajdonítom, — mert valamin Szolimán szultán győzelmeit és hódító terveit meghiusították a jobban felfegyverzett portugálok, úgy a mogulok hatalmát s ez által az Iszlámét is megtörte a francia és angol jövevények kitartása és jól szervezett katonai ereje. Bizonyítani lehet politikai szempontból, hogy az angol beavatkozás mentette meg egy időre a mogul birodalmat a teljes bomlástól, ámbár fennállásának ez után következő korszaka már csak árnyéka volt régi dicsőségének. Ez a bizonyíték mind-
ezáltal az Iszlámra vonatkozólag nem jelent semmit. Igaz ugyan s még mai nap is lehet tapasztalni, hogy daczára annak, hogy az ország keresztény uralom alatt van, az Iszlám több új hívet szerez a hinduk közt, mint az uralkodó hatalom vallása; ebből arra következtethetünk, mennyivel nagyobb és mélyebbre ható lehetett a mohammedán befolyás, a midőn az indiai mohammedánok harczias törzse, nem zavarva a nyugatiak beavatkozásától és sarkalva a már ébredező panislamismustól, Dzsehad-ot (vallási háborút) viselt a gyűlölt putpereszt-ek (bálványimádók²) ellen. Kétségtelen, hogy az Iszlamismus

¹ Sir John Strachey: „India etc.“ 302. l.

² Az Iszlám a keresztényeket és zsidókat elismeri Ehli Kitab-nak, vagyis Szentírást bírónak s enyhébben ítéli meg őket, de a pogányokat igen szigorúan bírálja s putperesztnek és medzsusinak (mágusoknak) nevezi őket.

Indiában, daczára 800 éves fennállásának anyagilag gátolva volt a haladásban és semmi sem jellemzőbb fél-sikerére és elfajulására, mint azon keverék formája, melyet hindu követőinek legnagyobb része ma vall.

A mi az indiai mohammedánok felsőbb osztályát illeti, melyet Sir George Campbell 50,000,000-ra becsül s mely vegyesen öszbég, arabs és afgán kalandorok és vándor lovagok meg indiai bennszülöttek leszármazói-ból áll, — ezeknek vallási buzgalma igen mélyen gyökerезik, mélyebben még, mondhatnám, mint a felsőbb osztálybeli perzsáké, törököké és arabsoké, mert hitük alapja kaszt-büszkeség s azon hatalomban nyilvánul, melyet a hinduk fölött gyakorolnak. Az a fanaticismus, mely Szamarkandból és Bokharából, a közép-ázsiai dogmatismus főfészkéből ered, régi, érintetlen alakjában maradt meg náluk. Midőn Közép-Ázsiában utaztam, a bokharai egyetemeken fanatikus theologusokat találtam az indus tudósok közt s a hinduk szemében a szamarkandi és bokharai *madresz*-ek tisztább forrásai voltak mindig a mohammedán tannak, mint akár a híres kairói Azhar-egyetem, — következőkép jobban is látogatták őket. Ez azonban nem vonatkozik a mohammedán indusok nagy tömegére, azaz az alsóbb mohammedán osztályokra, kik különböző hitű népekkel való gyakori érintkezésük folytán, ezen más törzsek szokásait és erkölceit nem egy esetben átvették s mint Sir John Strachey¹ állítja, nagyobb része nem is érdemli már meg a mohammedán nevezetet. Sir Denzil Ibbetson, ki behatóan ismeri az országot, azt mondja, hogy a mohamedán radzsput, gujar vagy jat socialis, faji vagy politikai állapotára

¹ „India stb.“ 303. l.

nézve semmiféle tekintetben nem különböztethető meg hindu testvérétől. Socialis szokásai változatlanok maradtak, faji korlátai nem szorítottak összebb, házassági és örökjoga szintén nem változott¹ s az egyetlen praktikus különbség a mohammedán és hindu közt az, hogy a mohamedán haját lenyírja és szakált növeszt, mecsetbe jár s házasság alkalmával a mohammedán szertartással is él, — a hindun kívül. Tisztelik az indus isteneket is s a mohammedán anya, ha gyermeke himlőbe esik világért sem mulasztana el áldozatot bemutatni ezen betegség istenének, hogy gyermekét megmentse.² A hinduk és mohammedánok jó lábon élnek egymással s India alsóbb osztályainak iszlamismusára csakugyan nem lehet azt mondani, hogy megőrizte volna ama szigorú kizárólagosságot és más vallások tagadását, mely Nyugat-Ázsiában jellemző rá nézve. Pedig még az anatóliaiak, kandióták, bosnyákok és herczegoviniaiak is, — bár keresztény görögök és szlávok leszármazottjai, a minek nyomát beszédjükben is fel lehet fedezni, — állítólag legvadabb és legfanatikusabb ellenfelei keresztény társaiknak. Köznapi előítéletek és babonák talán megmaradtak köztük Iszlám-előtti időkből, de egyetlen egy szokás sem, mely ellenkezőnek az Iszlám méltóságával. Általánosságban szólva: fanatikusabbak még, mint a legbabonásabb arabsok, perzsák és törökök.

¹ Ama sok szokás közt, mely annak, ki az indiai mohammedán életet tanulmányozza, feltűnik, felemlítjük a temetések óriási fényét és pompáját, — a mi teljesen ellentétben van a nyugati Iszlám szokásával, hol nagy gyorsasággal és egyszerűen temetnek. Minden más szokást ott vétkesnek tekintenének.

² „Report on the Census of 1881 in the Punjab.“ 143. l. Sir John Strachey: „India stb.“ 303. l.

II.

Az angol hatalom megszilárdulása.

Ha tekintetbe vesszük, hogy India minden időben szakadatlan háborúk, harcok és ellenséges betörések színhelye volt s hogy az Északról betörő zsákmánykedvelő idegen hadak faj és vallás tekintetében oly nagy különféleséget mutattak, nem igen csodálkozhatunk azon, hogy a keresztény Nyugotról jövő jövevények nem nagyon lepték meg az indiai bennszülötteket. Az északi hódítók ölni és rombolni jöttek mindig s a merre csak mentek, raboltak, gyilkoltak és zsákmányoltak, a nyugatiak azonban — kiket később *Frenghi*-nek neveztek, — első fellépésükkor békés kereskedőknek mutatkoztak, kik helyről-helyre járva a keleti termékeket nyugoti készítésű czikkékkel cserélték el. Ezért tehát nem is volt kezdetben a bennszülötteknek haragra semmi okuk az idegen kereskedők ellen s ez az érzelem nem is volt abban az időben még feltalálható. A portugálok kegyetlen és jogosulatlan katholikus propaganda, mely nem csak lelkeket hódítani jött ide, hanem földet is, volt csak az, a mi az álmatag hinduk s még inkább az akkor már végső bomlásához közeledő mogul hatalom képviselőinek méltatlankodását felkelté. A hollandusok, francziák és angolok, kik a portugálok után következtek, kezdetben csak gyártelepek alapítására törekedtek, de nemsokára aztán ők is kezdték

kihasználni az ország törvénynélküli állapotát s földterületeket is biztosítottak a maguk számára. Az angolok igazi hatása Indiában csak akkor kezdődött, midőn kikergették francia vetélytársaikat, — vagyis a plassey-i (1757) és vandevas-i (1760) csata után, — s a midőn már csupán keleti ellenfeleikkel kellett elbánniok. Addig minden törekvésük a partvonal néhány pontjának bevételeire irányult, így pl. Bengalban, Orissában, Mysoreban, Bombayban és a Carnaticban ; de a körülmények súlya arra indította a békés kereskedő társaságot, hogy taktikáját lényegesen megváltoztassa s felcserélje Mercurius pálczáját a hódító karddal. Egy 1683-iki törvény felhatalmazta a társaságot, hogy a pogány bennszülöttekkel a békéről és háborúról tárgyaljon s hogy oly katonai lépéseket tegyen, a milyeneket jónak lát.¹ Az uralomban beállott ezen változás kezdetben kedvezőleg hatott Indiára, mert ama elkeseredett küzdelembe, melyet a most teljes képességük kifejtésére bírt hinduk folytattak mohammedán elnyomóik ellen, az angolok beavatkozása a mogul birodalom bukása után védelmül szolgált a sokat szenvedett hinduknak. Ritkán okoztak még a vallási fanaticismus zavaros hullámai oly kegyetlen pusztítást, mint a hinduk és mohammedánok közti ezen harcokban a XVIII. század folyamán, s a belső viszályt még súlyosbították a perzsák portyázásai Nadir sah (1739) s az afgánoké, Ahmed sah alatt (1747).

Tollunk nem képes leírni minden részletét azon idők gyilkosságainak, kínzásainak és pusztításainak,

¹ Sir Courtney Ilbert, K. C. S. I.: „The Government of India ; being a Digest of the Statute Law relating thereto, with Historical Introduction and Illustrative Documents.“ Oxford 1898. 21. l.

de a kik olvastak egyetmást ezen korszakról a rendelkezésünkre álló történeti művekben, jogosult büszkeséggel kell, hogy elismerjék a modern kultúra angol fáklyavivőinek jótékony befolyását Keleten. Ámbár Burke, John Stuart Mill, Lord Macanlay és mások sok hibáztatni valót találnak egy Clive s egy Hastings kápráztató pályájában, ezt a hibakeresést csakis egyes előítéleteknek s a helyi viszonyokban való tájékozatlanságnak tulajdoníthatjuk. Honfitársaik igazságtalan megvádolása, Sir John Strachey szerint,¹ mindenkor hibája volt az angoloknak s ha a fent említett kitünőségei az angol történelmi irodalomnak jobban megértették volna a dolgok igazi állását s jobban megismerkedtek volna a vad rablóhadak s az Ázsiát elnyomó szívtelen zsarnokok természetével, ítéletük is más lett volna. Selyemkesztyűben és az emberséges bánásmódra alapított stratégiával az angoloknak aligha sikerült volna India élén rendet hozni az ország bensejében rohadt és teljesen bomlásnak indult közállapotaiba s felépíteni az angol souverainitásnak ama bámulatos épületét, melyet Indiában ma magunk előtt látunk. Elismerjük készségesen, hogy ázsiai ellenfeleik csalásai, hűtlensége és fondorkodásai némelykor arra birták az angol politika vezetőit, hogy a morálról és igazságosságról alkotott fogalmainkkal ellenkező eljárást kövessenek, mégis, általánosságban szólva, nem érheti gáncs a nyugati kultúra zászlaját, a hogy az Indiában kibontakozott. Ha az angol hatalom fejlődése alatt történtek is egyes rendellenességek és törvényteleniségek India különböző pontjain, ezen hibákat teljesen ellensúlyozza oly nemes és emberbaráti érzelemtől vezetett férfiak

¹ Idézett mű, 276. l.

viselkedése, mint a milyenek Edwards, Lawrence, Mayo és mások voltak. Nem szabad felednünk, hogy e vállalat magasztos czélja az volt, hogy jobb jövőt biztosítson szerencsétlen emberi lények millióinak s ez a czél sok hiányt, fogyatkozást fedez. A következőkben meg akarjuk mutatni, hogy Anglia mit tett Indiáért s e czélra elég lesz egész röviden előadni ama történeti tényeket, melyek végeredményükben a hódításra vezettek.

Midőn Clive-et (ki később Lord Clive lett) 1758-ban a Keletindiai Társaság igazgatói megtették a társaság telepeinek kormányzójává, az angol védnökség alatt álló terület a fent említett birtokokra szorítkozott. 1792-ben délen is történtek további hódítások; 1804-ben pedig Mysore, Hajderabád és Oudh is angol védnökség alá kerültek. 1834-ben már, a Punjab és az Indus alsó területe kivételével, egész India a társaság birtokában vagy védnöksége alatt volt. 1842-ben ehhez csatlakozott még Ceylon s Asszam és Burmah egyes részei, 1857-ben pedig a Punjab és Szindh s így most, mióta Lord Curzon az új határtartományt szervezte, az egész indiai félsziget Kasmirtól a Comorin Fokig, ez az 1,766,797 angol négyzetmérföldnyi terület 294,361,056 lakossal, angol fenhatóság alá tartozik.¹

Mindezen szerzemények fokozatosan, másfél század leforgása alatt fejlődtek a mai indiai császársággá, sok harcz, nagy erőmegfeszítés és sok csalódás után, a mit egyrészt a bennszülöttekkel s az európai vetélytársakkal való küzdelem, másrészt pedig a társaság otthon lévő igazgatói okoztak, kik keveset vagy semmit

¹ L. „Statistical Abstract relating to British India from 1891/92 to 1900/01“ 36. sz. London 1902. 1. l. és az utolsó statisztikai kimutatásokat.

sem értettek ahhoz, hogy hogyan állanak ügyeik a messzi tengerentúli országban. Őket kizárólag kereskedelmi célok vezették s azért gyakran szükségkép összeütközésbe kellett kerülniök azon lelkes és erélyes emberekkel, kiknek keze közt voltak az ügyek Indiában. Indiának előre megfontolt meghódításáról a szó igaz értelmében nem volt szó sohasem. Az oroszok, midőn a velük szomszédos mohammedán területre berontottak, kizárólag orosz katonákból álló sereggel jöttek, mindent meghódítottak és bekebeleztek a czár birodalmába; — az angolokat ezzel szemben igen sok idegen katona is segítette, vagy drága pénzért vagy kereskedelmi érdekből. Maguknak tartották azonban fenn az angolok az ellenőrzést s az ügyek vezetését. Mai nap India védelme 76,243 angol és 150,000 bennszülött katonára van bízva s ez lehetett többé-kevésbbé a katonai erők aránya minden előző alkalomkor is, — azaz egyötöd angol és négyötöd bennszülött katona. Így tehát, bár tudatlanul, de annál hatásosabban, a bennszülöttek maguk is nagy mértékben közreműködtek az anarchia, belső zavarok s nemzeti hercegek zsarnokságának megszüntetésében, megkezdve ezzel azon békét és jólétet, melyet most is élveznek a „Pax Britannica“ alatt. Abban, hogy ily aránylag csekély számú angol hadsereg elegendőnek bizonyult Anglia hatalmát Indiában megvetni, nincsen semmi csodálatos.

Sok példa van arra a multban is és a jelenben is, hogy európai bátorság, pontos kötelességtudás és hazafiasság győzedelmeskedtek számban túlnyomó ázsiai haddal szemben. Taskend bevételénél, Csernájeff alatt 1501 orosz állott szemben 15,000 khokandival és 90,000 bennszülöttel; s ámbár az angoloknak többizben igen nagy sereg állott rendelkezésére,

így pl. a nagy Maratha háborúban 1818-ban, Lord Hastings alatt több mint 100,000 ember,¹ mégis az ügyes vezetés, kitartás és elszántság volt az, a mi a győzelmet számukra kivívta. Ez az elszántság és czél-tudatosság s nem a számbeli erő tette lehetővé Angliának azt, hogy ázsiai hódításainál ilyen sikereket érjen el. Indiai pályafutása elején Angliának még csak 12,000,000 lakosa volt² s hadi erejét akkoriban nagyon csökkentette a Napoleon elleni hadjárat. A párját ritkító bátorság és halálmegvetés példái között lehet-e különbség, mint Clive-é a plassey-i csatában, ki 1000 angollal, 2000 sepojjal s nyolcz ágyúval teljes győzelmet aratott a bengali alkirály fölött, a ki 50,000 emberrel és ötven ágyúval állott vele szemben? Az angol történet tele van a személyi bátorság és önfeláldozás példáival, de ezeket a hőstetteket gyakran csak a kedvező körülmények tették lehetővé.

Az angolok sikerét igen nagy mértékben ama faji és vallási viszályoknak kell tulajdonítanunk, melyek mindig igen nagy szerepet játszottak a hinduk között; és ha ilyen szerencsés körülmények között egy maroknyi közép-ázsiai sikert Baber vezetése alatt, — valószínűleg nem jobban felfegyverkezve, mint maguk a hinduk voltak, kik ellen harczoltak, — a nagy mogul birodalmat megalapítani, hogy csodálkozhatnánk akkor azon, hogy a tatár elődeiket oly messze felülmúló angolok, — kihasználva a maguk előnyére a Visnu-imádók és mohammedánok közti gyűlölséget, — erősebbeknek bizonyultak mint ez a két ellenfél együtt véve?³

¹ Seeley: „The Expansion of England.“ 199. l.

² U. o.

³ „Az ezen gazdag vidéken — Bengalban — lakó nép, elerőtlenítve az enyhe éghajlattól, megszokva a békés foglal-

Nem szabad felednünk azt sem, hogy az európai hódítók, elsősorban éppen az angolok, hindu hadjárataikban legelőször a népesség legkevésebbé harczias elemeivel kerültek szembe, — t. i. Dél-India lakóival, kiket mai napig is gyáva, az éghajlattól erőtlenné, gyengévé tett népnek ismernek. Bengal talán az egyetlen ország a földön, a hol a gyávaságot nem tekintik megbecstelenítőnek. A bennszülöttek seregét valójában mohammedánok vezették. Nem szabad azonban felednünk azt sem, hogy Bengalban a mohammedánoknak sincs meg az az erélyük, vallási lelkesedésük, mely India egyéb részeiben jellemző a próféta híveire. A sülyedő mogul hatalom katonai és polgári alkalmazottai sem tűnnek fel sokkal jobb színben s így azon sereg jellemzésére, mely az angolokkal szemben állott, elég lesz idéznünk Sir Alfred Lyall-t: ¹ „Kezdetben oly seregeket győztünk le, melyek nem voltak jobbak egy fegyelem és egység nélküli zsoldos bandánál.“ Milyen más, mennyivel nehezebb lett volna Anglia feladata, ha nem délről érkezett volna, tengeren, hanem északról, a szárazföldön! Akkor a beludsi, afgán, radzsput és más vad, harczias törzsekkel kellett volna először találkoznia. S a mit a föld- és néprajzi állapotokra nézve mondtunk, a vallásiakra is vonatkozik. Mohammedánok vezették azon sereget, melylyel Anglia először ütközött meg Indiában, de a küzdők legnagyobb része Visnu-imádó volt, kik azonban vitézség dolgában

kozást, ugyanolyan viszonyt mutat a többi ázsiaiakkal szemben, mint a milyet mutat az ázsiai általában Európa vakmerő és erélyes fiaival szemben.“ (Macaulay essay-je Lord Clive-ről, idézi Strachey: „India stb.“)

¹ „The Rise and Expansion of the British Dominion in India.“ 133. l.

messze a mohammedánok mögött állottak. Az ő vallásukban a háború nem volt isteni parancsolat s ezért ők kevésbé is tudtak ellenállni, mint a hinduk, kiket a Korán szava bátorított: „az Isten megjutalmazza azt, a ki az Ő ügyében harczol.“

Végül nem annyira a fegyverek ereje a katonai ügyesség és bátorság, mint sokkal inkább az angol kormány szilárd uralma, igazságossága és türelme a leigázott hinduk irányában könnyítette meg a hódítás művét s vetette meg az angol birodalom alapját Indiában. Később még visszatérünk erre, de már itt is hangsúlyozni akarjuk, hogy az angol kormányzat ezen előnyei nagy hatással voltak a bennszülöttekre, kik azelőtt nem ismerték uralkodóikban ezen erényeket. A távol Nyugatról jött hódítók egészen más színben tűntek fel előttük, mint az ázsiai zsarnokok, kik mind csak sanyargatták, kinozták és rabolták a *rajat*-ot (népet). Hogy ezek keresztények voltak, az előbbieket meg mohammedánok vagy Visnu-imádók, az keveset határozott a nyugodt, békés földművesek és munkások szemében; egyiket sem ismerték s természetes dolog, ha azon uraikat szerették meg, kiknek uralma békét, áldást és rendet hozott közéjük, — mindezt pedig legelőször az angol *Raj* (kormány) hozta India lakói közé. ¹

¹ Pótlásul a magam véleményéhez az angolok indiai sikerét illetőleg, meg akarom említeni W. W. Hunter véleményét is e tárgyról. Ő jól ismerte az indiai ügyeket s a következő okoknak tulajdonítá az angolok bámulatos sikereit: „1. Bámulatos kitartás és önkorlátozás a meghódított területtel való bánás tekintetében mindaddig, míg a hatékony eszközök a hódítás folytatására meg nem voltak, 2. óriási állhatatosság az egyszer megkezdett terv keresztülvitelében, 3. a Kelet-Indiai Társaság hivatalnokainak kölcsönös bizalma egymásban szükség esetén, 4. az angol

Bármily szempontból tekintsük is az angolok történetét Indiában, egy dolog kétségtelenül szembeszökő, az t. i., hogy nyugoti civilisatiónk az angol occupatióval nyerte első nagy győzelmét a régi ázsiai kultúra fölött. Addig minden európai igyekezet: hatást érni el a Régi Világra sokkal kisebb és jelentéktelenebb volt, mintsem hogy az angolok győzelmének erkölcsi súlyával össze lehetne hasonlítani. Nem a törökök, arabok és perzsák elleni győzedelmes hadjáratokban, hanem a hindosztáni sikságokon Clive és Hastings csatáiban ingott meg először az igazi ázsiai önhittség és elbizakodottság. A modern kultúra uralkodó ereje és hatalmas befolyása itt nyilatkozott meg először a hódító, újító és törvényhozó működésében. A két homlok-egyenest ellenkező életfelfogás itt került összeütközésbe. Egymás kölcsönös megértése alig volt itt lehetséges, arról volt csak szó, hogy ki nyeri meg a végső csatát. Nagyobb ellentétet pedig, mint a mely az angol és hindu között fennáll, nem is képzelhetünk. Az angol az európaiság mintaképe: nyughatatlan, erélyes, gondolatban és cselekedetben kiválóan praktikus, céljától el nem téríthető, mindig előre néz s főképp legyőzhetetlen a szabadság és függetlenség iránti szeretete, — a hindu ezzel szemben maga az ázsiaiság megtestesülése: gondolkodásában és cselekvésében egyformán lassú és lusta, a fanatizmus lánczaiban senyved, nem gondol a holnappal, oly néphez tartozik, mely nemzeti szabadságot soha sem ismert, melynek

nép állandó támogatása s az odahaza uralkodó vélemény, mely szerint mindent meg kell tenni a kudarczok jóvá tételére és semmiesetre sem szabad feláldozni az addig elért indiai eredményeket Európa diplomáciai követelményeinek. („Indian Empire“ 441. l.)

sohasem volt elég erélye függetlensége kivívására, a mely mindig beérte felebbvalói vigyázatával és védnökségével s melyet csak ritkán lehetett tette biztatni, mert általában mindig megelégedett azzal, ha egész életét a *laisser faire* és *laisser aller* lomhaságra biztató tanának követésével töltötte el.

Az a küzdelem, melyet ez a két teljesen egymástól elütő nemzet folytatott egymással, igen érdekelheti a művelődéstörténet kutatóját is s az elért eredmények teljesen megérdemlik, hogy behatóan foglalkozzunk velük. A mit Anglia eddigelé tett Indiával, csak kóistolója annak a küzdelemnek, mely még csak ezután lesz Kelet és Nyugat között. Az Indiában az utolsó század folyamán történt átalakulások és változások vizsgálata lehetővé fogja majd tenni nekünk, hogy megállapítsuk, mily hibák történtek Perzsiában és Törökországban és minden egyéb helyen, a hová az európai kultúra behatolt s mi gátolta meg a további reformokat. Akkor meglátjuk majd, hogy bizhatunk még ázsiai testvéreink jobb jövőjében. Ezt szem előtt tartva, hasznos munkát végzünk, ha vizsgálat tárgyává tesszük az angolok művét Indiában s megrajzolni próbáljuk az általuk végbevitt reformok különböző mozzanatait, előnyeit és hátrányait.

III.

A reformok kezdete.

Mielőtt az angol kultúra Indiában gyakorolt hatásáról beszélnénk, rá szeretnők terelni az olvasó figyelmét néhány közvetlenül az új birtok alapítása és határainak megállapítása után tett politikai és közigazgatási intézkedésre, mely európai kormányzatot kezdett az addig fennállott ázsiai rossz kormányzat és anarchia helyett. Néhányat a meghódított és bekebelezett tartományokban megtartott bennszülött hivatalnokok közül megmételezett a társaság alkalmazottainak rossz kormányzata, a mely bajt megszüntetendő, Clive elhatározta 1766-ban az egész közigazgatás újjászervezését. A fennálló romlott rendszer elvetésével azt remélte, hogy emelni fogja a közérkölcsiséget s alaposan kitisztíthatja az ázsiai kormányzat ezen Augias-istállóját.

E törekvésben Warren Hastings talán még több lelkesedést és ügyességet mutatott s bátran mondhatjuk, hogy, ha Clive volt Brit-India területi megalapítója, akkor Hastings tekintendő az ország közigazgatása létesítőjének.¹ Szervezte az állami szolgálatot, rendezte az adószedést, törvényszékeket állított fel, angol és bennszülött bírakat alkalmazott s lefordíttatta és részben kivonatoltatta² e végett a mohammedán

¹ Hunter : „The Indian Empire“, 456. l.

² Sir Courtney Ilbert : „The Government of India“ 402. l.

törvénykönyveket, pl. a Hidajet-et, Sziradzsa-t és Serifje-t, meg hindu törvénykezési munkákat. pl. a Manu, Mitaksara, Dajabhaga törvénykönyveket. Warren Hastings volt tehát az, a ki megvetette egy rendszeresen szervezett kormányzat alapját, daczára indiai és londoni vetélytársai és rosszakarói állandó ellenkezésének. A márathá-kkal és szikh-ekkel folytatott hosszas háború alatt az újítások munkája csak lassan haladhatott előre, oly lépésben, a hogy az angol uralom megszilárdult s megfelelően az egymás után következő kormányzók képességének és lelkesedésének. E tekintetben az indiai angol kormány igen szerencsés volt, mert azon kormányzók közt, kik a három különböző korszakban¹ az ügyek élén állottak, sok jeles ember tüntette ki magát, kik hivatali kötelességüket nagy politikai bölcseséggel, hazafias lelkesedéssel, kormányzói ügyességgel s igazán emberséges szellemben teljesítették s így nagyban hozzájárultak az előttünk álló csodálatos mű megerősítéséhez.

Ha Hastings vetette meg a kormányzat alapját, úgy Lord Cornwallist (1786 és 1805) mondhatjuk a felépítmény szerzőjének. Ő adta angolok kezébe a büntető igazságszolgáltatást, mert azelőtt az igazságszolgáltatást egy fele-angol, fele-mohammedán törvény szerint intézték, a mi végtelen zavart okozott és senkit sem elégített ki. 1859-ig igen gyengék voltak a törvények, csak bátorítottak corruptióra és vesztegetésekre, míg végül a bírák jobb javadalmazása, a bennszülöttek alapos oktatása s az angol hivatalnokok

¹ Ezek a különböző korszakok a következők: 1. a bengali kormányzók kora, 1750—1774; 2. a Társaság alatt álló indiai főkormányzók kora, 1774-től 1858-ig; 3. a Korona alatt álló alkirályság kora 1858-tól napjainkig.

nagyobb készsége kedvező ellenhatást keltett. A föld-birtoki törvényt (Landed Property Act) újból megvizsgálták és a zemindarok,¹ azelőtt a földbérlők s egyszersmind adószedők, fokenként az angol kormányzatnak alávetett középosztályllyá süllyedtek alá s mint ilyenek segédkeztek a birtokviszonyok megállapításánál. Különös gond fordítottatott a jövedelmi adóra. Rendkívüli fontossága van ennek az indiai bennszülöttekre, kik szerint az adó után kell megítélni a kormányt s kik sokkal többet várnak a pénzükért, mint mi itt Európában. Irigység és rosszakarát gyakran úgy írták le az angolokat kormányzatuk ezen korszakában, mint India lelkiismeret nélkül való vampirjait és pióczáit; de ezen vád igazságtalanságát bizonyítja az a tény, hogy míg a mogulok alatt, 1593-tól 1761-ig az adók évi összege 60 millió rupiát tett ki, addig 1869-től 1879-ig, angol kormányzat alatt, sokkal nagyobb népesség mellett az évi adóösszeg csak $35\frac{1}{3}$ milliót, a következő tizenkét esztendőben pedig $41\frac{1}{4}$ millió rupiát ért el.²

A közélet különböző ágaiban létesített reformok és javítások megtanították a hindukat arra, hogy megbecsüljék az angol kormányzatot s elismerjék annak sok áldását, melyet a saját fajuk- és vallásukbeli uralkodók alatt sohasem élveztek. Teljesen áthatották őket ezen idegen törvény előnyei. Kétségtelen, hogy ezen reformok igazi életereje és gyarapodása Indiában abból az időből ered, midőn az angol korona maga vette kezébe az ügyek vitelét s szorosabb kapcsolatba hozta India érdekeit az anyaországgal. De már sokkal

¹ Zemindar perzsa szó és földbirtokost jelent, zemin = föld, dar = tulajdonos.

² W. W. Hunter: „The Indian Empire“ 547. l.

azelőtt is nem egy dicséretre méltó kísérlet történt ez irányban. Így pl. az 1813-iki parlamenti vizsgálat, eltörülven a társaság kereskedelmi monopoliumát, arra kényszerítette, hogy energiáját a nép jobb kormányzására fordítsa, a minek meg is volt az az eredménye, hogy már 1833-ban felvettek bennszülötteket faj- és valláskülönbség nélkül az állami hivatalokba.¹ A protectionismusnak gát vettetett s az indiai angol képviselőket minden előszeretettel nélkül kellett választani az ifjabb angol jelöltek közül. Több, különböző barbár szokást és ritust eltörlő intézkedés is e korra megy vissza. E pontnál meg kell emlékeznünk a szati-k (szutti-k) kegyetlen szokásáról: az özvegyek elégetéséről. Tévesen azt állítják, hogy ez a kegyetlenség, mely évről-évre sok áldozatot követelt, egyike a Veda törvényeinek. 1817-ben csak Bengálban állítólag 700 özvegyet égettek el s az indiai zarándok-állomások mellett még fennálló kis fehér oszlopok ezen szati-k maradványai. 1829-ben a főkormányzó, Lord William Bentinck eltörölte ezt a gyilkos szokást. A nyakfelmetszőket is, kiket thag² néven ismernek s kik vallási törvény alapján fojtogattak, hamar kiirtotta az angol kormányzat s most majdnem mindenütt kivesztek, kivéve a dacoitok néhány törzsénél, kik még mindig üzik India egyes részeiben, leginkább a bennszülött hercegek uralma alatt álló területeken. Egy

¹ W. W. Hunter: „The Indian Empire“, 493. l.

² Sir John Strachey szerint (id. mű 309. l.) ez a szokás nem annyira a bűn elkerülésére szolgál, mint inkább az ösök iránti kegyelet védelmére. Thag = gazember és Phansigar („Phansi“-ból) = hurok vagy lasso. (L. „Hobson-Jobson“ angol-indiai szók és kifejezések tára, írták Henry Yule ezredes és Arthur Coke Burnell, 696. l.)

másik embertelen szokás, melyet szintén az angolok szüntettek meg már igen régen, a leánycsecsemők megölése volt, a mi által a népesség szaporodásának szükségkép jelentékenyen csökkennie kellett, de a mit a bennszülöttek egészen természetes dolognak tartottak. Ez a szokás uralkodott egész Indiában vallás-különbség nélkül, de leginkább a radzsputok, India e legnemesebb faja közt. A csauhan törzsben, 50 évvel ezelőtt, 30,000 lakos közt egy leánygyermek sem volt található. Még 1869-ben is egy oudhi radzsput kerületben megejtett vizsgálat kiderítette, hogy egy hét faluból álló járásban 104 fiú- és 1 leánygyermek van, egy másik, huszonhárom faluból álló járásban pedig 284 fiú és 23 leány.¹ Hála az angol beavatkozásnak, ez az állapot most jelentékenyen javult. Nem látni már kis fonott kosarakat úszni lefelé a Gangesen gyermekek holttestével s a hol azelőtt alig voltak leányok, most ezrek vannak. Ezen kegyetlen, évszázados gyakorlat által szentesített szokás kiirtása nem volt éppen könnyű dolog, különösen Indiában, a babonák és conservatív ideák hazájában. Rendkívüli türelmet és kitartást kívánt az ilyen és hasonló visszaélések kiirtása, — ez tiszta dolog lehet mindenki előtt, a kinek valami kis tapasztalata van Ázsia socialis életében. Azt hiszem, nem tévedek, midőn azt mondom, hogy a régi ázsiai társadalom mélységes előítéleteivel és babonáival való küzdelem nem lehetett jobb kezekbe letéve, mint a komoly, elvhű, óvatos es rideg angolokéba. Valahányszor az angol-indiai kormány valamely a szokások javítására s a régi socialis és kormányzati kíméletlenségek enyhítésére irányuló

¹ Sir John Strachey, id. mű 397. l.

javaslatot tett, mindig nagy vihart keltett az ellenzék, de sohasem elég nagyot arra, hogy a szilárd brit urak határozatát megingassa. Álláspontom bizonyítására felhozhatnám az özvegyek újra házasodásáról szóló törvény behozatalakor támadt óriási vitát. Köztudomású dolog, hogy Indiában a leányok tíz-tizenkét éves korukban már gyakran özvegyek s mint-hogy újból megházasodniok nem szabad, életfogytiglan tartó nyomorra vannak ítélve. Az okosabb hinduk elismerték az angolok jótékony és emberséges szándékát ezen törvény javasolásánál s szívesen ki is fejezték volna elismerésüket, de a szégyenérzet és a még mindig az előítéletek rabságában nyögő társaiktól való félelem visszatartotta őket s ezáltal ezen reformterv keresztülvitele elé akadály gördítettett. Idők folyamán persze a bennszülöttek csökönyösségének is engednie kell a szabadabb elv nyomása alatt, mint a hogy ez már meg is történt pl. a kasztok között levő erős válaszfal¹ és a tengeri utazástól való irtózás tekintetében. Ma száz meg ezer hindu van, a ki nem törődve a kaszt-különbség szigorú törvényeivel, szabadon érintkezik európaiakkal, velük eszik és iszik, a nélkül, hogy az ilyen lépés következményeivel, pl. kiközösítéssel vagy kemény társadalmi büntetésekkel törődnék. A mi a „fekete víz“-en (tengeren) való hajózást illeti, az Európába való utazás éppen annyira divatos ma már

¹ A mi a kasztokat illeti, úgy látszik, feledjük, hogy mi nálunk is, Nyugat országaiban, felvilágosodottságunk daczára, nem egy olyan társadalmi kör van, melynek igen határozottan separatista az iránya. A válaszfal talán nem oly magas és erős, mint Indiában, de sok országban az öröklött nemesség szigorúan távol tartja magát minden más osztálytól s szívesen fentartaná a kaszt-rendszert úgy, a hogy az Indiában található.

a hinduk között, mint sok más olyan ázsiai nép között, mely nyugati nemzetekkel érintkezik, sőt még inkább, mert több esztendő óta már brahmin és mohammedán vallású indiaiak beiratkoznak s akadémikus képesítést nyernek az oxfordi és cambridgei egyetemeken. Ezek azután visszatérésükkor nagy tiszteletben részesülnek és fontos állásokat foglalnak el. Száz évvel ezelőtt egy európai utazást még apostasiának tekintettek volna s a vele való dicsekedés éppen olyan képtelenségnek tűnt fel, mint a milyen képtelenség volna az, ha egy jó római katolikus azzal dicsekednék, hogy ő értelmi nevelését a kairói Azhar-egyetemen nyerte.

A kaszt-rendszer gyöngülésének bizonyítékaul felhozzuk egy francia véleményét, a ki Indiáról szóló könyvében ezt mondja: „Aujourd’hui les soudras, comme les brahmanes, sont admis dans les collèges sanscrits et étudient avec eux les Vedas. Un professeur qui refuserait d’enseigner les livres sacrés à un soudra, serait simplement remercié. Il y a une cinquantaine d’année, lorsque les Anglais s’avisèrent pour la première foi de pendre un brahmane, on craignait une sérieuse émeute: aujourd’hui le cas est relativement fréquent, et personne ne s’en préoccupe.”¹

Csodálkozásunk és bámulatunk az angolok által keresztülvitt reformokon s az általuk elért rendkívüli eredményeken még nagyobb lesz, ha meggondoljuk, hogy még a nemzeti török és perzsa uralkodóknak is mily óriási nehézségekkel kellett megküzdeniök, ha a legcsekélyebb és legjelentéktelenebb újítást be akarták hozni. A ruha szabásának vagy színének meg-

¹ Boell: „L’Inde et le problème Indien.” Paris, 1901, 208. 1.

változtatása, egy új fejviselet behozatala, vagy valamely új tantárgy tanításának elrendelése mindig méltatlankodást és ellenállást szült az egész mohammedán világban. Mahmud szultánnak a janicsárok vérébe kellett fojtania a törökök ezen reformgyűlöletét s még a keresztény Oroszország is csak úgy vihette keresztül az újjáalakítás művét, hogy a reformjait el nem fogadó sztrelizik felhalmozott holttestein keresztülgázolt. Perzsiában Naszreddin sah nem tehetette a legkisebb lépést sem az újítások útján. Mehemmed Ali reformjai Egyiptomban a mamelukok tömeges lemeszárolására vezettek. A mohammedánok, brahminok és buddhisták szintén mindig és mindenhol irtóztak és félték minden újítástól, s daczára ennek, mégis sikerült egy maroknyi angolnak, véres zavargások elkerülésével keresztülvinni ezen rendkívüli változásokat Kelet politikai, socialis és ethnikai állapotaiban. Néhány alkalmi zavargást és lázadást is, mint pl. a vellore-i madraszi sepoy-okét 1806-ban, vagy a sepoy-ok nagy zendülését 1857-ben, inkább politikai, mint socialis és ethikai okok okozták. A megolajozott kartácsok okozta ijedtség aligha vezetett volna forradalomra, ha az angolok sikerei és Lord Dalhousie annectáló tervei nem győztek volna meg néhány nyughatatlan, elégedetlen és nagyratörő főnököt — mint pl. Dundhu Panth-ot, kit rendesen Nana Szahib-nak neveznek, — annak teljes reménytelenségéről, hogy hatalmukat valamikor visszaállíthatják. Nana Szahib célja a Pesvá-k hatalmának visszaállítása¹ volt s csupán az angolok

¹ Pesva, vagy helyesebben Pisva, perzsául főnököt jelent s a márathák első miniserét megillető czím volt; ezek a miniserék később uraik helyét bitorolták s a Pesva nevet azon dynastia nyerte, mely a máratha királyok trónján ült. Baladzsu-

gondatlanságának és nagy önhittségének tulajdonítandó, hogy a fanaticismus oly borzalmas fegyverré válhatott nála. Ha a bennszülöttek az angolok kormányzatát és reformjait csakugyan oly hibásnak, oly súlyosnak s az egyes vidékek jólétével annyira ellenkezőnek tekintették volna, mint a hogy az ellenséges vélemény velünk elhitetni szeretné, elég alkalmuk lett volna lerázni az idegen igát s megsemmisíteni a hódítók kicsiny csapatját. Az a tény, hogy csak oly kicsiny s csak helyi lázadások fordultak elő s hogy szükség esetén mohammedánok és hinduk is segédkeztek a felkelések leverésében, mutatja, hogy milyen elismerésben részesült Anglia igyekezete a népesség higgadtabb és békésebb részénél. A hindu, a ki végtelenül szenvedélyes, fanatikus és babonás, végül mégis kénytelen volt megérteni, hogy az idegenek által behozott ezen új rendje a dolgoknak, bár idegenszerű, szokatlan és nem kedves előtte, mégis a rég óhajtott béke és boldogság csiráját foglalja magában s hogy most már az anarchia, zsarnokság és örökös háború sötét éjszakája után szebb hajnal virrad.

S ki tagadhatja, hogy Angliát még az alatt is, míg hatalma csak fejlődőben volt, cselekedeteiben mindig nem az a becsületes igyekezet vezette, hogy előmozdítsa a bennszülöttek jóllétét s jobb jövőt biztosítson a hatalma alá került országnak? Még a Kelet-Indiai Társaság kormánya alatt, a folytonos háborúk

tól II. Badzsi-Rao-ig (1718—1795), mely idő alatt hét pesva uralkodott India különböző részeiben s gyakran háborúskodott Angliával. Nana Szahib pedig fogadott fia volt az utolsó Pesvá-nak.

¹ W. W. Hunter: „The Indian Empire“ 475. l.

okozta zavar és rendetlenség közepette is létesültek már egyes változások és reformok, melyek előre vetették a mostani jobb állapotok árnyékát. Két főkormányzó érdemel különös említést e tekintetben. Lord William Cavendish Bentinck az egyik, ki 1828-tól 1835-ig állott az ügyek élén és kevésbbé területi hódítások, mint inkább kormányzati intézkedési által tűnt ki. Ő nyomta el a szati-k és thag-ok előbb említett kegyetlen szokásait, ő könnyített az adóterhen az adókezelés szigorú ellenőrzés alá helyezése által s ő bocsátotta be először a bennszülötteket az állami szolgálatba. Teljes mértékben megérdemli azt a felíratot, melyet Macaulay írt kalkuttai szobrára s mely így hangzik: „Megszüntetett kegyetlen szokásokat; eltörölt megalázó megkülönböztetéseket; szabaddá tette a közvélemény megnyilvánulását; állandó igyekezete volt emelni a gondjára bízott nemzetek értelmi és erkölcsi characterét.“¹ Ugyanezt lehet mondani Lord Dalhousie-ről is, a ki 1848-tól 1856-ig volt főkormányzó. Nem is szólva sikeres és ügyesen keresztülvitt hódításairól, sokat tett a reá bízott ország anyagi és erkölcsi haladása érdekében. Megalapította a közmunkák minisztériumát s megtette a szükséges előzetes intézkedéseket az Indiát most minden irányban keresztül szelő csatorna-, út- és vasúthálózat létesítéséhez. Megnyitotta a Ganges-csatornát; létrehozta Anglia és India között a gőzhajó-összeköttetést a Vöröstengeteren keresztül; mérsékelt postadíj-tételeket hozott be, telegráf-hálózatot létesített s nem csekély dicséret az, a mit W. W. Hunter mond róla:² „Kormányzati

¹ W. W. Hunter: „The Indian Empire“ 475. l.

² V. o. 482. l.

rendszere, melyet a meghódított Punjab-ban a két Lawrence és ezeknek társai segítségével keresztülvitt, talán a legsikeresebben elvégzett nagy feladat volt, a mit angol ember valaha véghez vitt.“ A hinduk abban az időben szabadabban adhattak kifejezést gondolataiknak, mint sok európai nemzet egészen mostanáig, vagy mint az oroszok még ma is a zsarnoki censura korlátai között.

IV.

A jóllét emelkedése.

Ha India politikai, kormányzati és sociális átalakulása kezdeteként a XIX. század első felét jelöljük meg, ugyanazon század második felét tekinthetjük a befejezés korszakának. A midőn az ország kormánya a Kelet-Indiai Társaság kezéből az állam kezébe ment át, az ezen keleti birtok iránti érdeklődés határozottabb angol nemzeti characteret öltött s a thames-parti kormány kénytelen volt Indiát a birodalom kiegészítő részének elismerni. Szükségkép biztosítani kellett ezen birtokot s fel kellett használni minden hatalmában lévő eszközt indiai alattvalói erkölcsi és anyagi jóllétének emelésére, valamint hűségük és loyáliságuk biztosítására. Jellemző vonása az angolnak, hogy ha valamibe belefog, nem elégszik meg félrendszabályokkal s nem engedi meg a habozást; politikailag szabad lévén, halad egyenesen a célja felé és nem ijed vissza semmilyen áldozattól és fáradságtól. Azon mű sikere tehát, melyet vizsgálunk: egy annyira keleti ország és nemzet civilisálása, mint a milyen India és a hinduk, a civilisáló characterre természetes következményének tekintendő. Említettük előbb, hogy az orosz kormány még Turkesztánban is, a hol legkomolyabban próbált civilisálni, kudarcot vallott hivatalnokai megbízhatatlansága és lelkiismeretlensége miatt; ennek épen ellentétét lehet elmondani az indiai angol közegekről. Az

angol tisztviselőt jellemző veleszületett kötelességtudáson, szilárdságon és becsületességen kívül, az indiai tisztviselők — magas és alacsony ranguak, — minden időben igazi szeretetet és lelkesedést mutattak munkájuk iránt. Mindig voltak emberek, a kik valószínűs nemzeti büszkeségnek tekintették India civilizálását s hivatásukat hűségesen, igaz hazafias lelkesedéssel teljesítették. Így volt ez különösen addig, míg az anyaországgal való összeköttetés olyan gyorsá nem vált. A hosszú, folytonos indiai tartozkodás majdnem ázsiaivá alakította át az angolt s a nagyfokú bizalom az idegenek és bennszülöttek között könnyűvé tette a kölcsönös megbecsülést és sok, a socialis állapotokban felmerült éles ellentét elsimítását. A jó bánásmód, emberségesség, melylyel annyi hivatalnok kitűnt, oly mély benyomást gyakorolt a hindukra, hogy egyes angol emberek nevét nemzedékek multával is tisztelik még. Ezek között vannak Clive, Malcolm, Elphinstone, Henry Lawrence, John Jacob, Robert Sandeman, John Nicholson, Herbert Edwardes, Lord Mayo, Lord Dufferin és sok más, kiknek emlékezetét napjainkban is áldják.

Sok évi tapasztalataim és a keletiek életének pontos ismerete daczára gyakran kértem magamtól: hogyan lehetséges az, hogy az angolokkal szemben oly engedelmesek voltak a bennszülöttek s elfogadtak olyan reformokat is, melyet modern keleti reformálók is alig mernének bevezetni saját honfitársaik közé? Szilárd meggyőződésem, hogy pártatlan bíróság, élet és vagyonbiztonság, a törvénykezés teljes becsületessége kezdettől fogva vonzották a hindut,¹ mert a

¹ A „Digest of Statutory Enactments relating to the Government of India“ 91. szakasza ezt mondja: „No native of British

nemzeti uralkodók kormánya, nem véve ki a legfelvilágosodottabb hercegeket sem, hijján volt ezen fontos tulajdonságoknak s így súlyosan nehezkedett a népre és gyűlölet tárgya volt. Ha a parasztot és iparost nem bántják, ha ez tudja, hogy tulajdona biztos, hogy az adószedő nem lopja meg s nem csapja be s hogy megbízhat bírāja becsületességében, csakhamar hasznos szolgájává válik az államnak és kormánynak. Különösen Indiában keveset törődik a nép idegen urai vallásával és nemzetiségével, minthogy időtlen idők óta hozzászokott az idegen uralomhoz. Hiszen a dél-indiai szemében a pathan, radzsput vagy beludsi csak olyan idegen nyelvében és külső megjelenésében, mint az angol. A nép leginkább egy higgadt kormány és a nemzeti béke után áhitozott, mely alatt nyugodt életet élhet a törvény árnyékában. E tekintetben az angol kormány teljesen megfelelt a bennszülöttek várakozásának. Az indiai félsziget különböző országai sohasem tartoztak egy uralkodó alá s eddigelé sohasem volt még részük oly tartós békében, mint a milyen most van az angol kormányzat alatt.

A mi az alsó osztályok általános helyzetét illeti, csak Perzsiát, Törökországot vagy Marokkót kell néznünk s mindjárt látni fogjuk, mennyivel nagyobb jólétnek örvendenek az indiai mohammedánok például, mint nemzeti uralkodó alatt élő hitsorsosaik. Ugyanezt mondhatjuk a Visnu-imádókról is. Látszat szerint ítélve a rosszul öltözött, félmeztelen indiai földműves minden-

India, or any natural born subject of Her Majesty resident therein, is by reason only of his religion, place of birth, descent, or colour, or any of them disabled from holding any place, office, or employment, under Her Majesty in India." (Sir Courtney Ilbert: „The Government of India“ 237. l.

esetre a nyomornak és szegénységnek párját ritkító képét mutatja, de a látszat csal ez esetben, mert ez a szegényesen öltözött paraszt gyakran minden megtakarított pénzét piperére költi, a mit vagy félre rak, vagy kiváló alkalmakkor feleségét disziti fel vele, míg ő maga rongyos ruhájában a magyar cigányra emlékeztet, ki tépett kabátját nagy ezüst gombokkal disziti s kitűnő pár lovat hajt. Néhány magában álló példáról nem szólva, a hol a könnyelműség vezet pazarlásra, nincsen szó sehol Indiában oly súlyos szegénységről, mint Európa több országában. Sőt ellenkezőleg, a nép helyzete napról-napra javul. Szeid Husszein Bilgrami, egy tanult hindu, azt állítja, hogy a paraszt ma jobb sorsban van, mint azelőtt volt s a *The Hindu Patriot* című indiai lapban azt olvassuk, hogy a földműves, ki régebben egy *annát* ¹ keresett naponként, ma kettőt keres. Ha tekintetbe vesszük, hogy ezen lakosságnak három ötöde a földművelésből él s hogy ez a foglalkozás nagyon függ az időjárástól, be kell látnunk, hogy ingadozások a közjóllétben elkerülhetetlenek. Sokkal inkább így kell ennek lenni oly országban, a hol mint Indiában a hosszas megszokás kényszere oly óriási költekezésre kényszeríti a népet, hogy egy 150 rupia fizetéssel bíró hivatalnok 1500 rupiát költ egy gyermeke házasságára s a szegény paraszt maga is elpocsékol legalább 200 rupiát házassága napján. Ily körülmények között éppen úgy nem lehet felbecsülni India gazdagságát, mint a hogy nem lehet Európáét; de minthogy India kormányzatában javulás mutatkozott, a gazdagságnak is szükségkép növekednie kell s az ország sok részében már jelen-

¹ Az *anna* indiai pénznem és körülbelül egy penny-t ér; 16 anna tesz ki egy rupiát.

tékenyen gyarapodott is. A mit India ma termel rizsben, gabonában, indigóban és hüvelyes veteményekben, az elmúlt század elején még hihetetlen mennyiségnek tűnt volna fel. Az ezen czikkeken mutatkozó óriási haladás valóban bámulatos, a mit pl. az indo-európai búzakereskedés óriási növekedése bizonyít legjobban. Néhány fő kereskedelmi cikk emelkedésének feltüntetésére idézzük az elmúlt évtizedről szóló hivatalos kimutatást 1891/92 és 1900/01-ből.¹

	1891—2.	1900—901.
Rizs (métermázsa)	314,804,161	413,506,700
Búza (tonna) . .	5,986,531	6,765,717
Tea (tonna) . .	123,867,902	197,460,664
Pamut (bál) . .	1,497,000	2,127,205
Juta (bál) . . .	2,971,794	6,400,000

A mezőgazdasági termelés jelentős emelkedése első sorban sok vidéken felemelte a föld árát, úgy hogy ennek értéke hatszorosára szökött annak, a mit ért az angol kormányzat kezdetekor; másodsorban emelkedett a kivitel, a mi a legtöbb esetben a termelő haszna s a jóllét oly fokát biztosítja számára, a melyet addig nem ismert s a melyet nem élvez Perzsiában vagy Törökországban mai napig sem. Nyilvánvaló dolog, hogy a hindu ezt a haladást az angol kormányzatnak köszöni, mert abban az időben, midőn hindu hitsorsosai uralkodtak az országon, a mezőgazdaság siralmas állapotban volt. Sir Denzil Ibbetson,² a ki egyike az első tekintélyeknek Hindosztánt illetőleg, azt mondja erre vonatkozólag Punjabról szóló jelen-

¹ „L. Statistical Abstract relating to British India from 1891/92. to 1900/01.“ 36. sz London, 1902. 118. l.

² Sir John Strachey: „India etc.“ 386. l.

tésében, mely a főkormányzó tanácsa elé került: „Midőn átvettük az országot, a valamikor híres Royal Canal már rég fölszáradt s az egész felület négy ötöde sűrű erdővel volt borítva, mely tolvajoknak, csavargóknak és vadállatoknak szolgált rejtekhelyül. A lakósok vagy tovább vonultak vagy kikergették őket s csupán egy kerület (Pergana) 221 falujából nem kevesebb, mint 178 pusztult és néptelenedett el.“ Anglia nem sajnált sem fáradságot, sem költséget a mezőgazdaság emelésére. Mindenekelőtt a földbérletre vonatkozó törvényeket változtatta meg, — helyesebben szólva ugyan jóformán nem is volt ilyesmi azelőtt, vagy legalább is teljesen illusorius volt minden törvény a nemzeti herczegek uralma alatt. Ezután a csatornák útján való öntözés érdemel különös figyelmet, mert a földművelés Indiában, mint forró vidékeken általában, főképp ettől függ. A csatornák száma és állapota volt mindig a jó kormányzat fokmérője Indiában s Nusirván¹ neve Perzsiában tiszteletben részesül mai napig, mert még most is vannak csatornák, amelyek az ő uralkodása alatt épültek.

Jóbarát és ellenség régóta elismerik India jelenlegi csatornarendszerének kitünőségét s ezért elég lesz, ha csak futólag említjük fel a tényeket. Az angol uralom alá tartozó indiai terület 137,319,732 holdnyi termékeny földjéből körülbelül 29,215,545 hold teljesen az öntöző csatornáktól függ, ezeknek legnagyobb részét pedig a kormány építtette.² Ezenkívül 43,000 mérföldnyi hosszúságú csatorna közvetlenül a kormány ellenőrzése alatt áll.³ Daczára a nemzeti

¹ Perzsia különböző részeiben láttam csatornákat (kanatokat), melyeket állítólag Nusirván (I. Chosroe) építtetett.

² W. W. Hunter 641. l.

³ Sir John Strachey 222. l.

herczegek által épített csatornákról szóló nagyhangú híreszteléseknek, nagyon kevés maradt meg India ezen régi öntöző műveiből. A legtöbb esetben teljesen újból kellett kezdeni az építés munkáját s kölcsönöket kellett felvenni e czélra, minthogy a kiadásoknak csak csekély része térül meg a csatorna jövedelmeiből. A vállalat majdnem kizárólag angol tőkéből létesült s a csatorna-rendszer, azonkívül, hogy jótétemény számba ment az érdekelt kerületeknek, jövedelmi forrássá is vált a kormányra nézve, mert, mint Sir John Strachey mondja, egy csatorna építési költségei gyakran kevesebbet tesznek ki, mint a mennyit megér egy aratás.

1880-ig az állam 20,500,000 £-ot költött a csatornázásra.¹ Bizonyos, hogy egyes régi nemzeti herczegek is — mint például Szultán Akhbar mogul herceg, — elismerést érdemelnek alkalmi csatornaépítésekért, de nem szabad felednünk, hogy ezen öntöző csatornák majdnem kizárólag kényszermunka útján épültek s nem mint az angol kormányzat alatt a földbirtokosok *kötelező* közreműködése nélkül. Láttam egyszer Khivában, hogy egy egész vidék népessége mint volt kénytelen éjjel-nappal tisztítani egy csatornát s szomorú véleményt alkottam magamnak a keleti uralkodók atyai jóságáról. A mai indiai paraszt aránylag kis megerőltetéssel, minden, a családja fentartásához szükséges terméket előállíthat a földjén s éhinség csak ott fordul elő, hol a rendes esőzések kimaradása szokatlan szárazságot okoz, vagy a hol sáska, árvíz, vagy egyéb természeti csapások minden emberi számítást és előrelátást halomra döntenek. India minden időben alá volt vetve ezen szörnyű csapásoknak s

¹ Sir Richard Temple: „India in 1880“ 263. l.

a mily messze az emberi emlékezet csak terjed, száz-
ezrek estek áldozatul a nemzeti uralkodók alatt. Az
1769—70.-i éhínségben Bengál lakosságának egyhar-
mada elpusztult. Az angolok minden rendelkezésükre
álló eszközzel küzdöttek ezen szörnyű ellenfelek ellen,
s az ilyen éghajlati szerencsétlenségek alkalmával
nyújtott segély, mely milliók életét mentette meg,
természetesen óriási összegeket nyelt el.¹ Az 1874—
1879.-i éhínség, nem számítva magánosok főképen
Angliából eredő adományait, 16,000,000 £-jába került
az angol-indiai kormánynak.² Régebben a természet
okozta ezen zavarokat még tetézte a háború s az
uralkodók féktelen zsarnoksága, mely elrabolta a gaz-
dáktól munkájuk gyümölcsét. Most, a Pax Britannica
védelme alatt ez a régi veszély, a háború, nem szerepel
többé s a zsarnokság sem okoz már gondot, mert az
adórendszer fejlettebb Indiában, mint bármelyik szabad
mohammedán országban, sőt talán fejlettebb, mint sok
európai államban is. A hinduk által fizetett adót fejen-
ként és évenként két korona tiz fillérre becsülik; a
földadót beleértve az összeg talán ennek kétszeresét
teszi ki, vagyis négy rúpiát és nyolcz annát; így van
ez Paul Boell szerint.³ Az angolok odahaza hatszor
ennyit fizetnek fejenként. A már idézett franczia szerző
véleménye szerint az Anglia és India aránylagos gaz-
dagsága közti nagy különbség következtében az angol
jövedelme 6%-át, a hindu pedig 16%-át fizeti az
államnak; de úgy látszik, elfelejti, hogy, még ha ez
igaz is, Angliában $\frac{5}{6}$ -át, de Indiában csak $\frac{1}{4}$ -ét teszik

¹ W. W. Hunter az 1876—1878.-i éhínség áldozatait hét millióra becsüli. („The Indian Empire“ 646. l.)

² Sir Richard Temple: „India in 1880“ London 1881. 332. l.

³ „L'Inde et le problème Indien“ Paris, 1901. 177. l.

ki az adók az állami kiadásoknak s hogy ennek következtében a hindu valójában az adóból reá háramló előnyökkel szemben csak igen kevéssel járul ahhoz a nagy kiadáshoz, a mibe országa civilisatioja kerül. Az állami kiadások Indiában az elmúlt évszázad második felében megkétszereződtek, sőt még ennél is többet tesznek ki, a mit annak kell tulajdonítanunk, hogy 1840 óta hat nagy provincia (500,000 négyzetmérföldnyi terület s 60,000,000 lakos) kebeleztetett be az indiai birodalomba. Csak csodálkozhatunk azon, hogy daczára a reformok és újítások nagyobb költségeinek az adóteher nem súlyosbodott. Az angol-ellenes kritika mindig örömet leli abban, hogy szembeállítja az indiai adóösszeget egy hindu átlagos évi jövedelmével, a mi igen alacsony, t. i. 27 rupia fejenként,¹ de elfelejti, hogy a turkesztániak évi átlagos jövedelme még alacsonyabb, pedig az orosz adórendszerben magasabb tétel van megállapítva számukra. Orosz-Turkesztánban a letelepedett népesség *kharadz*-on és *tanab*-on, a nomád pedig sátor- és marhaadón többet fizet aránylag, mint a hindu, a nélkül, hogy ezzel szemben azon előnyöket élvezhetné, melyeket a magasfokú angol kultúra nyújt.

Ezenfelül tudnunk kell, hogy az indiai állam évi 72,272,000 £ bevételéből² csak 20,816,000 £-ot tesz-

¹ Dadabhai Naorodzszi, a parlament volt tagja, 20 rúpiát számít évenként. Ezzel szemben Angliában ez az összeg 825, Franciaországban 575, Oroszországban 225 és Törökországban 100 frankot tesz ki. (Paul Boell; „L'Inde“ stb. 178., 179. l.).

² Ez nem foglalja magában az ú. n. földjövédelmet, mely jelenleg 17,000,00 fontot tesz ki évenként, a mogul korszakban azonban sokkal nagyobb volt. Edward Thomas „Revenue Resources of the Mogol Empire“ című művében az 1664—65.-i évre

nek ki az adók, míg 54.456,000 £ más forrásokból, közintézményekből és közmunkákból ered, melyek az adófizetőnek csak előnyére válnak. Ez utóbbiak között csupán a közlekedésnek vasutak építésével beállott javulását említjük fel; e tekintetben India nem áll mögötته Európa legelső nemzeteinek. Az egész Indiára kiterjedő vasúti hálózat kiépítését Lord Dalhousie kezdette meg; az első vonal 1853-ban nyílt meg. A vasútépítés mindenütt rohamosan haladt előre. 1885-ben még alig 12,979 mérföldet tettek ki, 1900-ban már 24,707 volt átadva a forgalomnak. A különböző vonalak vagy az állam költségén, vagy állami garancia mellett, egyes esetekben állami támogatással, némelykor meg csak a bennszülöttek támogatásával épültek. Az építési költségek eddig 52,596,779 £-ot tettek ki. 1900-ban 174,824,483 utas utazott e különböző vonalakon s a bevételek 315,967,137 rúpiát tettek ki.¹ Orosz-Turkesztánban jóformán csak stratégiai vasúti vonalak vannak, Indiában azonban az ország gazdasági, sociális, kereskedelmi és ipari érdekei rendkívüli mértékben ki vannak elégítve és új irányt adnak a nép ethikai és morális hajlamainak. Ugyanez vonatkozik a postai és távirdai forgalomra is, mert oly községekben, hol azelőtt lassúság és nyugalom volt található gyorsaság és munka helyett, a postai forgalom 1900-ban 521,664,746 darabot tett ki, a távíróé pedig 6,237,301-et. A nép zarándoklatai azelőtt

26.743,000 fontot említ, Bernier 22,593,000 fontra becsüli, Catrou pedig Manucci után 38,719,000 fontra. S mind ez oly időben, midőn a most uralkodó rend, béke, igazságosság még nem volt meg az országban. A fenti adatokat Sir John Strachey művéből vettük, l. a 129. l.

¹ „The Statesmans Year Book“ 1902. 166. l.

napokat, gyakran heteket vettek igénybe; — ma ugyanannyi óra elegendő számukra s az ázsiai is úgy szólván kénytelen elismerni az idő értékét. Anglia anyagi természetű nagy művei Indiában mély hatást gyakoroltak a hinduk gondolkodására és lelkére s nagyban hozzájárultak azon erkölcsi átalakulás megkönnyítéséhez, melyet létrehozni Angolország célja volt.

Természetes, hogy az állam és magányos emberbarátok által alapított humánus intézetek is, melyek annyira előmozdították a közjólétet, nagy hatást gyakoroltak az ázsiaiakra. Ide tartoznak a kórházak és ingyen-patikák. Kórház körülbelül 2000 van, melyben körülbelül 100,000,000 beteg nyer évenként orvosi gyógykezelést. Az 1902-vel végződő évtizedet India orvosi intézeteinek és a bennük kezelt betegek számának óriási szaporodása jellemzi. 1901-ben már 3000 kórház és patika volt, míg 1891-ben még csak 1800; a bennlakó betegek száma 300,000-ról 350,000-re, a bejáróké $13\frac{3}{4}$ millióról $20\frac{1}{2}$ millióra szűkött. Ezen számok nem foglalják magukban a magánintézeteket, melyeket nem hivatásos személyek vagy testületek alapítottak s a melyek eredetileg menedékházaknak voltak szánva. Különösen hasznosak a Lady Dufferin alapította női kórházak, hol női orvosok — bennszülöttek is, — látják el a szenvedő női nem szükségleteit. Régebben, midőn csak férfiorvosok voltak, nem lehetett megfelelőleg gondoskodni a nőkről azon szigorú elválasztás következtében, mely itten a férfiakat a nőktől távol tartja. Az indiai asszonyok szerencsétlen sorsa mindig nagy részvétet keltett az angol nők között. Sokan közülök éveken keresztül indiai testvéreik segítésére szánták magu-

kat. Ezek közt Mary Carpenter vált ki leginkább. Sírkövén ez a felírás olvasható: „Szívére vevén a keleti nők szomorú sorsát, négyszer ment Indiába élete utolsó évtizedében és komoly érdeklődést keltett nevelésük és komoly czélok szolgálatára való kiképzésük érdekében.“¹

¹ Sir Richard Temple: „India in 1880“ 159. l.

V.

A közoktatás Indiában.

Mindazt, a mit az angolok mostanáig India nevelésére és jóllétének emelésére tettek, irigyeik és haragosaik tisztán önzésből eredőnek mondják s azt állítják, hogy mindez csak arra való, hogy az ország és lakosai a lehető legnagyobb nyereséget szolgáltassák s az anyaország iparát és kereskedelmét gazdagítsák. Az irigység csakugyan vak, gyakran a legszembe-
szökőbb tények sem képesek szemét felnyitni s ha részletes kutatásaink során sikerül a fátyolt felleb-
bentenünk, teszszük ezt kizárólag azért, hogy a helyzetet világosabban lássuk s hogy a mostanáig véghez vitt anyagi munkát teljes érdeme szerint méltányolhassuk. Be kell őszintén vallanom, hogy Anglia igyekezetét az indiai néptömkeleg tanítása, nevelése s értelmi felemelése körül sokkal többre becsülöm s jobban csodálom, mint összes anyagi természetű alkotásait. Ez utóbbiaknál Angliának lelketlen tárgyakkal van dolga, melyek alakíthatók, formálhatók s tetszés szerint megváltoztathatók, — de az előbbinél az asiatis-mus megrögzött szellemével kell megküzdenie, mely évszázadok óta a conservatismus kitaposott utain halad. Az ázsiaiak ugyanis sokkal többre becsülik régi kulturájukat, mint a mi modern nézeteinket, azt hiszik, hogy többet tudnak, mint tanítóik s gyanakvással

fogadják az új theoriákat, már csak azért is, mert a hódítótól, az idegen uralkodótól ered. Ha sok esztendei szoros érintkezés törökökkel, arabsokkal és perzsákkal nem bizonyította volna be nekem Ázsiának a modern európai kultúra elleni nagy gyűlöletét és ellenszenvét s ha nem tudnám, hogy az indiai tízszer annyira keleti még, mint a keleti népek bármelyike, csodálkozásom valószínűleg nem volna akkora. De midőn látom most India teljes átalakulását s találok a panditok, nabobok, moulvik és babuk közt nemcsak európai kultúrával bíró embereket, hanem európai értelemben vett kiváló tudósokat is, csodálkozásom nem tekinthető túlzottnak és jogosulatlannak.

India kulturális átalakításának szükségkép lépést kellett tartania a terület gyarapodásával, mert hogy az újonnan szerzett birtokok politikai, közigazgatási és sociális reformok által is megerősíthetők legyenek, annak elérésére parancsoló szükség kívánta, hogy egyszersmind hatalmas befolyás gyakoroltassék az új alattvalók értelmére. Warren Hastings, a híres, geniális katona megalapította 1782-ben a kalkuttai collégiumot és sok évig a saját költségén tartá fenn. Célja a bengáli mohammedán lakosság nevelése volt, hogy ez a hindukkal egyetemben az állami szolgálatra, de különösen az igazságszolgáltatásra alkalmassá váljék.¹ 1791-ben alapított a benareszi collégium, kezdetben csak a hindu jog, irodalom és vallás tanítására, — hogy a bennszülöttek, kellő gyakorlat után, hasznavehető segítséget nyújthassanak az európai bíráknak jogi dolgokban. Elemi iskolák az alsóbb néposztályok számára akkor még nem voltak, mert a vezető tekintélyek nem tudtak meg-

¹ Sir John Strachey, 241. l.

egyezni ezen intézmények fő elveire vonatkozólag. Két ellenkező nézet merült föl e tekintetben. Az egyik párt, melyet Lord Macaulay képviselt, a magasabb nevelés s az angol nyelv használatának behozatalát követelte, azon nézetből indulva ki, hogy a keleti irodalom és tudomány csupa triviális és elavult elméleten nyugszik; a másik párt ezzel szemben abból az egészséges elvből indult ki, hogy a tudomány és kultúra sikerrel csak úgy örökithető át, ha nemzeti alapon nyugszik s így ennek következtében szerinte az anyanyelv s a nemzeti irodalom a helyes eszköz a kívánt tudomány beoltására. Ugyanolyan küzdelem volt ez, mint Oroszorszáágé a volgai kerületek, a kirgiz steppe és Turkesztán civilisatiójánál s a melyben Ilminszki tanár felfogása győzött. Nagy különbség volt mégis a két eset között s ez abban állott, hogy az oroszoknak könnyen sikerült *tabula rasa*-t csinálniok a tatárok, kirgizek és szartok között, hol csak igen csekély, alig észrevehető nyomait találták régi nemzeti kultúrának, míg az angoloknak Indiában számot kellett vetniök a gazdag szanszkrit irodalommal s több jogi és philosophiai természetű theoriával és intézménynyel. Sajnálatos, hogy a meglehetősen elfogult Macaulay győzött Hastings, Wellesley, Sir William Jones és Elphinstone nézeteivel szemben, azon eredménynyel, hogy Lord William Bentinck alatt keresztül ment a következő határozat: „A kormány megpróbálja az európai irodalom és tudomány ismeretét India lakói között terjesztetni s minden eszközt felhasznál az angol nevelés előbbre vitelére.“¹

¹ A nagy essayista azon véleményét, hogy Kelet semmi, a modern világ értelmi termékeihez fogható művet nem hozott

Ezen hátráltató körülmény gátolja mai napig is, igen kevés kivétellel a felsőbb tanítást s világos, hogy ily viszonyok közt nem lehetett szó kezdetben az alsóbb osztályok neveléséről. Az elemi iskolákat elhanyagolták s a nép nevelése a mohammedán és brahmin papok kezében maradt. Az első egyetemek alapítása is ezen kedvezőtlen körülmények idejébe esik. 1823-ban keletkezett az agra-i collégium, 1824-ben a kalkuttai szanszkrit collégium, 1835-ben pedig Lord W. Bentinck orvosi iskolákat alapított. Közoktatásról komolyan gondolkozni csak Sir C. Wood (később Lord Halifax) kormányzata alatt kezdtek. A sepoy-felkelés okozta zavarok közepette, 1857-ben három egyetem keletkezett, — a kalkuttai, madraszi és bombay-i, — s elhatározottak, hogy a közoktatásnak külön minisztériumot szerveznek egy igazgató s egy sereg felvigyázó alatt. Csakhamar az iskoláknak egész hálózata borítá az országot, a falusi bennszülött iskolától fel a legmagasabb egyetemekig. Sok ezek közül pénzbeli támogatásban részesült oly feltétellel, hogy rendes ellenőrzésnek veti magát alá; továbbá nagylelkű adományok is bátorítottak a tanulásra s tették lehetővé szűkölködő bennszülötteknek az egyetemen való felvételt.¹ A Lord Ripon által 1884-ben kinevezett Iskola-bizottság a legnagyobb elismerésre méltón végezte feladatát; célja volt befejezni a Lord Halifax által 1854-ben megkezdett munkát s fokenként keresztül is vitték azt az elvet, hogy a felsőbb iskolákban az angol nyelv, az

létre, — mert hiszen ez van az 1835-ben a főkormányzó jóváhagyása alá terjesztett tervezetben, — csakis azzal magyarázhatjuk meg, hogy nem fordított elég figyelmet a keleti kultúrára s hogy e szót: tudomány, csakis az exact tudományokra érti.

¹ Sir John Strachey, 244. l.

alsóbbakban pedig minden egyes kerület bennszülötteinek nyelve szolgáljon a tanítás közvetítőjéül. Ezen idő óta, mint a következő tábla is mutatja, a tanintézetek s a tanulók száma jelentékenyen megnövekedett Indiában:

1857—58-ban	volt	2,000 iskola és	200,000 tanuló
1877—78-ban	„	66,202 „ „	1,877,942 „
1900—901-ben	„	138,350 „ „	3,698,361 „
1901—902-ben	„	148,380 „ „	4,520,093 „

Ha tekintetbe vesszük, hogy a kormány közvetlen uralma alatt 230,000,000 ember van, ez az iskolalátogatás úgy tűnik fel, mint egy csöpp víz az Óceánban, de ha viszont nem feledkezünk meg a velük született conservativismusról, babonásságról és előítéletekről, melyekkel a kormánynak mindig harczolnia kellett s harczolnia kell most is, lehetetlen el nem ismerni, hogy az angoloknak nagy érdemeik vannak. A kormány igyekezete bizonyára még nagyobb sikert ért volna el, ha a nép nagy többsége, háromötöde az egész lakosságnak, nem volna mezőgazdasági munkákkal elfoglalva. Ez az osztály rendesen nem szereti az iskolázást; s éhínség, pestis és kolera, India ezen három nagy csapása szintén nagy akadály volt ezen munka előrehaladásában. A nők nevelésére irányuló mozgalom, melyet az Iszlám világa s majd egész Ázsia oly szomorúan elhanyagol, különös figyelmet érdemel. India egész 294,360,000 lelket kitevő lakosságából 149,951,000 a férfi s 144,409,000 a nő. Az előbbieket között 134,752,000, az utóbbiak között pedig 142,976,000 az írni-olvasni nem tudó s csak a legújabb időben tud 1,433,000 írni és olvasni. E tekintetben jelentékeny haladás történt az utolsó években, mert 1891—92-ben a leány-tanulók

számát még csak 339,031-re becsülték, 1901—2-ben pedig már felemelkedett 429,490-re.¹ Legnagyobb a gyarapodás Dél-Indiában, hol az asszonyok különválása nem oly szigorú, így például Madraszban a leánytanulók száma 1871 óta felemelkedett 10,000-ról 128,000-re. Sőt mi több, vannak esetek rá, hogy indiai hölgyek irodalmi és akadémikus kitüntetésekert nyertek; sokan közülök beiratkoztak egyetemekre, néhányan doctorok lettek, a mit Indiában minden bizonynyal a legcsodálatosabb dolgok közé kell számítani.

A hűbéri államok s az angol kormány által 1901/02-ben indiai közoktatásügyi czélokra kiadott összeg, a hivatalos kimutatások szerint,² 2.673,278 £-ot tett ki. Tekintetbe véve, hogy Oroszország *sub titulo* „közoktatásügyi költségvetés“, Turkesztán lakóit 5,260,000 lélekre becsülve, évenként körülbelül 350,000 £-ot, vagyis 3,432,000 rubelt költ el évenként, ez az összeg kicsinynek tűnik fel; de nem szabad felednünk a következő szempontokat. Először is a turkesztáni orosz közoktatásügyi budget főként oly iskolákat tart fenn, melyeket a bennszülöttek gyermekei nagyon kis mértékben vagy egyáltalán nem látogatnak, a hol egy szóval csupán orosz hivatalnokok és katonák gyermekei nevednek. Középiskolák, községi iskolák, felekezeti iskolák, szóval minden tanintézet valójában csak ezt a czélt szolgálja ottan. Másodsorban Oroszországnak kell fedeznie a steppei iskolák s az ezekkel kapcsolatos internátusok költségeit, a mihez a pénzetlen nomádok csak igen kevéssel járulhatnak. Harmadsorban Turkesztánban a bennszülött

¹ Sir John Strachey, 249. l.

² „Statistical Abstract“, 101. l.

iskolákat csak 2427 tanuló látogatja, míg Indiában, az utolsó kimutatás szerint 4,520,093. Negyedsorban pedig az angolok Indiában a mohammedán és brahmin papság nagy ellenkezésével találkoztak; az elsők ugyanis nem riadnak vissza semmiféle áldozattól, hogy megvédjék mecseti iskoláikat a keresztények behatolása s az európai nevelésmód bevezetése ellen, az utóbbiak pedig kasztrendszerük fenntartása érdekében mindig elkövettek minden lehetőt, hogy a tömeget sötétségben és tudatlanságban tartsák. Bizonyos mértékig így van ez Közép-Ázsiában is, de csak azon nép között, mely az isánok és mollák hatása alatt áll s így nem vonatkozik a nomádokra. Ezek, kultura szempontjából, szűz talaj voltak az oroszokra nézve.

Mindennek következtében az elemi iskolák Indiában csak lassan gyarapodhatnak s nem virágoznak egyformán az ország minden részében. Bengálban, hol az angol befolyás a legrégebbi keletű, 1871/72-ben 2451 elemi iskola volt 64,779 tanulóval. 1874/75-ben már 16,042 iskola állott fenn 360,322 tanulóval; 1883-ban 63,897 iskola 1,181,623 tanulóval¹ s 1901—2-ben 98,388 iskola 3,271,379 tanulóval.² Ebből láthatjuk, hogy az alsóbb osztályok tanítása lassan bár, de biztosan halad előre s ez a lassúság nem tulajdonítandó az angolok szűkkeblűségének, hanem inkább helytelen nézeteiknek. Azt remélték ugyanis, hogy a műveltség fénye a társadalom magasabb rétegeiről át fog terjedni az alsóbbakra. Egy ideig t. i. az a hit uralkodott a nyugoti országokban, hogy vala-

¹ Statement exhibiting the Moral and Material Progress and Condition of India during the Year 1901—2 and the Nine Preceding Years. 38. sz. London, 1903. 318. l.

² W. W. Hunter: „The Indian Empire“, 566. l.

mint a felkelő nap először a hegycsúcsokat világítja meg s azután bocsátja csak sugarait a völgybe, úgy a társadalomban is a magasabb osztályoktól terjed át az alsóbbakra a műveltség fénye. Napjainkban természetesen gyökeresen ki vannak gyógyítva a népek ezen téves hitből. Meggyőzően bebizonyított, hogy a nevelést lehetőleg széles alapokra kell fektetni s nem szabad semmiesetre sem függővé tenni a társadalom vezéreitől. Az említett téves felfogásnak tulajdonítandó, hogy a közoktatás előmozdító Indiában sokkal kisebb figyelmet fordítottak az elemi, mint a közép- és felsőiskolákra. A középiskolákban, melyek magukban foglalják a collegiumokat is, angolul beszélnek s az itt nyújtott nevelés az egyetemre képesíti a tanulót, feltéve, hogy leteszi a felvételi vizsgálatot. Az 1891/2 és 1901/2 közt eltelt évtized alatt ezen iskolák száma 4872-ről 5507-re emelkedett. Az indiai collegiumok, ezen az értelmiség s a hivatalos világ számára való nevelőintézetek jobban hasonlítanak a skót és német egyetemekhez, mint az angolokhoz. Egy igazgató, több tanár s egy moulvi vagy pandit felügyelete alatt állanak; ez utóbbiak látják el a vallástanítást. A közép- és szakiskolák oly tanulóknak valók, kik az orvosi tudományban, a jogban vagy a művészetben akarnak képesítést nyerni, de nevelhetők ott mérnökök, gépészek és technológusok is. Az ezen iskolákat látogató ifjak száma az elmúlt évtizedben 16,753-ról 29,471-re emelkedett.¹ Az egyetemek, melyek inkább vizsgáztatásra, mint tanításra valók, szám szerint öten vannak: Kalkutta, Madrasz, Bombay (mely 1857-ben kebeleztetett be), Lahore és Allaha-

¹ „Statement exhibiting stb.“, 310. l.

bad. A felvételi vizsga megkívánja az angol nyelv, egy classikus vagy egy modern nyelv, a história, földrajz, matematika és physika ismeretét. A jelöltek átlagos kora a 16 és 18 év között váltakozik. 1872 és 1892 között körülbelül 7159 tanuló végzett; némelyek „Bachelor of Arts“ (B. A.), némelyek „Master of Arts“ (M. A.) czimet nyertek¹ s 1897 és 1892 között 6605 jelölt nyerte el a B. A., 605 a M. A. czimet.² Azon bennszülöttek száma, kik akadémikus czimeket és tisztségeket nyernek el, évről-évre gyarapszik. Így pl. a kalkuttai egyetemen 10 év alatt 55,610 jelölt folyamodott, és pedig 55·6 % sikerrel, a bombayi egyetemen pedig 32,120 jelölt 32·4 %-a fogadtatott el.³ Természetes dolog, hogy nem annyira a tudományszomj az, a mi az egyetemekre hajtja ezen ifjakat, mint inkább a megélhetés biztosítására irányuló törekvés. De azért mindenkinek, a ki ismeri az ázsiai állapotokat, csodálkoznia kell azon a változáson, melyen India keresztül ment, daczára annak, hogy az ellenkezés mind nemzetiség, mind vallás dolgában sokkal erősebb itt, mint Ázsia bármelyik más részében. Nem szabad megfeledkeznünk a római katholikus és protestáns missziók iskoláiról sem, melyek főképen elemi tanítással foglalkoznak. 1890-ben az ezen iskolákat látogató mindkét nembeli tanulók száma meghaladta a 300,000-et. Madrasz, Bombay, Bengal, az Egyesült Provinciák, a Punjab, a Határszéli Provinciák, a Központi Provinciák, Burma, Asszam és Berar nyilvános intézeteit hindu tanulók sokkal nagyobb számban látogatják, mint mohamme-

¹ „Statement exhibiting etc.“ 315. l.

² W. W. Hunter, 654. l.

³ Sir John Strachey, 256. l.

dánok, minthogy a különböző provinciák nyilvános intézeteit 2,779,455 hindu látogatja 731,837 mohammedánnal szemben. Ezt, egyebek közt, azon ténynyel is magyarázhatjuk, hogy a mohammedánok sokkal nagyobb gyanakvással fogadják az idegen kultúra befolyását, mint a hinduk, kiknek vallása nem bir határozott dogmákkal és szabályokkal s kik ennek következtében nem nyerhetnek rendes vallásbeli tanítást; a mohammedánnak ezzel szemben minden tudománya a vallásban összpontosul¹ s így nem tűrheti, hogy idegen vallásbeli oktassa. Nem akarjuk azért ebből azt a következtetést vonni, hogy az iskolai tanítás jobban ki van fejlődve a hinduknál, mint a mohammedánoknál, sőt ellenkezőleg, az írni-olvasni nem tudók száma sokkal nagyobb a hinduk, mint a mohammedánok között, mert a legkisebb mohammedán községnek is van iskolája a mecsettel kapcsolatban, hol nagy súlyt helyeznek a Korán olvasására s az Iszlám elemi tanaira, de az általános tudnivalókkal vajmi keveset foglalkoznak. Az indiai mohammedánok közt, mint előbb már megjegyeztem, ugyanazon fanatikus orthodox szellem uralkodik, mint Közép-Ázsiában s ellentétben a nyugoti mohammedánok-

¹ „Tudomány“ náluk mindig vallástudományt jelentett. De modern mohammedán hisztorikusok azt állítják, hogy história, matematika, chemia, az orvosi tudomány ebben mind benne foglaltatnak. Személyes tapasztalatomban nem találtam, hogy ez volna a még most is ősi szellemmel telített perzsiai és középázsiai medresz-ek tanítása is. Ezen két ország iskoláiban nincsen a retorikán, törvénykezésen, grammatikán kívül a világi nevelésnek semmi nyoma. Talán máskép volt régen; mert különben bajos volna megmagyarázni az exact tudományokban elért fényes eredményeket, melyeket most is csodálunk még a régi mohammedán iskolában.

kal teljesen elvetik a bidaat (újítás) elvét s ennek következtében sokkal nagyobb erővel szegülnek ellen Anglia civilisáló befolyásának, mint a hinduk. Az oroszoknak is vannak szomorú tapasztalataik e téren, mert, daczára a szorosan abszolút kormányformának, eddig még nem mertek európai tantárgyakat bevinni Közép-Ázsia medreszeibe. Nehéz dolog volna elképzelni egy talebe-t (collegiumi tanulót) Turkesztánban, a ki mohammedán theologiai tanulmányai mellett a gyűlölt *kafirok* által behozott tárgyakkal is foglalkozik.

„Szükség törvényt bont“, így szól a közmondás. Az indiai mohammedán elem, megfosztva politikai befolyásától és sok évszázadon át fennállott souverainitásától, végtére is kénytelen volt megadni magát s elfogadni, bár a legutóbbi időben csak, a modern életfelfogást. Ama tény, hogy azon hinduk száma, kik a modern iskolai nevelés útján kiváló állást nyertek az állam szolgálatában, évről-évre gyarapszik s hogy a mohammedánok fokozatosan háttérbe szorulnak, arra készítette ez utóbbiakat, hogy felhagyjanak a megvetés és dacz politikájával s ennek következménye az, hogy az 1891/92-től 1901/02-ig terjedő évtizedben modern tanulmányok végzésére jelentkezett mohammedánok száma határozottan gyarapodást mutat. Történt pedig ez különösen saját hazafias hitsorsosaik biztatására, kik látták a túlságosan rideg conservativismusban és állandó daczban rejlő veszélyt és bajt s azt ajánlották honfitársaiknak, hogy fogadják el az új állapotokat. Az európai tudomány ezen előmozdítói közt első helyen Nevab Abdul Latif Khan Bahadurt (C. I. E.) kell említenünk, ki 1863-ban megalakítá Kalkuttában a Mohammedán Irodalmi Társaságot s ezen társaság útján iparkodott hitsorsosait

az angol újításokkal megbarátkoztatni s meggyőzni őket az európai műveltség megszerzésének szükségességéről.¹ Ezen társaság, melynek alapítója 1893-ban halt meg, mai napig is fennáll. Szabadon tárgyalják itt a napi politikai, vallási és sociális kérdéseket s nyíltan dicsérik vagy helytelenítik a kormány működését. A kalkuttai medresz, melyet Warren Hastings alapított, szolgált a társaságnak alapul. Újjá szervezéséig a tanítás csakis a mohammedán intézetekben rendszeren tanított tárgyakról folyt, de most Nevab Abdul Latif Khán biztatására bevezették az angol nyelvet s egyéb az európai műveltséghez tartozó tárgyakat is. De nemcsak Kalkuttában, hanem mohammedán Indiának többi részeiben is a Nevab nagy munkát fejtett ki collegiumok alapításával, — ő alapította többek között a dakkait, csittagongit és radzsassaiit — s adományok gyűjtésével, melyek által a mohammedán tanulók iskolai kiadásainak kétharmada megtérült.² Minden igyekezete e hazafias moulvinak azon végcélú mutatja, hogy hitsorsosainak társadalmi állapotán változtasson, megbékítse őket az angol fennhatósággal s biztosítsa buzgó támogatásukat az ország kormányszata számára. Minden egyéb dolog előtt az angol nyelv tanulására akarta rávenni honfitársait s 1861 deczember 26-án kelt emlékiratában következőleg szól ezen

¹ Sok éven át leveleztem ezen művelt indiai mohammedánnal. Kezdetben perzsa nyelven folyt levelezésünk, de később az angol nyelvet használta s túlzás nélkül mondhatom, hogy tökéletesen birta Milton és Shakespeare nyelvét.

² „A Full Report of the Proceedings of the Meeting in Honour of the Memory of the Late Newab Abdul Latif Khan Bahadur C. I. E. held at the Town Hall, Calcutta, on Friday, August 11, 1903.” Kalkutta, 1893. 50. l.

tárgyról: „Ha van nyelv Indiában, mely megtanulójának előnyére válhat az életben, úgy az angol az. E mellett nagy számban vannak és fontosak azon politikai előnyök is, melyek az angol nyelv megtanulása esetén mind reájuk, mind a kormányra háramlanak. Csak az, a ki tud angolul, ismerheti az angol nemzet hatalmát, eszét, kitartását és a rendelkezésére álló eszközöket. Annak a kormányhoz való ragaszkodása szilárd alapon nyugszik. Nem lehet félrevezetni és senki sem merné ezt megpróbálni. Az tudja, hogy az élet- és vagyonbiztonság az angol uralom szilárd-ságától függ s így természetesen ellenezni fog minden tudatlan és félrevezetett honfitársai által ezen szilárd-ság ellen irányuló támadást. Mindent meg fog tenni a maga hatalmi körében, hogy másokat is meggyőzőn az angol uralom jótéteményeiről s a hol a jótétemények ezen leírásában hibázik is, előadása a kormány hatalmáról el fog ijesztetni mindenkit az ellene forralt rossz szándéktól.“¹

Ezen érzelmek, melyek négy évvel a sepoj-lázadás után nyertek kifejezést, világosan mutatják az angolok és bennszülöttek közti viszonyt s bizonyítékát adják a moulvik véleményének Anglia civilisáló módszeréről.

Hasonló természetű volt a műve Sir Szeid Ahmed khánnak. Ez a kiváló észak-indiai mohammedán, látva hitsorsosai kifogásait a keresztény iskolák ellen, egy mohammedán kollégiumot alapított, melyben mohammedán tanárok tanítják az angol nyelvet s a modern tudományokat, hogy ezáltal lehetővé tétessék a moham-

¹ „A Minute of the Hooghli Mudrussah, written at the request of the Hon. Sir J. P. Grant, K. C. B., Lieutenant-Governor of Bengal, by Moulvi Abdul Luteef Khan Bahadur. Calcutta, 1877.“ 3. l.

medánoknak a hivatalos világba való belépés. Így történt, daczára a fanatikusok ellenkezésének és bizalmatlanságának az aligarh-i mohammedán egyetem alapítása is. Ezen, az angol kormánytól s a hajderabádi nizámtól támogatott tisztán mohammedán intézmény, melyben a modern tudományokat épp úgy tanítják, mint a mohammedán tárgyakat, anyagilag is hozzájárul a hívek neveléséhez. Sir Szeid Ahmed véleménye szerint ez annnyival is inkább szükséges, mert a mohammedánok jövője Indiában teljesen reménytelen, ha el nem sajátítják az európai műveltséget. Sir Szeid Ahmed tisztán látta, hogy még száz évi angol occupatio után is csak kis sympathia uralkodott az angolok és mohammedánok között s hogy a viszony barátsággá csak felvilágodás és kultura által válhat.¹ Az aligarh-i egyetemet, melynek évi kiadása 6000 £-ot tesz ki, 500 tanuló látogatta 1902-ben. Ezen eredmény igen fontos, ha tekintetbe vesszük, hogy Észak-Indiában, a könnyen haragra lobbanó s engesztelhetetlen mohammedán elem hazájában jön létre ezen assimilatio a modern kulturával. Midőn Lord Lytton 1877-ben lerakta az új aligarh-i kollégium alapkövét, Sir Szeid Ahmed ezt mondá a viczekirályhoz intézett beszédében: „Az én koromban öröm azt éreznem, hogy azon vállalkozás, mely sok éven át életem főczélja volt s most is az, felkeltette egyrészt honfitársaim energiáját, másrészt pedig megnyerte angol alattvaló-társaink rokonszenvét s uraink támogatását. Ha hátralévő éveim is elmúlnak s nem leszek már közöttetek többé, ez az intézet azért virágozni fog s továbbra is ugyanezt a szeretetet hazánk, ugyanezen hűséget az angol uralom, ugyan-

¹ Sir John Strachey, 263. l.

azon megbecsülését áldásai s ugyanazon barátságot angol társaink iránt fogja belénk oltani, melyek életnek főérzelmei voltak.¹

Az aligarh-i mohammedán egyetemen kívül a Moham-medán Nevelési Értekezlet is Sir Szeid Ahmed nemes buzgalmának köszöni létrejövetelét. Ez a társaság ezért szerveztetett, hogy lehetővé tegye a mohammedánoknak, hogy minden évben összejöjjenek, a sociális reformokat megvitassák s ápolják a barátságot India mohammedánjai között, terjeszszék a tudományt s megmutassák az angol kormánynak, hogy a mohammedánok felvilágosodása és az angol uralom megalapítása Indiában karöltve jár.² E munka folyamán lesz még alkalmunk idézni több hasonló gondolkodású mohammedán elismerő nyilatkozatát, de egyenlőre az itt adott utalások eléggé meggyőzhetik a pártatlan olvasót, hogy Anglia kulturális hatása végre felrázta Indiát tétlen conservatismusából s az Iszlámot fanaticismusából s hogy a reform-szellem sokkal erősebben mutatkozik Indiában, mint bármelyik más politikailag független mohammedán államban.

¹ Sir John Strachey, 266. l.

² V. ö. az *Asiatic Quarterly Review*-ban (1901 április) megjelent cikket Sir Khuda Bukhs-tól: „The Nineteenth Century and the Mussulmans of India.“

VI.

A közoktatási rendszer eredményei.

A munka értékét általában eredményei után íté-
hetjük meg s ezért, miután előadtuk a közoktatás mód-
ját Indiában, most rátérünk az eddig elért eredmé-
nyekre. Különösen szemügyre kell vennünk azon fontos
változást, mely a mindkét vallásbéli hinduk gondol-
kodásában és tetteiben megnyilvánul s melyet nevelésük
természetes következményének kell tekintenünk. Angol
kritikák általában ki nem elégítőnek találják az indiai
közoktatás eredményét és Sir John Strachey azt állítja,
hogy az eddig követett collegium-rendszer tekintetében
a csalódás és kiábrándulás érzete az általános s hogy
a Lord Curzon által állított Vizsgáló-Bizottság jelentése
általában nem valami biztató a jövőre nézve.¹ Ha a
bizottság tagjai az oxfordi és cambridgei egyetemekkel
foglalkoznának vagy az eton-i és harrow-i nyilvános
iskolákkal, jogosult lehetne csalódásuk. Ámde a hinduk
még nem angolok; kettejük közt tátong két különböző,
sok százados életfelfogás örvénye, melynek áthidalása
a modern kultúra vékony és finom szálaival csak most
kezdődött meg.

Minthogy ennek következtében természetesen az
angolok és hinduk között a szabad érintkezés nagyon

¹ Idézett mű, 259. l.

nehéz, nem igazságos eljárás azt mondani, hogy az iskola-rendszer hibája, ha az indiai tanulók nem maga a tudomány, hanem csak a kereset végett tanulnak; hogy tudományuk legjobb esetben is csak felületes s hogy az indiai collegiumokban nevelt bennszülöttek közül egy sem tűnt ki mostanáig a tudomány bármelyik ágában. Nem, még ha katholikussabbnak látszom is a pápánál, vagyis angolabbnak maguknál az angoloknál, nem hagyhatom szó nélkül ezen vádat, azon egyszerű ok miatt, mert, véleményem szerint, nem szabad ezen iskolákat Oxforddal és Cambridgezel összehasonlítani, hanem inkább oly intézményekkel, mint a Rusdie és Idadie iskolák Törökországban, a Galata-szeraj-i collegium vagy a teheráni Dar-el-funum egyetem, — mely iskolák mind mohammedán hitsorsosok és honfitársak felülvigyzata alatt állnak s hol daczára annak, hogy sok éven át folyt a tanítás modern tudományszakokban, nem jöttek létre valami fényes mintaképei tudós perzsáknak és törököknek. Még mi nálunk Európában is, a kor szellemének megfelelően, sokkal több ember végzi tanulmányait kereset nyerése végett, mint maga a tudomány kedvéért s ezért nem csodálkozhatunk azon, ha így van ez Indiában is. Állami alkalmaztatás mindig sokkal jobban megfelel a bennszülöttek karakterének és kívánságainak, mint a kereskedő vagy iparos kevésbbé fényes, de talán haszonhajtóbb pályája. Kevés keletit ismertem, a ki feláldozta volna az állami alkalmaztatás biztosságát és becsületét a kereskedelmi úton esetleg nyerhető nagyobb vagyonnak. Idő multával a jelenlegi nevelési rendszer talán nagyobb és fontosabb eredményeket fog elérni, de a jelenben meg kell elégednünk az iskolák által gyakorolt indirect befolyással s azon

eredménynyel, melyet az angolok szakadatlan buzgalma a bennszülöttek értelmének fejlesztésében máris elért. Az eredmények ugyanis már mostan meglepők s e tekintetben mindenekelőtt azon irodalmi mozgalomra akarnók a figyelmet felhívni, mely az utolsó évtizedek alatt lépett fel s mely mutatja az uralkodó idegen elem befolyását.

Az 1878-ik statisztikai kimutatás szerint az angol és különböző indiai dialectusokban írt könyvek száma 4913-at tett ki, a miből nem kevesebb, mint 2495 volt eredeti mű, míg a többi vallási, költészeti, drámai, tudományos, philosophiai vagy morális természetű értekezés. 1883-ban a kiadványok száma 6189-re emelkedett, 1890-ben pedig 7885-re, a mely számban 5507 az eredeti mű, 1622 a reproductio és 756 a fordítás.¹ Ezen adatokkal szemben hogyan beszélhetnénk az irodalom terméketlenségéről? Távol van tőlem, hogy ezen eredeti műveket elsőrangú értelmi cselekedeteknek tekintsem, de másrészt kicsinylőleg sem akarok szólni róluk, mert bizonyos, hogy a politikailag szabad Nyugat-Ázsia nem tud ehhez fogható eredményeket felmutatni. Ugyanezt lehet mondani a napilapokról és folyóiratokról is. 1892-ben megjelent Indiában 576 napilap és 330 havi és heti folyóirat; 1900-ban az előbbieik száma 675-re, utóbbiaké 465-re emelkedett.² Ha az ember tekintetbe veszi, hogy ezen lapok némelyikének, pl. a *Bengal Gazette*-nek 20,000 előfizetője van, fogalmat alkothat magának arról, hogy mekkora befolyása lehet egy ilyen lapnak a közönségre. Némelykor a sajtó által

¹ W. W. Hunter: „The Indian Empire“ 571—73. l

² „Statistical Abstract“ 117. l.

elfoglalt álláspont nem éppen kellemes a kormánynak, mert az indiai újságírásban sem teljesen ismeretlenek az ú. n. revolver-lapok, annyira, hogy Lord Macaulay már 1835-ben gátat kívánt vetni az indiai újságírók féktelenségének. Az angol szabadságszeretet azonban ellene volt az ilyen eljárásnak s csak Lord Elgin alatt kezdték visszaszorítani a lázadást és a kormány ellen való ellenállást szító féktelen iratokat. Mindazonáltal ma is előfordulnak még az indiai sajtóban oly kifejezések és kommentárok a kormány működéséről, melyért Németországban legalább is három évre elzárnák a szerzőt, Oroszországban pedig tíz évre számkivetnék Szibériába. De oly népről lévén szó, mely emberemlékezet óta mindig a legkegyetlenebb zsarnokság békóiban senyvedt, melynek minden megjegyzése a kormánnyal szemben azonnal a legszigorúbb büntetést nyerte, könnyen megbocsáthatjuk neki, hogy visszaél az oly váratlanul nyert gondolat- és sajtószabadsággal. Midőn a Garcin de Tassy¹ francia tudós által oly gonddal összegyűjtött hindosztáni irodalmi adalékokat olvassuk, csodálkozunk kell az Indiában a mult század hetvenes éveiben megjelent újságok, folyóiratok és röpiratok nagy számán. Meglep az ezen iratokat átható féktelen és lázongó szellem is. Itt van például egy lap, a *Khairkhah Alem* (A világ barátja), mely Delhiben jelenik meg s mely a kereszténységet támadja vagy a *Nur-ul-Envar*² (Világok világa), mely egészen szabadon és nyíltan

¹ A *Revue Annuelle*, e Garcin de Tassy által kiadott folyóirat külön függelékében, melynek czíme „La Langue et la Littérature Hindustane“ e tudós francia orientalista éveken át foglalkozott a hindosztáni irodalommal.

² L. a fenti folyóiratot, 1873, 34. I.

támadja az angolokat s kigúnyol minden reformkísérletet, különösen a Szeid Ahmed khánéit. De látjuk azt is, hogy a tudós B. St. Hilaire a *Journal des Savants*-ban¹ azon véleményének ad kifejezést, hogy a legdöntőbb bizonyítéka a modern civilizatio haladásának Indiában az új kiadványok állandó megjelenése s azon kedvező fogadtatás, melyben a bennszülötteknél ezek részesülnek. Ha a francziák is elismerik az angolok ezen sikerét, mi legyen akkor az elfogulatlan szemlélő véleménye, a kinek az a feladata, hogy az indiai sajtó érdemeit a török és perzsa sajtóval hasonlitsa össze. Törökországban a sajtót a képzelhető legszigorúbb censura szorítja bilincsekbe, Perzsiában pedig említésre méltó újság nem látott még napvilágot a mai napig. Indiában az irodalom általában nagyobb súlylyal bír s nagyobb tiszteletnek örvend, mint mi nálunk Európában s bár nem akarok a napi sajtónak kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítani, mégis meg kell jegyeznem, hogy Ázsiában általában, de Indiában különösen a sajtó sokkal mélyebb befolyást gyakorol, mint Európában s ha jó kezekben volna, sok hasznosat lehetne vele elérni. Ezzel kapcsolatban fel akarom említeni Dr. Szambhu C. Mukkerdzsi indiai újságíró², a *Reisz and Rajjet* (Herczeg és Paraszt) című lap megalapítóját, ki mintául szolgálhatna sok újságíróknak ész, műveltség és nemes lelkesedés dolgában. Ha ezen nemzeti viseletben ábrázolt igaz keleti arczképére tekintek s olvasom levelezé-

¹ L. e folyóirat 1875-iki évfolyamának júniusi, júliusi és augusztusi számát.

² Lásd F. H. Skrine: „An Indian Journalist; benign the Life, Letters, and Correspondence of Dr. Sambhu C. Mukkerji, late Editor of „*Reis and Rayjet*“ Calcutta 1895.

sét¹ az indiai-kormány vezető személyiségeivel, bámulatot nem tudom egy könnyen visszafojtani. Ez a brahmin hindu úgy idézi a mi historiai, philosophiai, theologiai, politikai és természettudományi tekintélyeinket, mintha csak legjobb egyetemeink egyikén nevelkedett volna és éveken át csak legragyogóbb elméink társaságában mozgott volna. Indiához való viszonyom révén ezen férfival is levelezésbe kerültem. Egyik levelében India jövő kilátásairól beszél s a hinduk és mohammedánok egymáshoz való viszonyáról szólva ezeket mondja : „Az én ideálom : egy nemzetet alakítani a népesség két alkotó részének harmonikus társadalmi egybeolvasztása által az angol Korona fennhatósága alatt, mert Anglia oly erős és igazságos kormányt adott nekünk, a melyet sohasem remélhattünk volna a magunk erejéből. Ez a kormány segített új életre bennünket s napról-napra javít állapotunkon, s addig tartson hatalmában bennünket, ezt forrón kívánom, míg Isten segedelmével magunk nem leszünk képesek magunkon segíteni.“²

Természetes dolog, hogy nem valamennyi india újságíró beszél ilyen hangon s egyesek, különösen a mohammedán lapok, a milyen pl. a *Moslem Chronicle*, igen erős kifejezéseket használnak az angol régime ellen s nagyhangon dicsérik a Bosporus partjain folyó romlott és kegyetlen kormányzatot. Ilyenfajta sajtóbeli nyilatkozatok, ha jelenleg Angliának nem árthatnak is, mindazáltal helytelen irányba terelik

¹ Dr. Mukkerdzsi sok kiváló Indiában lakó angollal levelezett, pl. Sir Auckland Colvinnal, Osborn ezredessel, Lord Dufferinnel, Sir Donald M. Wallace-szel, Sir Lepel Griffinnel s másokkal, továbbá több híres hinduval is, mint pl. ezek : Sir Szalar Jung, Sir T. Madhava, Rao Babu K. M. Ganguli, Navab Abdul Latif, stb.

² „An Indian Journalist“ 308. l.

a közvéleményt, gátat vetnek a reformmunka elé s ezért az ilyen irodalmi tevékenység szigorúbb felülvizsgálása hasznára válna mind az uralkodó népnek, mind az alattvalóknak.

Az indiai újságírás hirtelen fellendülésén kívül több tudományos mű is megérdemli teljes figyelmünket s bátran állíthatjuk, hogy sehol az Iszlám egész világában nem fejtenek ki e téren oly élénk munkásságot, mint Indiában az angol kormány védelme és bátorítása mellett. Az első helyet vallási kérdések megvitatása s a kereszténység és Iszlám, valamint a kereszténység és brahminismus közötti élénk polemiák foglalják el. Ez után jön a szépirodalom, mely név alá sok históriai és egyéb — részben angolul, részben az írók anyanyelvén írt, — általános érdekű művet kell sorolni, melyeket bőven ismertetnek és méltatnak a napilapok.¹ Legjobban az indiai szerzők természetes nyelvezete lepi meg az Iszlám nyugati országainak irodalmi tevékenységével ismerős embert. Nem félnek a maguk vallását uraik vallása fölé helyezni s a keresztény misszionáriusok szeme előtt folytatni Mohammed tanának terjesztését. Van sok angol nyelvű általános érdekű tudományos könyv is. Ez utóbbi csoporthoz tartozik Szeid Amir Ali műve „Te Spirit of Islam“, mely szorosan tudományos alapon van írva s azt állítja, hogy Mohammed tana csak úgy tele van üdvös tanácscsal és útmutatással, mint bármelyik más vallás s hogy csak ezen tanok kicsinylése és elhanyagolása okozta a

¹ Nagyon tanulságos e tekintetben a Garcin de Tassy által kiadott *Revue Annuelle* 1877. évfolyamának 24—34. lapjain megjelent könyvjajstrom, mely betekintés tenged a hinduk irodalmi működésébe.

mohammedán világ bukását. Hasonló czélzatú Szeid Amir Ali „*History of the Saracens*“ Moulvi Abdur Rezzak „*History of the Barmekides*“ czimű műve és Sibli aligarh-i tanár értékes essayje, mely majd minden lapon az európai kultúra befolyását mutatja.¹ A nem-mohammedán tudós munkák közt fel kell említenünk Doszabhai Frangi Karaka „*History of the Parsis*“ czimű könyvét, mely kimerítő ismertetését adja ezen nevezetes nép történetének, néprajzának és vallásának.

További, indiai bennszülöttektől írott tudományos munkák pl. Radzsendra Lala Mitra „*Indo-Aryans*“ czimű műve, mely jelentékeny adalékokat nyújt India archaeologiájához, művészetéhez és régiszokásaihoz, Dzsogendra Nath Battacsarisz „*Hindu Castes and Sects*“ czimű műve, melyet bátran össze lehet hasonlítani Risley, Wilson és Sherring hasonló tárgyú műveivel; van ezenkívül még egyéb kiadványoknak nagy serege, melyek mind gazdagítják Indiáról és lakóiról való ismereteinket s melyekért hálával Anglia civilisáló befolyásának tartozunk. Nem érdektelenek az Európában járt hinduk irodalmi termékei sem, a kik a nyugati életet, intézményeinket s nemzetközi viszonyainkat bírálgatják. Legrégibb ilyfajta munka Mirza Abu Talib khán² „*Travels in Europe and Asia*“ czimű, perzsa nyelven írott útleírása, melyet fia, Huszein Ali 1812-ben adott ki Kalkuttában. A szerzőnek egészséges ítéllete van európai dolgokról s bátran kimondja a maga véle-

¹ V. ö. Sir Khuda Bukhs cikkét az *Asiatic Review* 1901. áprilisi számában, „*The Nineteenth Century and the Mussulmans of India*“ 285—293. l.

² Abu Talib khán 1799-ben kezdte meg utazását s 1803-ban tért vissza.

ményét. Sokkal modernebb szellem lengi át Bagvat Szinh Dzsi¹ úti könyvének lapjait. Ő, Gondal uralkodója is nevezetes példája az angol kultúra befolyásának Indiában. Ez a herczeg az edinburghi orvosi iskolát látogatta, letette ott a doctorátust s most odahaza szigorúan európai elvek szerint kormányoz. Elöttem van kormányának évi jelentése, melyben érdekes adatok foglaltatnak a civilisatio állandó haladásáról kis országában. Még szembetűnőbb a modern kultúra ilyen felfogása egy Sir Szalar Jung, a hajderabádi nizám első ministere által kiadott essay-ben, mely a Nineteenth Century 1887-iki októberi számában jelent meg és egy előkelő keleti államférfiú sok igen érdekes megjegyzését foglalja magában. Sir Salar Jung személyisége nevelésre, hazafiasságra és politikai belátásra csak Resid pasával, Törökország ezen első reformálójával hasonlítható össze. A modern Perzsia történetében hiába keresnők párját. Emiri Kebirnél² megvan ugyan a hazafiasság és becsületesség, de hiányzik a műveltség.

Ezen rövid lajstromot még csak Lala Baidzsnath „Uti rajzai”³-val akarjuk megtoldani, melyben érdekes kritizáló megjegyzéseket találunk Angliáról és Európáról általában s melyre még visszatérünk. Nincs hiány

¹ Bagvat Szinh Dzsi, gondali Thakor Szahib: „Journal of a visit to England in 1883” Bombay 1886.

² Emiri Kebir (a nagy Emir), kit Reformáló Emiri Nizamnak is neveznek, volt az egyedüli ember modern időkben, ki a szerencsétlen országon segíteni tudott volna. Naszr-ed-din sah elég balgán cselekedett, hogy háreme biztatására kivégeztette.

³ E könyv czíme: „England and India; being Impressions of Persons and Things English and Indian, and Brief Notes of Visits to France, Switzerland, Italy, and Ceylon. By Lala Baijnath, B. A. of the N. W. P. Judicial Service. Bombay 1891.

tisztán angolelles és európaellenes kiadványokban sem, — ilyen például a névtelen Tükör,¹ mely Angliát s mindent, a mi angol, keserű gyűlölettel bírálgat.

¹ Ezen könyv czime: „Looking-Glass for my Poli-Comedy Actors in Europe, igaz története egy indiai ember utazásának Moszkvától Birminghamig. 1. Utazás haza Londonból Ceylonba. 2. Utazás kifelé Bombayból Európába.“ Bombay 1891. A czim-lapon nincsen név, de a levelek alatt ez a név van: Dr. K. R. Vikkardzsi.

VII.

A bennszülöttek erkölcsének átalakulása.

Anglia kulturális törekvései Indiában, különösen a mi az iskolázásra fordított gondot illeti, kétségtelenül olyan jellegűek, mint egy kétélű kard; a kierőszakolt kulturát némelykor még a felvilágosodás és szabadság előmozdítói is kissé korainak, károsnak, sőt veszélyesnek találják. De eljárhatott-e másképpen Anglia, az igazi európaiság képviselője, a liberális tanok, a rend és a törvény hirdetője, a felvilágosodottság és philanthrópia apostola s szabad lett volna-e másképpen eljárnia? Erre a válasz csak egy nyomatékos *nem* lehet. Ez a véleménye mindenkinek, a ki csak kissé is ismeri az emberiség nyomorúságos és sanyarú helyzetét Keleten, akár a múltban, akár a jelenben. Nemcsak mi európaiak, hanem a legtöbb ázsiai is, a ki komolyan belemélyedt a modern Európa helyzetének tanulmányozásába, a ki megismerte a társadalmunkat irányító szellemet s megbecsüli erkölcsi és anyagi existenciánk irányát, tudja, hogy a Régi Világ szerencsétlen állapotán való javítás csakis a nép nevelése, az elavult ázsiai gondolkodás fokozatos megváltoztatása s a túlnyomó előítéletek és balhiedelmek legyőzése útján képzelhető. Egyesek előtt ez a kísérlet nagyon is vakmerő vállalkozásnak tűnt volna fel, de Anglia kénytelen volt vállalkozni reá, hogy fenn-

tartsa nemzeti karakterét és a kultura-terjesztő állam szerepét Ázsiában. Angliának nem is kell félnie a végső eredménytől, ha az eddigi bátor politika továbbra is folytattatik. A hogy ez a dolog most áll, vagyis tekintve, hogy a lakosság óriási tömegéből a gyermekeknek csak igen kis százaléka látogatja az iskolákat, látjuk, hogy a mi eddig történt, csak igen kicsiny és gyenge kísérlet még. De azért ez a csekély kezdet is bátorító és sokat ígér. Nehány csillagot látunk még csak a koromsötét éjszakában, de ezek a csillagok fénylenek és kedvező világot vetnek a dolgok jövő fejlődésére. Meglehet, hogy az 1883-iki angol-indiai Iskola-Bizottság jelentésében előlegezett optimistikus nézetek hiúknak bizonyultak s hogy az eddig elért eredmények nem érik el várakozásainkat. De hát nem lehet egy mozdulattal megsemmisíteni egy évszázadokon át fennállott világfelfogást s az indiait, legyen bár hindu vagy mohammedán vallású, nem lehet mint egy *deus ex machina* által igazi európaivá átalakítani. *De az is valami, ha elmondhatjuk, hogy az angol rendszer alatt felnevelt nemzedék, ha értelmi tekintetben nem is, de erkölcsi tekintetben mindenesetre felette áll a megelőzőnek.* És éppen ez a moralis oldala a modern hindunak az, mely olyan sokat ígér. Nem gyakran látunk ehhez hasonlót az európai civilizatio befolyása alatt felnevelt nyugot-ázsiaiak vagy a törökök, arabok és perzsák között s a morálnak teljes hiánya az, a mi megbuktatta a civilizatio minden kísérletét Nyugat-Ázsia mohammedánjainál.

Szorosan konservatív ázsiaiak és nagyon elfogult európaiak azt hiszik, hogy kulturánknak behatolása megsemmisítette az ázsiaiak régi erényeit s hogy a civilizálatlan keleti sokkal hűségesebb, tisztessé-

gesebb és megbízhatóbb volt, mint az európai elvek szerint nevelt ázsiai. Ez azonban vaskos tévedés. Igaz lehet a félig kiműveltekről, de nem azon ázsiaiakról, kiknek értelmi fejlődése egy komoly és rendszeres nevelés szilárd alapján nyugszik. Nem lehet tagadni, hogy gyakran csak részleges nevelés a sorsa a nagy városainkban nevedett keletieknek; de ezen féligművelt emberek, kik a keleti társadalomba való visszatérésük után Európa legádázabb ellenségeivé válnak, sohasem birhatnak fontossággal a kultúra fejlődésére gyakorolt befolyásuk által; modern civilisatióink komoly gondolkodású tanítványai mindenütt ellensúlyozzák őket. Legjobban bizonyítja ezt azon tény, hogy az angol-indiai kormány már régóta nagyobb-részt bennszülöttekre bizza nagy hindosztáni birtokainak közigazgatását, s hogy nem szólva néhány magasabb tisztségről — ilyen azonban csak kevés van — a 3700 állami hivatalt, száznak kivételével, melyben európaiak ülnek, hindu bennszülöttek látják el. Mindenekelőtt az igazságszolgáltatás az, a miben a bennszülöttek becsületességükkel, részrehajlatlanságukkal és beható ügyismeretükkel kitűnnek, s a felebbviteli törvényszékek kivételével majdnem valamennyi polgári bíróságnál bennszülött bírák vannak alkalmazva. A modern kultúra ezen új tanítványainak becsületessége oly nagy, hogy az angol is, ha bennszülöttel peres ügye van, feltétlenül megbizik az ázsiai bíró döntésében. A hódító nemzet ezen bizalma az alávetettek igazságosságában valóban párját ritkítja s ugyanezt mondhatjuk azon bőkezűségről is, melylyel a bennszülött bírák szolgálatai jutalmaztatnak. Egy bengáli törvényszéki bíró fizetése 3200 £, az alsóbbrangú bíráké 480 és 800 £ közt váltakozik, a legalsóbb rangja a bennszülött bírák-

nak¹ 160—320 £-ot kap. Ha összehasonlítjuk ezen fizetéseket az algériai bírák fizetésével, azt találjuk, hogy ottan a Cour d'Appel elnöke csupán 720 £ évi fizetést húz, a többiek legföljebb 400 £-ot, a békebírák pedig csak 108—160 £-ot kapnak és bútorozott házat. Olyan, a ki a bíró tisztét viselhetné, nincs az algériai bennszülöttek közt; a bírósági hivatalnokok fizetése pedig nem több, mint évi 60 £.

Az indiai bennszülöttek nagy számban vannak képviselve az összes polgári hivatalokban is, mint adószedők, felügyelők és effélék, a mely hivatalokat a „Covenanted Civil Service“-szel kapcsolatban lévők számára szokták lefoglalni.² Gyakran kapnak állást a hindu bennszülöttek, mint közbenjárók is a községi közigazgatásban, tanintézetekben s a vidéki közigazgatás alárendelt pontjain, valamint a közmunka-minisztériumban, melyben rendszeren technikai iskolák tanulói nyernek alkalmazást.

Hogy Angolország India bennszülötteinek ily aktív részt engedhet a kormányzásban, azt első sorban az iskolákra fordított gondnak köszöni. Anglia legelkeseredettebb ellensége sem vádolhatja a kormányt szűkkeblűséggel, ha tekintetbe veszi, hogy a viczekirály Törvényhozó Tanácsában hinduk és mohammedánok is ülnek s hogy szavazatuknak gyakran döntő súlyuk van a kormányzatra s az ország bel- és külpolitikájára. Angliát több ízben megtámadták a miatt, mert eddig még soha nem neveztek ki bennszülöttet India kormányzójává vagy a hadsereg parancsnokává. Ez a vád azon-

¹ Sir John Strachey: „India etc.“ 83. l.

² A hivatalnokok ezen osztályának, a rájuk rótt kötelességek értelmében nem volt szabad kereskedelmi vállalatba belépniök vagy ajándékot elfogadniok. Sok egyéb kötelezettség mellett, a maguk és családjuk lakásáért és ellátásáért is fizetniök kellett.

ban az adott viszonyok közt helytelen, mert igazságtalanság volna egy hindutól ugyanazon képességet, ugyanazon jellemzőságot megkivánni, mint egy angoltól s ha más okból nem is, a nemzetiségi, vallási és kasztkülönbség miatt semmi esetre sem képzelhetjük, hogy egy harcziás szikh vagy pathan engedelmeskednék egy elfajult bengáli parancsainak. Feltétlenül elég az, a mit Anglia tesz, midőn képessége és érdemei alapos megvizsgálása után, bármily állami hivatalba felvesz bennszülötteket. Mint már előbb mondtuk, a hivatalos állások nagyobb része hinduk kezében van, a felső kormányzatnak és ellenőrzésnek azonban Anglia kezében kell maradnia, hogy az ország békéjét és boldogulását biztosítsa. Vajjon a francziák Algériában s az oroszok Turkesztánban másképp cselekesznek-e? Nem volnának-e boldogok az algériaiak és turkesztániak, ha csak egy kis része jutna nékik azon befolyásnak az ország kormányzatára, melyet a hinduk élveznek az angolok alatt Indiában?

Midőn Anglia civilisáló befolyását vizsgáljuk India bennszülötteire, legjobban a szabadság és nemzetiség szelleme tűnik szemünkbe, melyet erélyükkel és fáradhatatlan hazafiasságukkal, úgy látszik, beleoltottak az angolok a keletiek lelkébe; ez a szellem, mely igen ritka az ázsiaiak közt, Indiában teljes mértékben érvényre jut az idegen uralkodó nép erélyes befolyása alatt. Mindenekelőtt látjuk, hogy az iparvállalatok napról-napra gyarapodnak s velük együtt a bennük alkalmazott munkások száma is, oly országban, melyben a lakosság háromötöde földműves és teljesen a természet befolyása alatt áll, hol tehát a modern ipar fejlesztése eléggé nem ajánlható. Felhozzák e pontnál azt a vádat, hogy az idegen beviteli cikkek

halálos ítéletet mértek a régi nemzeti művészetekre és iparra, de ne feledjük, hogy a nemzeti uralom alatt lévő Perzsiában és Törökországban ugyanez a hanyatlás tapasztalható, mert Európa ezerkezű gyárai mindenütt megbénítják a nemzeti ipart. A hinduk, kik azelőtt a legszigorúbb elzárkózottságban éltek, most — munkát keresve — bejárják az egész villágot¹: 1891/92 és 1901/02 között 174,494 hindu vándorolt ki. A külföldön lévő hinduk számát jelenleg 625,000-re becsülik, nem számítva bele azon kereskedőket, kik Európában, Egyiptomban, Amerikában és Ausztráliában megtelepedtek. Az angol ember nyughatatlan munkakedve, hazafias buzgósága és erős nemzeti érzése a hindu lényébe is átment s e nyugoti jellemvonás nyomokat hagyott hátra Nyugot-Ázsia lakóiban is. A mai hindu örömet felveszi a fegyvert régi kulturája védelmére s a mint nő önbecsülése, midőn olvassa, hogyan dicsőítik nagy szanszkrit tudósaink az ő régi irodalmát, oly könnyen haragra is lobban, ha valaki vallását vagy történetét bántani meri. Lala Baidzsnath ezt mondja vallása védelmére: „helyesen megértve s az eredeti előadásban a hinduizmus nem ellensége a haladásnak s nem is gátolja a nemzeti fejlődést“². A mohammedánok szintén felhasználnak minden alkalmat, hogy a Próféta tanának felsőbbségét kimutassák s nagyobb buzgalommal és képességgel teszik ezt, mint a politikailag független mohammedán uralkodók kormányzata alatt lakó hitsorsosaik. Midőn Renan az Iszlámot a világi

¹ A hinduk által látogatott helyek leginkább Mauritius, Natal, Demerara, Trinidad, Szurinam, Fidzsi, Jamaika, Kelet-Afrika, Ceylon és Straits Settlements. L. e. tárgyról a „Statement exhibiting stb.“ „Emigration and Migration“ című fejezetét a 320—324. lapokon.

² L. a fent idézett mű 184. lapját.

tudományok elhanyagolásával vádolta s azt mondta, hogy a mohammedánok értelmi erejét nagyon túlozták, nem a törökországi mollák és khodzsák, nem a perzsa akhondok és mucstehidok, s nem a turkesztáni ulemák, hanem az indiai moulvik támadták meg a francia tudóst s ragadták magukhoz az Iszlám védelmét.

Minthogy Anglia nem akarja az uralmára bízott indiai népeket nemzeti jellegüktől megfosztani, mint Oroszország, melynek czélja a hatalma alatt lévő idegen elemeket a nemzeti testbe beolvasztani, a kormány inkább még bátorítja az indiai hinduk és mohammedánok nemzetiségi mozgalmait. Az indiai építőművészet dicső emlékeit, a mennyire csak lehet, megvédik és jó karban tartják¹ s hála az angolok szorgalmának, a régi hindu mohammedán szerzők sok értékes irodalmi műve megmentetett a feledéstől az újból való kiadás által.² Ez a felelevenítés nemcsak a világi iratokra szorítkozik, sok theologiai mű is van közöttük.

Mindez ékesen bizonyítja, hogy a keresztény hódítók mily türelmesek vallási kérdésekben; ennek pedig kétségtelenül jótékony hatása van az ázsiai ember gondolkodására, mert lehetetlen, hogy a tolerantia és az emberbaráti intézmények jó hatást ne tegyenek a keletiek rest és conservatív szellemére. Mind-

¹ Fényes példáját mutatják ezen gondozásnak a „Report of the Archaeological Survey of Western India“ (E. Thomas-tól) és James Fergusson értékes tanulmányai az indiai építőművészetről.

² Íme ezen kiadványok közül egynéhány. Szojuti: „Magyarázó tanulmányok a Koránhoz“; Tuszi: „Siíta tudósok története“; Ibn Hadzsar: „Mohammed társainak életrajza“, Vakidi: „Syria meghódítása Mohammed által“, Tabakati Nasziri: „Perzsia és Közép-Ázsia középkori dynastiáinak története“; Tarikhi Firuz Sahi: Bengál hasonnevű uralkodójának története, 1351—1388; Tarikhi Baihaki: „Meszud szultánnak, ghaznai Mahmued fiának története“ és több más.

azon politikai és sociális változások is, melyek Indiában az utolsó évtizedek alatt történtek, bámulatra kell, hogy ejtsenek mindenkit, a ki már előzetesen ismerte az ázsiai társadalom állapotát. Indiában, hol azelőtt a legkegyetlenebb önkény uralkodott és senki sem merte volna szavát az uralkodó ellen felemelni, hol szeliden türtek minden támadást, kegyetlenséget és elnyomást — ugyanezen Indiában Indiai Nemzeti Congressus név alatt egy parlament-féle alakult, melyben hinduk és mohammedánok Indiának és kormányzásának érdekeit oly hangon vitatják, mely szókimondás dolgában nem áll messze a westminsteri parlamenti ellenzék hangjától s szabadon bírálhatja a törvény rendelkezését és az indiai kormány rendeleteit. Ezt a parlamentet, mely 1885-ben nyílt meg először, kiváló hinduk támogatják, így pl. V. C. Bonnerdzsi, K. T. Telang, Bedreddin Tajabcsi, Firuzsah, Mehta, Dadabhai Naorodzsi, a tiszteletreméltó pandit Addzsudhia Nath és többen, kik szabadon fejezik ki ottan véleményüket „classikus angol nyelven“, mint a hogy a hirlapi jelentések írják és oly érveket és bizonyítékokat hoznak fel, melyek becsületére válnának a legelső parlamenti szónoknak is.¹ Hogy az olvasó fogalmat alkothasson magának a Congressus czéljáról és kívánalmairól, itt adjuk példaképen az ülésszakok egyikének fő tárgyait. Az allahabadi Congressus tagjainak kívánságai voltak:

1. A Vidéki és Császári Tanács kibővítése: fele a tagoknak a felsőbb osztályokból, a műveltekből, a kereskedőkből és földbirtokosokból választandó, másik felét a kormány nevezze ki. 2. Pályázati vizsgák

¹ V. ö. „The Indian National Congress.“ The session at Allahabad, December., 1888. Impressions of two English Visitors. London 1889.

behozatala az indiai és angliai államhivatalnokok számára; a jelöltek maximális életkora 23 évben állapíttassék meg. 3. A törvénykezési és közigazgatási hivatalok szétválasztása. 4. Bizottság kinevezése a rendőrség megvizsgálására. 5. Engedjessék meg a bennszülöttek belépése is az önkéntes csapatokba. 6. Az italtörvények revisiója, vagyis a fogyasztás korlátozása. 7. A szegényebb osztályok felmentése a jövedelmi adó alól. 8. Nagyobb kiadási tételek felvétele közoktatási célokra, leginkább technikai iskolákra. 9. Császári vagy parlamenti bizottság kinevezése India kormányzatának megvizsgálására, Anglia és India közreműködésével.

Mit szólna a francia vagy az orosz kormány, ha a szartok vagy kabylok ilyen kívánságokkal állanának elő? Sőt mi több, mit szólnának a Spree partjain, ha a liberálisok ilyen követeléseket hangoztatnának a német kormánnyal szemben? Az indiai kormány eddigelé nem gördített nehézségeket a Congressus évi ülésezései elé, sőt ellenkezőleg, inkább bátoritá őket, bár többen vannak a Congressus tagjai között, a kik czímet és rangot az angol kormánytól nyertek s így nem helyes, ha az elégedetlenekkel egy csoportban mutatkoznak. Ez a liberális mozgalom, ez a parlamenti eljárás¹ és ez a tisztelet az ország fennálló

¹ Különös figyelmet érdemel a különböző pártok által leírásoknál és vitáknál szóban és írásban tanúsított semlegesség és mértéktartás, melyet a művelt Nyugot politikusai oly gyakran elhanyagolnak. Elöttem van sok a congressusra vonatkozó irat, melyek közül csak e kettőt akarnám különösen kiemelni: 1. „Open Letters to Sir Seid Ahmed Khan, K. C. S. I., írta egy hívének fia, hissari Ladzspat Rai.“ Újonnan kinyomva a *Tribune*-ből. 2. „Sir M. E. Grant-Duffs Views about India, by Dadabhai Naoroji.“ Újonnan kinyomva a *Contemporary Review*-ből, 1887. augusztus és november.

törvényei iránt oly társadalomnál, mely eddig a rab-szolgaság békóiban senyvedt s mely még nem régen a szabadságnak és önkormányzatnak nevét sem ismerte, csodaszámba megy minden elfogulatlan szemlélő előtt. Midőn visszagondolok sok ázsiai ország sorsára, mely nem volt egyéb, mint szolgaság, gyengeség és csendes béketűrés, nem fejezhetem ki elég méltóan csodálkozásomat a szabadság szellemének az ázsiaiak közt való lábrakapása s az Anglia által Indiában elért kulturális változások láttán. Hogy valaki megértse és igazolja csodálkozásomat, el kell olvasnia a moulvik, radzsák, szeidek, panditok és seikhek művelt beszédeit, látnia kell, mily behatóan ismerik ezen valódi ázsiaiak a különböző európai államok történetének részleteit is, mily könnyűséggel idéznek elmés mondásokat a classikus ó-korból és modern korunkból és mint szépítik nyelvüket modern philosophusaink elvei alapján.

Meglehet, hogy a congressusi mozgalom néhány angolnak nem tetszik vagy kellemetlen,¹ de maga az a tény, hogy a kultura és a liberális eszmék ily rövid idő alatt elterjedhettek az ázsiaiak közt, elismerést érdemel s legnagyobb diadala az angol befolyásnak.

¹ Bizonyos körökben a Congressus különválni akaró, forradalmi célzatait a Home Rule egy fajának elérésére való igyekezetnek tulajdonítják, melyre azonban nincs szükség s azt hiszem, Lord Dufferinnak igaza van, midőn azt mondja: „Ezen rendszer [a Home Rule] behozatala olyan nyilvánvalóan lehetetlen a jelen esetben, hogy nem hiszem, hogy a legcsekélyebb súlyú és fontosságú bennszülött államférfi is komolyan hozhatta volna fel.” Dadabhai Naorodzszi bevezetése „Audi Alteram Partem, being two letters on certain aspects of the Indian National Congress” című röpiratához. (Szimla és London 1888.)

VIII.

Bennszülöttek véleménye az angol uralomról.

A ki elolvasta az előző fejezet végső conclusióját, melyben csodálkozásomat fejeztem ki az angol kultúra indiai sikerein, talán azt hihetné, hogy én egyszerűségemben mindent, a mit hallok, készpénznek veszek s hogy a mai hinduban nem látok semmivel sem többet vagy kevesebbet, mint egy kifogástalan európai urat, hogy talán azt képzelem, hogy a Szolimán Hegyláncztól a Comorin Fokig és Beludzsisztántól Sziámig húzódó óriási földterület mostan már egy szokásaiban, erkölceiben és gondolkozásmódjában teljesen átalakult földrész. E vád ellen védekeznem kell. Évek hosszú sora óta jól ismerem Nyugat-Ázsia mohamedán világának reformmozgalmát, megfigyeltem a nyugati újítások és javítások szörnyen lassú és fáradságos haladását s így nem következtetnék soha egy bengáli babu vagy egy angolul tökéletesen beszélő moulvi cselekedetei alapján arra, hogy az egész hindosztáni népkeverék gyökeres átalakulása most már végbe ment. Jól tudom, hogy ezen lehetőség teljesevése igen messze van még. Jól tudom, hogy mindaz, a mi eddig történt Indiában, a társadalom vezetőire szorítkozik csupán s hogy a kultúra fénye még csak azoknak világít, a kik collegiumokban és egyetemeken nevelkedtek, a nép nagy tömege azonban most is még az

asiaticismus sűrű fátyolába van burkolva. Nem is lehet ez másképen, ha tekintetbe vesszük, hogy a fény milyen rövid ideje világít csak, mily óriási a különbség a régi és új világ fogalmai között s mily nagyon conservativ a keleti ember karaktere. A mi eddig történt, nem egyéb tulajdonképen az előkészítő munkánál, a térség kitisztításánál s itt-ott a civilisatio nagy munkájának bevezetésére irányuló gyenge kísérletnél. Egyes helyeken, a hol a talaj alkalmas volt, a magot elvetették, de hogy az vajjon teremni is fog-e és gyümölcsöket is hoz-e majd, az teljesen az emberi anyagnak a kulturára való alkalmasságától s a civilisáló ügyességétől és türelmétől függ. A mi az elsőt illeti, az eddig elért eredmények némi biztosítékot nyújtanak arra nézve, hogy a hindu, akár Visnu imádó, akár mohammedán, nem képtelen a kulturális átalakulásra s nem fejt ki ellenállást vele szemben; a mi pedig a másodikat illeti, Anglia ismeretes kitartása és türelme biztosítja az eljövendő sikert. Sok jel igazolja ezen következtetéseket. A mit Európa nem tudott elérni Nyugat-Ázsiában évszázados buzdítás és erőszak által, az angolok néhány évtized alatt elérték, oly országban még pedig, a hol nagyobb nehézségek állottak az útban s hol több szikla és gaz — előítéletek és bizalmatlanság alakjában, — gátolta az idegen hódítót a talaj elkészítésében.

Elsőrangú fontosságú dolog, hogy a mai hindu — a társadalom vezéreit értem — nem csak a nyugati kultúra előnyeiről van meggyőződve, hanem angol ura és tanítója jó akaratáról és teljes pártatlanságáról is, — úgy hogy, daczára ama kellemetlen következtetéseknek, melyek szükségkép folynak az átmeneti korszakból, aránylag nyugalom uralkodik az országban s a civilisatio nevében tett kísérletek sehol Indiában nem

keltenek oly ellenállást, mint az Iszlám egyéb országai-ban. Ezen tény számos bizonyítékát találjuk a bennszülötteknek Anglia indiai működésére tett nyilatkozataiban. Szabadelvű ellenzéki férfiaktól eredő egynéhány ilyen nyilatkozatot idézni akarunk példaképen. Dadabhai Naorodzszi, a parlament tagja, Sir M. E. Grant-Duff megjegyzéseire adott válaszában ezt mondja: „Ha van oly dolog, melyért az indiai nép — még inkább, mint másért, — különös és mélységes hálával tartozik az angol nemzetnek s mely egyik főoka az angol uralomhoz való ragaszkodásának és hűségének, úgy ama áldásos népnevelés ez, melyet Angolország adott Indiának. Anglia méltán büszke és megelégedett lehet az eredményekkel, mert a művelt osztály érzi és becsüli meg legjobban az angol nemzet üdvös és jó igyekezetét s azon növekvő befolyás révén, melyet a nép fölött kétségtelenül gyakorolnak, ők alkotják azon hatalmas kapcsot, mely Indiát mind jobban összeköti Angolországgal. A népnevelés elérte természetes eredményeit a civilisatio és akaratszabadság előmozdítása által, ez pedig oly eredmény, mely miatt egy igaz angolnak nem kell szégyenkeznie, sőt szükséges, hogy különös dicsőségének tekintse.”¹ Egy másik hindu, Ladzspat Rai, szintén az ellenzék tagja s buzgó védője az indiai nemzeti aspirációknak, egyebek közt ezt mondja: „India bennszülöttei — leszámítva néhány kivételt, — nem tudatlanok és műveletlenek többé. A nevelés sugarai elhatolnak a legtöbb indiai ház belsejébe és megvilágítják azt; indiaiak százezrei részesülnek ugyanoly nevelésben, mint bármelyik átlagos angol úr és sok-sok honfitársunk megy át minden

¹ L. M. E. Grant-Duff művét: „Views about India“ 3., 4. l.

esztendőben a „fekete vizek“-en, hogy jelen legyen a nagy angol parlament tárgyalásainál és személyesen ismerkedjék meg az angol nemzet intézményeivel.¹ Lala Baidzsath, egy hindu bíró, ki büszke hazafiasságában főképen azon szolgálatokat fejtegeti, melyeket a régi hindu kultúra tett Európának s melyért Európa neki ő szerinte hálával tartozik, ezt mondja: „Indiáé azonban kétségtelenül a nagyobb haszon s csak hálás lehet a Gondviselésnek, hogy Anglia uralma alatt van. Béke és műveltség nélkül, — ez pedig az angol uralom áldásai között talán a két legnagyobb — sohasem remélhette volna, hogy lépést tarthat a nemzetek versenyében; s ezért jelenlegi urai iránt érzett hálája ezen haladásra vonatkozó nemes és magasztos aspiratiók felkeltéséért sohasem lehet elég mély.”²

Könnyen mutathatnánk be még sok hasonló nyilatkozatot, de erre a néhányra szorítkozunk csak. John Stuart Mill, ki nem nagyon lelkesedik Angliának India kormányzásában követett módszeréért, ezt mondja: „Az angol kormányzat Indiában nemcsak a legtisztább szándékú, hanem cselekedeteiben is egyike a legjótékonyabb cselekvéseknek mindazok közt, melyeket az emberiség valaha látott.”³ Ama nem-angol tekintélyek közt, kiknek véleménye súlylyal bír, első helyen Bismarck herceget akarjuk említeni, ki szokott, nagyon találó modorában fejezte ki véleményét Anglia indiai művéről. Azt mondta ugyanis, hogy *ha Angliának el kellene veszítenie a múltban élt összes szellemi hőseit, az, a mit Indiáért tett, elég volna ahhoz, hogy nevét halhatatlanná tegye.* Báró Hübner osztrák diplomata „Indiai utazásai“-ban

¹ „Open Letters stb.“ 5. l.

² „England and India“ idézett mű 229. l.

³ Sir John Strachey: „India“ 562. l.

azt mondja, hogy a bennszülött indiaiak oly korlátlan bizalommal vannak az angolok iránt, hogy pl. jobban szeretik az angol, mint a bennszülött bírót. Nem kevésbbé hizelgő Paul Boell francia szerző véleménye, a ki ezeket mondja: „Je crois que, tout bien considéré, l'Angleterre traite ses sujets d'autres races plus humainement, avec plus de justice et de modération que nous ne le faisons nous mêmes. L'Algérie et l'Indo-Chine, pour ne citer que nos colonies les plus avancées, seraient assurément fondées à envier le régime politique de l'Inde.”¹ Ezt Sir John Strachey is bizonyítja, midőn elmondja, hogy egyes falvak lakói, midőn az angolok fennhatósága alól az indiai feudális államok egyik legjobban kormányzott államába akarták áttenni őket, egészen vigasztalhatatlanok voltak a változás miatt.²

Elvitathatatlan azonban, hogy az indiai angol kormányzat dicsőítői mellett vannak a bennszülöttek közt olyanok is, kik az elégtelenség és elítélés szavait hallatják; nem is csodálkozhatunk ezen, ha meggondoljuk, hogy a kormány a közoktatás behozatalával oly értelmi erőt hozott létre, mely bármikor saját jótévéje ellen fordulhat. Említettük már, hogy a különböző collegiumokban és egyetemeke nképesített hinduk száma évről-évre szaporodik s hogy lehetetlen valamenynyük számára hivatali alkalmaztatást találni. A *malviventi e malcontenti* száma tehát ehhez képest szintén nő. Régebben csupán hindu tudósokból kerültek ki ezek a politikusok, a kik beszédeket szoktak tartani a congressusokon és tanácskozásokon, újabban azonban néhány

¹ Paul Boell : L'Inde et les Problème Indien“ 303. l.

² U. o. 504. l.

mohammedán is csatlakozott hozzájuk. Igen jellemző az a modor, melyben ezen éhes *exaltados*-ok véleményüket nyilvánítják kormányzati intézkedések felett s bírálgatják a rendőrséget, adórendszert, iskolákat stb. s hogy mint viszik be szorosan alkotmányos elveken nyugvó beszédekbe az önkormányzatra való titkos áhítózást.¹ Mindezen beszédek külsőleg megőrzik a legszigorúbb loyaltást; bizalmi és hálanyilatkozatokkal fordulnak kiváló angol politikusokhoz s gondosan kerülnek a személyes támadásokat. Főképen politikai kérdéseket vitatnak meg, mert az angol uralomnak még legelkeseredettebb ellenségei is igazságtalannak találnák el nem ismerni az angol fennhatóság alatt létesített humánus intézmények áldásait s még oly kérdésekben is, melyekben kissé durván érintenek beteg pontokat, nem igen mondanak ki feltétlenül elítélő véleményt s nem tartják azt, hogy az angol befolyás a *fons et origo mali*.²

Felemlítünk egyet ezen panaszok közül. Közismeretű tény, hogy az indiai nép nagyon mértékletes szeszesitalok

¹ Hasonló beszédek hallhatók nemcsak a Congressusokon, hanem a vidéki tanácskozásokon is. Elöttem van egy írás: „The Report of the Proceedings of the Bengal Provincial Conference held in Calcutta on the 25th, 26th and 27th October 1888.”, mely találó képét adja ezen összefüggéseknél.

² Igen különös és szomorú, hogy vannak angolok, a kik ellenállásra izgatják az indiai bennszülötteket, sőt némelykor maguk veszik kezükbe az ellenállás vezetését. A Digby úr és társai által szerzett babérok nem irigylésre méltók. Az ilyen eljárás, a helyett hogy liberális és humánus czélokat szolgálna, meggátolja a reform haladását, annál is inkább, mert a bennszülöttek még azt hihetik, hogy az angolok velük szenvednek s hogy szertelen kívánságaik okosak és helyesek.

dolgaiban s az erős italok fogyasztása a legalsóbb néposztályra szorítkozik, de még ezek közt is csak akkora, hogy Angliában az ilyen józanság valóságos ritkaság számba menne.¹ Az iszákosság, a szó szoros értelmében ismeretlen Indiában, mert míg Angliában minden 242 emberre esik egy kocsmá, addig Indiában minden 2400-ra.² Ez az arány nem ismeretlen ázsiai és afrikai kulturális befolyásunk kutatói előtt. Tudjuk, hogy a szesz és a kártya az európaiak jövetelével kezdett rohamosan terjedni s kitünik egy a bengáli kormányzóhoz intézett jelentésből, hogy a szesz italok eladása a 167,405 lelket kitevő népességnél 5131 bottleről egy év alatt 25,904-re emelkedett.³ Ez azonban még nem bizonyítja, hogy a fogyasztók közt nincsen több európai, mint ázsiai. Midőn azonban az angolokat ezenkívül haszonleséssel is vádolják s azt mondják, hogy pénzügyi okokból hűnynak szemet az iszákosság terjedése előtt, midőn felpanaszolják, hogy a jövedék 1870 óta 1,250,000 £-ról 3,937,000 £-ra emelkedett, rendesen feledik, hogy ezen emelkedést az adókezelés javulása, a szeszfőzés és engedély nélküli szeszárulás eltiltása, valamint az a körülmény is okozza, hogy a fennálló szeszfőzőkre igen magas adót vetettek ki. E jövedék növekedése tehát nem állapítja meg a bennszülöttek szeszfogyasztásának növekedését is. Nem igazságos dolog az sem, ha az ember a fenti adatok alapján India mai szeszfogyasztását a bennszülött

¹ Sir John Strachey: „India“ 168. l.

² A törökök, arabok, perzsák s különösen a közép-ázsiaiak közt az arány még jobb, csak azon különbséggel, hogy ez utóbbiaknál az ópium s a bódító italok, mint a kokain, hasis, bang meglehetősen elterjedtek.

³ „Report of the Proceedings“ stb. 73. l.

hercegek alatti állapottal hasonlítja össze. Mindenekelőtt nem támaszkodhatunk e tárgyat illetőleg a régi időkből való megbízható adatokra és nem szabad felednünk azt sem, hogy ha Indiában ép úgy, mint egyebütt a Keleten, a fogyasztók száma kisebb is, az elfogyasztott mennyiség sokkal nagyobb, mint volna hasonló körülmények közt Nyugaton. Azt tapasztaltam ugyanis a mohammedán Kelet modern társadalmában, hogy a szeszes italok minden fogyasztója iszákos ember, — vagyis hogy addig iszik, a míg teljesen le nem iszsza magát, — s hogy a *delirium tremens potatorum* sokkal gyakoribb a mohammedán hercegek és nemesek közt, mint minálunk Európában.¹ A nagy tömeg azonban Indiában ép úgy, mint Törökországban, Perzsiában és Közép-Ázsiában mindig kitünt mértékletessége által. Ha az indiai angol kormány nem tett volna semmi egyebet, csak az iszákosságnak az alsóbb osztályokban való terjedése ellen küzdött volna, — Oroszország még ezt sem tette meg Turkesztánban, — már akkor is tiszteletre és elismerésre méltónak kellene tekintenünk munkáját s inkább dicsérnünk kellene ezt a kormányt, mint szidni. Sok megtörtént bajért nem is lehet az angol kormányt felelősségre vonni, — mert ezek az egyik kulturáról a másikra való átmenetnek elkerülhetetlen következményei. A modernné vált hinduk zavaros háztartására czélzok itt első sorban. Az európai fényűzést akarják utánózni, de túlozzák s adósságba verik magukat. Sok neophytát a miatt is lehet hibáztatni, hogy

¹ A Korán tilalmát a *muszkirat*-okra (szeszes italokra) megkerülik az által, hogy ezeket az *iladzs* (orvosság) fogalma alá hozzák; máskülönbén nem volna képzelhető, hogy jámbor uralkodók bűn elkövetése nélkül, bátran megmaradhatnának ezen szokásuknál.

mindent a mi Európából jön, nagyra tart, saját kulturája előnyeit pedig megveti.¹

A mi egyéb vitás kérdéseket illet, ezek főképp oly pontokra vonatkoznak, mint az adózás, a bennszülöttek részvétele az ország kormányzatában, egyes rendőrségi rendelkezések s a magánéletre vonatkozó törvények és megszorítások. Liberális engedmények természetszerűleg csak növelik a vágyat még több szabadság után. Nem csoda tehát, ha a mai hindu az India hivatalaiban alkalmazott bennszülöttek számát túlságosan kicsinynek tartja, szélesebb cselekvési kört és több engedményt kíván, feledve azt, hogy soha még hódító nem adott akkora engedményeket az alávetett népnek, mint Anglia Indiának s hogy a legmagasabb államhivatalokhoz nem csak megbízhatóság, hanem képesség is szükséges. E pontnál nem szabad megfeleldkeznünk a különböző nemzetiségek és vallásfelekezetek közötti ellenségeskedésről, valamint arról sem, hogy a béke és rend csak úgy tartható fenn, ha a legmagasabb hivatalokban angol ember ül, kinek pártatlansága minden nemzeti vetélkedést megfékez. A hinduk, befolyásuk gyarapítását tartva szem előtt, azt kívánják, hogy több tagot választhassanak az alkirály s a helytartók tanácsába s különféle gyűléseken kifejezést adtak azon kívánságuknak is, hogy a hadseregbeli korlátozásokat töröljék el s könnyítsék meg a hadseregbe való belépést. Egy szóval, a hinduk szószólói majdnem úgy viselkednek, mint az angol parlamenti ellenzék, — csak hogy kevesebb sikerrel. India ugyanis korántsem érte még el a kultura azon fokát, midőn egy képviselőtestület méltón képviselhetné a különböző

¹ V. ö. Lalta Baidzsath: „England and India“ 232. l. s. kk.

nemzetiségeket, melyek mind más-más bánásmódot kívánnak s az idegen uralkodó nép sincs még abban a helyzetben, hogy mellőzze azon óvatosságot, melyet a parancsoló szükség kíván a megkezdett reformok sikere s a béke és jóllét fenntartása érdekében. A kultúra általában haladást mutat Indiában, de addig míg 300,000,000 lélek közül csak körülbelül 2,000,000 bírja az angol nyelvet, vagyis az eszközt ezen kultúra megszerzésére¹ s a míg azoknak, kik az iskolákat látogatják, százalékszámra oly elenyészően csekély a népesség egész tömegéhez képest, nem várhatjuk, hogy valami nagy siker koronázza a nemzeti gyűlések és tanácskozások törekvéseit.

Midőn buzgó kíváncsiságomban, hogy az angolok és hinduk kölcsönös viszonyát felderítsem, tudakozódtam ez utóbbiaknál, hogy mi a véleményük e tárgyról? mindig két különösen bántó és nemzeti büszkeségüket sértő dolgot hoztak fel s ezeknek megváltoztatását kívánták. Első sorban a rideg hivatalos hang, a jég-hideg bánásmód és a miatt panaszkodnak, hogy az angol hivatalnokok tőlük annyira különválva élnek. Ez bántja őket. A jobb osztályból való bennszülött, akár hindu, akár mohammedán, mindig a keleti tisztviselők patriarchális modorához volt szokva s minthogy egy babu,

¹ Sir John Strachey adatai szerint („India stb.”) 386,000 hindosztáni beszél angolul. Lord Dufferin viszont, kalkutta-i beszédében, melyet India elhagyása előtt tartott, megjegyezte hogy az angolul beszélő hinduk száma 2,000,000. A legjobb és legmegbízhatóbb adatokat e tekintetben az 1903. évi hivatalos jelentés adja (312. l.), mely szerint az angolul tanuló növendékek száma az utolsó évtizedben 388,650-ről 440,686-ra emelkedett. Tekintetbe véve ezen szaporodást, bátran állíthatjuk, hogy az angolul beszélő hindosztániak száma nagyobb, mint 2,000,000.

pandit és moulvi, — hogy egy zemindarról vagy talukdarról ne is szóljak, — messze az európai tisztviselő felett állónak képzei magát, természetes, hogy bántja, mikor *de haut en bas* bánnak vele. Ha a hindu büszke faji és kasztbeli kiváltságaira, az angol még sokkal rosszabb nála, midőn ezen megbocsájtható keleti gyöngeséggel szemben a maga angol nemzeti büszkeséggel és magasabb nyugati kulturájával dicsekszik. Másrészt viszont kétségtelen az is, hogy egy művelt angolnak kissé nehéz családias bizalmassággal érintkezni az ázsiaival, kinek színe, ruhája, szokásai, életfelfogása egészen más kulturavilághoz tartozik, — de az uralkodónak le kell ereszkednie alattvalójához, ha fel akarja őt emelni a maga színvonalára s nevelésben akarja részesíteni.¹ Sok mindennek kell még megváltoznia Angliában épúgy mint Indiában, míg a kölcsönös közeledés létre jöhet. E tekintetben Viktória királynő mutatott eléggé nem méltányolható jó példát. Osbornei kastélyában egy teljesen indiai stílusú fogadószoba volt, egy indiai munsí (titkár) mindig ott volt kíséretében s ettől tanulta e nemes nő már előrehaladott korában a hindu nyelvet, azon radzsák és indiai nemesek pedig, kik a nyilvános fogadtatásokon részt vettek, egészen kivételes kitüntetésben részesültek. A míg az a nagy szakadék, mely

¹ E tárgyról igen érdekes czikk jelent meg az *Imperial and Asiatic Quarterly Review* 1903-iki júliusi számában C. W. Whish-től: „A társadalmi érintkezés kérdése Indiában.“ A szerzőnek, ki sok évig mint tisztviselő működött, az a véleménye, hogy a bennszülöttek gyengéiben való hitünket, mely csak előítélet, el kell hagyni. Kíváncos volna ünnepeket rendezni, hol angolok és bennszülöttek békésen érintkezhetnének s Angliában is kellene összejöveteleket rendezni az országot látogató idegenek számára, hogy a két elem közti érintkezés megkönnyíttessék.

a szahib-ot és memszahib-ot¹ a bennszülöttől elválasztja, áthidalva nincs, addig alapvető újításokról szó sem lehet. Ha van valami, a mit az angolok mentségül hozhatnak fel a bennszülöttekkel való érintkezésük ridegségére, úgy az indiai kasztrendszer szigorú törvénye ez, mely a szabad érintkezést és barátkozást teljességgel eltiltja. A kaszt tagja csak ugyanazon kaszt többi tagjaival barátkozik, minden egyéb a világon idegen ő előtte s első sorban természetesen a nyugati jövevények, kiktől elválasztja a nyelv, szokás és vallás s kikkel szemben ezenfelül még bizonyos gyanakvó tartózkodással is viseltetik, a mi különben általános vonás az uralkodók és alávetettek közötti érintkezésben. Ezen tartózkodást feltaláltam mindenütt Ázsiában, mert Nyugat hatalma és beavatkozása általában inkább félelmet kelt, mint szeretetet és bizalmat.

A második szálka a hinduk szemében a keresztény missziók, melytől féltik régi hitüket és nemzeti karakterüket. Indiában, — mint hinduk gyakran mondták nekem, — azzal vádolják a kormányt, hogy titokban pártolja a misszionáriusokat; ez azonban nem igaz, mert a hivatalos Anglia nem tesz különbséget a különböző szekták és vallások között s ha a misszionáriusok intézményei nyernek is támogatást a kormánytól, ezt csak mint oly nyilvános tanintézetek fentartói nyerik, melyekből a nagy közönségnek haszna van. A mi a misszionáriusok hasznosságát illeti, a vélemények eltérőek Angliában. Egyesek azt tartják, hogy működésükkel el lehet érni a mohammedánok és hinduk keresztény hitre térítését, ámbár az eddig elért eredmények

¹ „Szahib“ arabs szó s „mester“-t tesz, „memszahib“ meg Madame Szahib rövidítése.

nem valami biztatók. 1830-ban kilencz protestáns misszió működött Ceylonban, Indiában és Burmában s 27,000 lelket sikerült megtérítenie, 1870-ben már nem kevesebb, mint harminczöt misszió működött s a megtérítettek száma 318,363 volt, a mely szám alig említésre méltó, minthogy a keresztényeknek egy óriási területhez s majdnem 292,000,000 pogányhoz való arányát tükrözteti vissza.¹ Mások ismét azt mondják, hogy a mohammedánok és hinduk megtérítése reménytelen feladat, mely nem igazolja az ezen munkával járó óriási költséget. Kiszámították font sterlingekben, hogy mennyibe kerül minden hindu megtértnék minden egyes haja szála s megállapították ezenkívül, hogy a bennszülött a keresztséget haszonhajtó foglalkozásnak tartja. Sir John Strachey szerint² az indiai keresztény bennszülöttek csak név szerint keresztények s nem tisztelik őket sem az európaiak, sem honfitársaik. Az európai kultúra jelentékeny befolyást gyakorolt a hindura a nélkül, hogy kereszténynyé tette volna. A mohammedánoknál még nehezebb a feladat; náluk különösen az alsóbb kasztok népe, — az úgynevezett pariák, — keresztelkednek meg leginkább. Véleményünk szerint azonban mint mindenütt, úgy itt is középen van az igazság. A misszionáriusok értékesek, mint kulturánk képviselői Keleten — mindaddig, míg az emberiséget szolgálják, iskolákat és kórházakat tartanak fenn s kétségtelen tanujelét adják emberbaráti igyekezetüknek s a keresztény Nyugot türelmességének és pártatlanságának más vallásokkal szemben. E tekintetben a misszionáriusok elismerést érdemlő apostolai az emberi-

¹ Sir W. W. Hunter: „The Indian Empire“ 317. l.

² Idézett mű, 312. l.

ségnek s teljesen kiérdemlik bámulatunkat és tiszteletünket. De máskép áll a dolog, mihelyest térítgetni próbálják a hindukat és mohammedánokat. Meglehet, hogy a keresztény vallás kezdetben sok nyomát viselte magán az ázsiaiságnak, de későbbi fejlődésében határozottan alkalmazkodott a nyugati gondolkodáshoz s az árja és semita felfogás ezen vegyüléke, — mint Seeley mondja¹ — *par excellence* európai vallássá vált. Mint ilyen pedig az ázsiaiinak teljesen idegen alakulat, azaz oly hit, mely nem felel meg izlésének és világ-felfogásának s körülbelül igaza van a *Contemporary Review* névtelen szerzőjének, midőn „Az Iszlám és a Kereszténység Indiában“ című tanulmányos cikkét ezen megjegyzéssel fejezi be: „A mohammedánok térítése sikeres Ázsiában azért, mert híveit meghagyja ázsiaiaknak; a keresztény térítés azonban kudarczot vall Indiában azért, mert híveiből angol középosztálybelieket akar csinálni. Ez az igazság dióhéjban, akár elfogadjuk, akár nem.“

¹ „The Expansion of England“ 278. l.

IX.

A nevelési reform eredményei.

Gyenge és homályos szikrák azok csak, melyekkel az előző lapokon megvilágítani próbáltam az angolok kulturális buzgóságát Indiában; de azt hiszem, bármily igénytelenek is törekvéseim, elegendők nemcsak arra, hogy általános képet nyujtsanak Anglia művéről Indiában, hanem arra is, hogy a dolgok jövő fejlődésébe betekintést nyujtsanak. Felmerül a kérdés: képesek lesznek-e az angolok a megkezdett munkát folytatni és milyen alakja és formája lesz a megkezdett reformoknak és újításoknak a jövőben? Rendesen el szokták ismerni, hogy minden fejlődési folyamatban az első lépések nyoma meglátszik a további alakuláson is s hogy hatásuk felismerhető az egész fejlődésen egészen a végső eredményig. E nézet teljesen jogosult egy társadalom kulturális alakulásánál is, feltéve, hogy a különböző korszakok kutatásánál, részletesen ismerjük az átalakulandó társadalom észbeli képességét, általános tehetségét és természeti hajlandóságait is. Indiában, mint a fenti rajz mutatja, két, a vallási, történeti, klimatikus és ethnikai különbségek által egymással éles ellentétbe helyezett felfogással kerülünk szembe. E két tényezővel nem lehet egyformán eljárni s nem lehet várni, hogy a heterogén elemek elvegyüljenek egymással vagy pedig azonosakká váljanak. A hogy India kevert néptömegeit

nem lehet egy közös nemzetiség keretébe szorítani, épen úgy nem lehet ethikai dispositiójukat és kulturális létüket sem ugyanegy törvény alá vonni. Vallásuk alapján két csoportba oszthatók India népei, — hinduk és mohammedánok, — de még úgy is számolnunk kell az éghajlat és talaj okozta különbségekkel s tekintetbe kell vennünk a különböző árnyéklatoakat. Hogy az angolok eddigi kulturális módszerükkel nem figyeltek eléggé ezen kis különbségekre s nem is figyelhettek, az menthető, bár kezdettől fogva világos volt, hogy ugyanazon bánásmód más körülmények között más eredményekre vezet. A hindu, kinek vallása mintha csak véletlen vegyüléke volna szektáknak, nemzetségeknek, öröklött hivatásoknak és kasztoknak, mint Sir Alfred Lyall mondja, nem áll az idegen kultúra befolyásának annyira útjában, mint muszulmán honfitársai.¹ Daczára a legsötétebb babonáknak, a brahminok mindenható hatalmának s az elkeseredett maradiságnak, a hinduk már régen az angolokhoz húzódtak, angol iskolákat látogattak s elfogadtak angol állásokat; a mohammedánok ezzel szemben daczosak és elkeseredettek maradtak s titokban öklüket rázták az elnyomó ellen s nem akartak elfogadni semmit a Nyugatról jövő hitelenektől.

Már rámutattunk arra,² hogy milyen nagy a hindu növendékek százalékszámá az indiai collegiumokban, szemben a mohammedánokéval; ennek következtében az angol szolgálatban álló hindu hivatalnokok száma is megfelelően nagyobb és mindig nagyobb is volt,

¹ „Asiatic Studies“ 2. 1. Idézi Sir John Strachey 286. l.

² L. a 193. lapot.

mint a mohammedánoké.¹ Nem lehet állítani azt, hogy a hindu eszesebb vagy tehetségesebb, mint Mohammed követői, de a hindut vallása kevésbé gátolja. A mohammedán gyakran vallási tanulmányokkal tölti idejét s míg az ifjú hindu az angol nyelv s a modern európai tudományok tanulásával foglalkozik, mohammedán társa a moulvi lábánál ül a medreszben s minden észbeli tehetségét az arabs nyelvre, Korán-magyarázatokra s theologiai ügyeskedésekre fordítja. A hinduizmusnak, melynek nincsenek megállapított dogmái és rendelkezései, nincs oly felforgató ereje a közéletre, mint az Iszlámnak; ama szigorú separatista szokásokat ugyanis, melyek a táplálkozásnál és a más vallásbeliekkel való érintkezésnél mint akadály kellene, hogy súlyosodjanak a hindu mindennapi életére, nem nagyon pontosan veszik tekintetbe a jobb osztályok tagjai, melyekből a modern kultúra legtöbb híve kikerül. Így tehát a hinduk és angolok közötti korlát hamarabb elsimult s az összeolvadás könnyebben megtörtént, mert a hinduk nem féltek attól, hogy elvesztik kasztjukat vagy megsértik régi szokásaikat, hanem élénk érintkezést tartottak fenn a nyugati országokkal sok éven keresztül. Gyakran átszelik a „fekete vizeket“ s meglátogatják Európát, sőt még Nyugot vallási befolyásától sem zárkoznak

¹ Sir John Strachey erre vonatkozólag ezt mondja gyakran idézett műve 261. l.-ján: „A hinduk részvétele nyilvános alkalmazásoknál rendszerint messze felülmúlja a mohammedánokét.“ Egy a mohammedánok iskolalátogatásáról szóló jelentésből kitűnik, hogy az egyetemek alapítása óta eltelt negyvenöt esztendő alatt a 32,163. végzett között 1700 volt mohammedán, nem sokkal több tehát 5%-nál; a madrasz-i egyetemen csak 1%-ot tettek ki. (*The Times of India* 1904 márcz. 26.)

el, a mit Brahmo Szomadzs¹ és Prarthama Szomadzs vallási újításai bizonyítanak. Igaz ugyan, hogy ez idő szerint nem beszélhetünk a hinduk civilisatiójának végleges és mély átalakulásáról s a bengáli babut övedző megvetés sem fog oly hamar eltűnni, de az első hely a haladás útján mégis kétségtelenül őket illeti meg.

Az indiai mohammedánoknak az egyik kulturáról a másikra való áttérésénél oly sok súlyos körülmény is játszik szerepet, hogy még a legjobb akarat mellett is, — ez az akarat pedig rendesen hiányzik, — a vallás, az elavult életfelfogás s a történeti mult kedvezőtlen körülményei közt kell nekik a harczot felvenniök. Évszázadokon át ők foglalták el a vezető helyet az országban. Vallása miatt, mely *religio militans* a szó legszorosabb értelmében, azt képzei a mohammedán, hogy bizonyos tekintélye van a hitetlenek felett; a hitetlenek elleni harcz pedig és a hódítás, a Korán szavai szerint kötelessége, még pedig kedves kötelessége a mohammedánnak. Miután az Iszlám győzedelmes zászlóit messze az ország belsejébe bevitte s megalapítá hatalmát Visnu követői felett, természetes dolog, hogy nehezeire esett látnia nemcsak azt, hogy megfosztják tekintélyétől, hanem azt is, hogy ama törvényeket és rendelkezéseket, melyeknek régebbi hatalmát és felsőbbségét köszönte, mint ingatják meg és tiporják le. Ebben rejlik a főoka annak, hogy oly sokáig s oly állhatatosan távol tudta tartani magát az angol hódítótól s oly csökönyös ellenkezést fejtett ki szellemi

¹ Főgondolata ezen szektának az, hogy a brahmanismus, épp úgy, mint a kereszténység, az idők folyamán elvesztette eredeti tisztaságát s hogy e két vallás leghasznosabb tanainak összeolvadása válna leginkább az emberiség hasznára.

életére és mindennapos szokásaira vonatkozó minden újítás és változtatás ellen.

„Kulli mumenin ihva“ (minden igazhitű testvér) mondja a Korán, s csakugyan nincs is különbség a között, hogy hogyan tekint az újításokra az indiai neva, mir és moulvi vagy az Iszlám nyugati részén lakó mirza, effendi, molla vagy akhond. Ha ezen utóbbiak, vagyis a nyugati mohammedánok között ugyanaz a határozott cél és erélyes eszközök uralkodtak volna, mint Indiában, sok minden más-képen volna ma Perzsiában és Törökországban is; minthogy azonban Anglia nem gyöngíthette s nem is akarta gyöngíteni kulturális törekvéseit Indiában, a mohammedán elemnek meg kellett hajolnia az angol iga alatt s kénytelen volt alávetni magát oly reformoknak, melyek most oly előnyösen különböztetik meg nyugoti hitsorsosaitól. Az indiai mohammedánok — a társadalom vezetőit értem csak — műveltebbek, felvilágosodottabbak, hazafiasabbak és egyszersmind jobb mohammedánok, mint török, perzsa és arabs velük egyenrangú hitsorsosaik. Ez kizárólag az angol befolyásnak tulajdonítandó. A kérdés már most az, mily soká és mily irányban fog ez a fejlődés tartani? — más szóval: fogják-e a modern életfelfogásból és modern tudományok megszerzéséből eredő előnyök annyira megerősíteni az indiai mohammedánságot, hogy történeti prestige-ük védőpajzsa alatt eléri még egyszer politikai felsőségüket s veszedelmesekké válhatnak az angolokra nézve? Ez a kérdés megérdemli a megfontolást, bár mindeddig nem sok figyelmet keltett. Jelenleg, természetesen, az indiai mohammedánok átalakítása kényszereszközökkel történik s az egykor hatalmas, de most elerőtlenedett osztály

szegénysége meghódolásra kényszerítette őket. Meglehet, sőt valószínű, hogy a reformok iránti szeretet nőni fog bennük s haladásuk a közel jövőben jelentékenyebb lesz talán, mint a milyen most. De azért kételkedem abban, hogy teljesen saját jószántukból fog bekövetkezni, mert soká fog az még tartani, míg meg lehet győzni a mohammedánokat az európai kultúra felsőbbségéről. Az Iszlám szelleme, a hogy a tudós Szeid Emir Ali ecseteli „The Spirit of Islam” czimű művében, nem ellensége az általános reformoknak, a tudományos kutatásnak vagy egyes újítások behozatalának, de még ha a legliberálisabb engedményekre kész is, mindig csak ázsiai termék marad, mely nem válhat sohasem teljesen európaivá. Az indiai mohammedánok, a jelenlegi példák után ítélve, mindig éles ellentétben lesznek — saját előnyükre — a félig európai törökökkel, perzsákkal és arabsokkal, mert az angol nevelés nem szorítkozik pusztán a külső mázra, hanem mélyen a lélekig elhat. Az indiai mohammedánok jobban belemélyednek a mi kultúrávilágunkba, mint nyugati hitsorsosaik, kik ha francziául beszélnek s európai módra öltözködnek, azt képzelik, hogy *non plus ultra*-i már a modern kulturának. Mint-hogy előkelőbb osztályhoz tartoznak, idővel kitűnhetnek hindu társaik fölött komolyabb tanultságuk révén, a nélkül, hogy — mint például a japániak tették, — hűségesen utánoznák a nyugati mintát s ott hagynák az Iszlám dicsőségének büszke emlékeit. Látjuk ezt az oly újítók, mint Sir Szeid Ahmed khán, Nevab Abdul Latif khán és mások elleni állandó titkos agitációban, valamint az eddigelé ártalmatlan Pan-Islamic Society czélzatában. Nem sokkal ezelőtt még az a kérdés, hogy vajjon a mohammedán Indiára

úgy kell-e tekinteni, mint egy Dar-ul-Iszlámra (Béke Hajlékára) vagy pedig, mint egy Dar-ul-Habra (Harcz Hajlékára) s vajjon nem kötelesség-e Anglia ellen küzdeni, folytonos élénk viták tárgya volt s ma sincs még teljesen eldöntve.¹

Ezenkívül nem szabad megfeledkeznünk a konstantinápolyi khalifával, mint az egész Iszlám szellemi fejével való folytonos kaczérkodásról sem, s jól tudja minden műveltebb hindu is, hogy, ha az oszmán alkotmánynak nem recsegne már minden porczikája, ha nem kormányoztatnék oly rosszul s ha meg lehetne egyáltalában bizni Törökországban, már régen kimondták volna a mohammedánok hangosan és határozottan a testvéri összetartozást és a paniszlamikus érdekközösséget.

Az indiai mohammedánság kulturális átalakítása

¹ Ez a kérdés sok élénk polemiát keltett Indiában és Indián kívül, és — mint a hogy szokott lenni ily hajlékony kérdéseknél — mindenki személyes rokonszenve vagy ellenszenve szerint ítelt benne. Különös érdekléssel bír reánk egy ily tárgyú vita a Mohammedán Irodalmi Társaság 1870 november 23-án tartott összezejövetelén. Moulvi Karamat Ali, egy tudós, a hanefita szektához tartozó szónok, beszédében kifejtette a „Fatava Alamgiri“ alapján (ez a mohammedán törvénykönyv, mely hat quart kötetből áll s melyet Aurangzib uralkodása alatt a tudós Seikh Nizam állított össze), hogy a hanefita szekta alapítója szerint egy Dar-ul-Iszlám csak úgy válik Dar-ul-harb-bá, 1. ha az Iszlám törvényeit az idegen uralom megsemmisíti, 2. ha a Dar-ul-harb nincs mohammedán város közelében, 3. ha sem a mohammedánok, sem a zimmik (nem-mohammedánok) nem élveznek vallásszabadságot. Minthogy India angol uralom alá került mohammedán részeiben ezen három feltétel egyike sem alkalmazható, a mohammedánok nem tekinthetnek Indiára, mint ellenséges területre s a dzsihad (vallási háború) nem engedhető meg. V. ö. „Lecture by Moulvi Karamat Ali of Jounpore on a Question of Mohammedan Law involving the Duty of Mohammedans in British India towards the Ruling Power“ Kalkutta 1871.

szóval egyike a legnehezebb feladatoknak, melyeknek megoldásába Anglia valaha belefogott. De hát Angliának most már haladnia kell előre a megkezdett uton és folytatnia a már javában folyó munkát. Várható is az angolszász faj makacs kitartásától, hogy fokonyként sikerülni fog neki megpuhítani és meggyúrni a nyers anyagot s alávetni a maga akarátának. Mentől jobban nő a modern iskolai nevelés által magas állami hivatalba jutott mohammedánok száma, annál nagyobb és erősebb lesz a vágy, hacsak hasznossági szempontból is, a modern műveltség és magasabb képesítés elnyerése iránt.

Sir John Strachey¹ azt mondta az igaz ázsiai és jámbor mohammedán Sir Szeid Ahmed khánról, hogy „minden tekintetben felvilágosodott ember volt, a ki teljesen megbecsülte az európai műveltség értékét s jól tudta, hogy ha a mohammedánok nem fogadják el a nyugati civilisatiót, nem lehet semmi reményük a jövőben. Érezte, hogy az egy évszázados angol uralom után is csak kis rokonszeny uralkodik a mohammedánok közt és közöttünk s csak honfitársainak jobb nevelése hozhatja a kettőt szorosabb barátságba“. Hihető tehát ezek után, hogy ez a meggyőződés idővel a társadalom többi osztályaiba is be fog hatolni s végül el fogja érni a kívánt eredményt. Természetes dolog, hogy ez nem történhetik meg máról holnapra, hanem időt és békét kíván. Idő és béke az életbevágó feltételei Anglia indiai hatalmának. E két tényező azonban, hacsak nem nagyon csaloéka a látszat, biztosabbnak látszik most, mint még akár tíz évvel ezelőtt is, midőn sok külső és belső veszély, mint megannyi sötét felhő, sötétítette

¹ Sir John Strachey „India stb.“ 263. l.

el Anglia indiai uralmának egét. Gyakran volt már vita tárgya, hogy melyik a nagyobb e két fajta veszély között, de ha az ember áttekinti a helyzetet, kiterjesztve figyelmét a belső és külső ellenségek közötti okozati összefüggésre, kétségtelen, hogy egy meghódított ország belső állapotai sokkal fontosabbak, mint bármelyik kívülről fenyegető veszély. Hogy hatékony ellenállást lehessen kifejteni a külső ellenséggel szemben, előbb a belső békét kell biztosítani s Indiában úgy látszik, mi sem veszélyezteti ezt jelenleg. Az eddig elért kulturális eredmény felnyitotta a szemét minden képzelhető belső ellenségnek s meggyőzte arról, hogy az ország különböző nemzetiségeinek jólétéhez és boldogulásához az angolok jelenléte feltétlenül szükséges. Nem angolok véleménye alapján beszélünk ily hangon, hanem épen inkább nem-angol és az ügyek élén álló s így a belső viszonyokat jól ismerő bennszülöttek véleménye alapján. Hitsorsosai boldogulása iránti aggodalmában ily szavakkal szól honfitársaihoz a hazafias és felvilágosodott Sir Szeid Ahmed: „Tegyük fel, hogy az angolok mind elhagynák Indiát, ki lenne akkor India ura? Képzelhető-e hogy ez esetben hinduk és mohammedánok együtt ülnének a trónon s beérnék egyforma hatalommal? Természetes, hogy nem. Az egyik feltétlenül meghódítaná és letiporná a másikat. Nem szabad felednünk, hogy a mohammedánok, ha kevesebben vannak is, mint a hinduk s kevesebb is köztük az olyan, ki angol nevelésben részesült, még sem oly jelentéktelenek és gyöngéek. Elég erősek volnának ahhoz egymagukban, hogy állásukat fenntartsák. De tegyük fel, hogy nem volnának; ekkor aztán muszulmán testvéreink, a pathánok, mint a sáskák, úgy sereglenének le hegy-völgyes vidékükéről.

Mint a sáskahad jönnének s vérpatakok folynának az északi határtól Bengál ellenkező végéig. E kérdés, — hogy ki volna az úr az angolok eltávoztása után, — Isten kezében van. De addig, míg egyik nemzet a másikat meg nem hódítaná s alá nem vetné, nem volna béke az országban. Ez az okoskodás oly szilárdan épült, hogy senki sem tagadhatja . . . . Ne legyetek hát igazságtalanok az angol kormánylyal szemben, melynek Isten adta az uralmat India felett. Tegyetek meg mindent, a mi a császárság fenntartásához szükséges és ahhoz, hogy ez az ország birtokában maradjon . . . . Ne legyetek igazságtalanok azon nemzettel szemben, mely felettetek uralodik s ne feledjétek azt sem, hogy milyen igazságos az uralma. Arra a jóakaratra, melyet az angol kormány mutat az alatta lévőekkel szemben, nincsen példa a világtörténetben.“¹ Paul Boell francia szerző szintén ilyen szellemben nyilatkozik, midőn ezt mondja: „La question qui se pose n'est pas de savoir si l'Angleterre a le droit de conserver l'Inde, mais bien plutôt si elle a le droit de la quitter. Abandonner serait la livrer, en effet, la livrer à la plus effroyable anarchie. Où donc est le pouvoir indigène qui réunirait sous un sceptre unique hindous et musulmans, rajputs et marathes, sikhs et bengalis, parsis et chrétiens? L'Angleterre a réalisé ce miracle.“² Ez a kijelentés szinte úgy hangzik, mintha a francia szerző meg- egyezett volna a mohammedán tudósokkal. Hozzáadjuk még ehhez Sir Szalar Jung egy hasonló czélzatú megjegyzését, már említett cikkéből.³ „India felvilágoso-

¹ Sir John Strachey: „India stb.“ 500. l. és kk.

² „L'Inde et le problème Indien.“ Páris 1901. 289. l.

³ L. a 208. lapot.

dott osztályai elismerik, hogy Anglia uralma biztosított bennünket ama szakadatlan viszály ellen, mely községeknek erőforrásainak állandó kimerülését vonta maga után s hogy igazságos kormány és pártatlan törvények uralma alatt az egyéni szabadságnak egészen elegendő mértékét nyerjük el már születésünkkel. Egyesek azt hiszik, hogy elvesztettük nemzeti szabadságainkat, de hiszen ez a nemzeti szabadság nem állt egyébből, mint a kényurak azon hatalmából, hogy alattvalóikkal szabadon háborút indíttathattak egymás ellen; ez az ú. n. szabadság most már nincs meg csakugyan, de 240,000,000-nyin¹ vagyunk ezzel szemben, a kik úgy élhetünk, a hogy nekünk tetszik s csupán az ismert és írott törvény szavának vagyunk alávetve stb.“

Téves képzeteket táplálnánk azonban, ha azt hinnők, hogy az indiai angol uralom ezen megbecsülése a nagy tömegnél is uralkodik s hogy forradalmi szikrák nem szunnyadnak a hamu alatt. A hindosztáni fanatikus mohammedán, ki buzgóság tekintetében közép-ázsiai testvérei mögött sem marad el, nem egyhamar adózik elismeréssel a hitetlenek uralmának. Nemrég olvastuk, hogy az *Andzsuman Ilmi* (Tudományos Társaság) januárius 3-ki ülésén a következő indítvány fogadtatott el: 1. Az indiai tudós mohammedánok azon lesznek, hogy semmiféle, a *seriat*-tal (vallási törvény-nyel) ellenkező újítás ne hozassék be. 2. Ezen újítások természetét külön írásban kell a mohammedánok tudomására juttatni. 3. Az egyetemeket a modern tudományok elsajátítása végett látogató mohammedán hallgatók

¹ 1888-ban, midőn Sir Szalar Jung ezen czikkét írta, Burma, a Határ-tartományok és Beludzsisztán nem voltak még bekebelezve az indiai császárságba, innen az eltérés az összes lakosság számánál.

száma nem haladhatja meg az ötöt évenként. 4. Az állami iskolákat látogató tanulók külön oktatást nyernek a vallásban s az Iszlám fő tanaiban. 5. A Korán egyes tételeinek terjesztése alacsony színvonalú értekezések útján szigorúan tilos. 6. Papok tanítsák hindosztáni nyelven a hiveket a mohammedán hit parancsaira és tilalmaira. 7. Csakis angolul és arabsul tudó mohammedánok taníthatnak más mohammedánokat. 8. Csak a társaság igazgatói állíthatnak fel collegiumokat. 9. A bombay-i gazdag kereskedőktől jótékony célokra adományozott 200,000 rúpia a *Hedzsaz*-vonal kiépítésére fordítandó. 10. Az indiai mohammedánok helyzetének javítására a társaság könyvtárát rendbe kell szedni. 11. Igénybe kell venni a szükséges eszközöket a tudomány, ipar és művészet terjesztésére India muszlimán népe között.¹

E sokféle pont között több van, mely inkább szeparatista törekvést mutat, mint a kormány programjához való szorosabb közeledést. Lehetnek egyéb és erősebb hasonló természetű megnyilatkozások is, melyeket mi nem ismerünk, mert, mint már mondtuk, az Iszlámot nem könnyű megpuhítani, általánosságban véve azonban a reformmozgalmat pártoló indiai mohammedánok száma szaporodóban van és miután tudatlanság és műveletlenség talán a legveszedelmesebb ellenségei Angliának Indiában, a felvilágosodás terjedése az Anglia iránt baráti érzelemmel viseltető bennszülöttek számát fogja szaporítani.

Angol-ellenes kritikusok, midőn az indiai mohammedánság loyaltásának jeleiről beszélnek, azon véle-

¹ Ezen pontokat megvitatták az *Al Bajan* (Felvilágosodás) nevű indiai lapban s én a Kairóban megjelenő *Turk* nevű török lap 1904 márczius 4-ki számából vettem át.

ményüknek adnak kifejezést, hogy az angol uralom csak addig tarthat, a míg a hinduk és mohammedánok közti ellenségeskedés tart s hogy az ország ezen két fő alkotó részének kiegyezése szükségkép maga után vonná az angol uralom bukását Indiában. Egy tényre akarjuk ennek kapcsán felhívni a figyelmet, melyet gyakran felednek. A valláskülönbség sokkal fontosabb és sokkal nagyobb befolyást gyakorol Keleten, mint a nemzetiségi különbség Európában. Nálunk, Európában a nemzetiségek különbségéből eredő eltérések idővel elhomályosodhatnak vagy teljesen eltűnhetnek, de Ázsiában a valláskülönbség okozta elkülönődés nem hidalható át soha, mert Keleten a vallás: élet, történet, jellem, hazafiasság — szóval minden. Mikor két társadalom teljesen szemben áll egymással s több évszázadnyi egymás mellett való élés daczára teljességgel elkülöníti magát a másiktól, midőn mindkettejük minden cselekedetének csak a vallás az alapja s e pont körül forog minden és nincs egy közös óhajuk vagy közös érdekük sem, — várhatja-e valaki, hogy kibéküljenek s vállvetve egy közös cél eléréséért küzdjenek? Még minálunk Európában is, hol pedig a vallás korát rég felváltotta már az értelem kora, ily összeolvadás alig volna lehetséges; mennyivel kevésbbé lehetséges akkor Ázsiában, de mindenek fölött Indiában! Nem tagadhatjuk, hogy vannak egyes politikai *exaltados*-ok, kik azon iparkodnak, hogy a kiengesztelődést ezen különfajta elemek között létre hozzák. Ezen cél szolgálatában a Congressusok fejtenek ki nagy buzgóságot, de még oly férfiak is, mint az indiai újságíró dr. Szambhu C. Mukkerdzsi, kinek loyaltásában nem lehet kétség. Egy 1889 deczember 10-én kelt levélben ezt írta nekem: „Meglehet, hogy

kivételes személy vagyok, de én mindig úgy szerettem a mohammedánokat, mint testvéreimet s komolyan iparkodtam tolmács lenni mohammedán és hindu közt s szívbéli egyesülést létesíteni e két nép közt, melynek társadalmi és politikai érdekei Indiában azonosak.¹ Sir Szeid Ahmed khán egy Gurdaszpurban 1884 januárius 27-én mondott beszédében így szólott: „Minekünk (hinduknak és mohammedánoknak t. i.) egy szívvé-lélekké kellene válnunk s egyértelműleg kellene cselekednünk; ha egyesülünk, akkor ugyanis támogathatjuk egymást, de ha nem, akkor egymás ellen fordulunk s ez mindkettőnk lerontására és bukására vezet... Hindu és mohammedán testvéreim, nem Hindosztánban laktok-e? Nem ugyanegy ország-e a hazátok? Nem ugyanabban a földben temetkeztek? Nem ugyanazon földet tapossátok s nem egy helyen laktok? Ne feledjétek, hogy hindu és mohammedán csak vallási különbséget jelent, mert máskülönben mindenki, legyen bár hindu, mohammedán vagy keresztény, ha ebben az országban lakik, ugyanazon egy nemzetet alkotja.”² Később azonban a tudós Sir Szeid Ahmed khán visszavonta e tárgyban kifejezett véleményét és ellentétes állást foglalt el a Congressusokkal szemben. A Congressus mindazáltal folytatta működését a maga céljai szerint, bár kevés remény van arra, hogy ezeket valamikor keresztülvihesse. Midőn látjuk, hogy mily ádáz küzdelem dühöng évről-évre a tehén ölés³

¹ „An Indian Journalist“ stb. 307. l.

² „Open Letters to Sir Seid Ahmed Khan, K. C. S. I.“ írta egy régi hívének fia (hisszari Ladzspat Rai). Új lenyomat a *Tribune*-ból, 25. l.

³ A brahminismusban a tehén szent állat s valahányszor a Kurbán ünnep alkalmával a mohammedánok tehenet ölnek, ez összeütközésekre ad okot a két felekezet között.

vitás kérdése miatt mohammedánok és hinduk között s hogy Mohammed követői mennyire megvetik a bálványimádókat és ehli-sirk-eket,¹ átláthatjuk, hogy kiengesztelődés és egymás kölcsönös megértése mohammedánok és hinduk között teljes lehetetlenség.

Angliának tehát nem kell félnie semmiféle veszélytől, mely e két felekezet egyesüléséből származhatna, épen úgy mint a hogy az oszmán uralkodóknak nem kell a törökök és keresztények félelmetes forradalmi egyesülésétől. Minden igyekezete az ú. n. Nemzeti Congressusoknak, mely egy indiai nemzetiség felállítására irányul, csak álmokkép s nem lehet több reménye a megvalósulásra, mint mostan még az egy egyesült európai nemzetiségnek. A nemzeti csoportosulások oly tömege, mely egymástól független rétegeket alkot vagy egymással keverten van elhelyezve, mint a hogy Indiában látjuk, nem alkotott soha s nem is alkothat soha oly egységes nemzeti testet, mely képes volna a cselekvésben összefogni s összetett erővel eljárni valamely maga elé tűzött cél elérésére. Indiában továbbá szó sem lehet valamely közös célnak együttes követéséről; az ország mindig vakmerő kalandorok zsákmánya volt és sohasem volt elég erős ahhoz, hogy ellenálljon nekik s valószínűleg nem is lesz még képes jó ideig: mert Indiában nemcsak az egyetértés szelleme hiányzik, hanem az erélyes ellenálláshoz megkívántató kitartás

¹ Bálványimádók (putperest vagy medzsuszi) alatt értenek a mohammedánok minden vallást, mely nem követi a négy szent könyv egyikét, — ezek t. i. a Korán, a Tora, az Apostolok és a Zsoltárok. A keresztények tehát nem tartoznak a bálványimádók csoportjába, de nevük Ehli-Sirk, vagyis oly nép, mely a Szent-Háromságban való hite által, hallgatólagosan elismer egy isteni társulást.

is. Az 1857-iki felkelés, melyet az angoloknak túlságos sok engedménye és egyéb elkövetett hibái okoztak, kimutatta ezt tisztán; mert ha nem így lett volna, egy maroknyi európai nem lett volna képes megvédeni magát száz akkora bennszülött erővel szemben. Ilyfajta zavarok azonban, hála az indiai angol kormány erélyes intézkedéseinek, most már aligha fognak bekövetkezni; miután pedig a kormány a rend és az igazság nevében bizonyára továbbra is folytatni és fejleszteni fogja a megkezdett uralmat s a faj és valláskülönbséget nem ismerő egyenlő bánásmódot, minden ok a felkelésre megszűnt s a belső veszedelem *ipso facto* elmúlt. Az angol hatalom ereje oly arányban nő Indiában, mint a hogy a bennszülöttek meggyőződnek idegen uraik jóakarataról, pártatlanságáról és hatalmáról. Ez a meggyőződés napról-napra erősödik még az ellenségek és az angol kormányzat hibakeresői között is s az 1905-ki bombay-i Nemzeti Congressuson Sir Pherozsah Mehta, a congressus egyik tagja ezt mondta: „India jövője össze van kapcsolódva Angliáéval s szükség esetén Indiának mindig Angliához kell fordulnia vezetésért, védelemért és támogatásért.“

X.

Az angol uralom jövője.

A kívülről fenyegető veszélyeket legjobban a belső béke biztosításával lehet ellensúlyozni. Minthogy feltett szándékunk nem érinteni politikai kérdést ezeken a lapokon és tisztán a civilisatio történetére szorítkozunk, nem bocsátkozhatunk azon vetélkedés és irigység részletezésébe, melyet Anglia uralma Indiában a többi európai hatalom körében felidézett. Elég az hozzá, hogy a nyugati országok azon törekvése, hogy folyton növekvő iparuk számára piacot találjanak, az angol birodalom indiai birtokait sok irigy pillantásnak és ellenséges érzületnek teszi ki. Ha nem határolná e birodalmat három oldalról a tenger, melyen az angolok otthon vannak, kétségtelen, hogy az ellenségek és rosszakarók sokkal bátrabban léptek volna fel és számuk is nagyobb lett volna. Minthogy azonban Indiát szárazon csak Észak felől lehet megközelíteni, a merről régi időkben nem egy invasio is történt, Angliának eddigelé csak egy, de óriási vetélytárssal kell számolnia, t. i. Oroszországgal, melynek támadásai és ellenséges szándékai annyival is inkább megérdemlik teljes figyelmünket, minthogy e két hatalom vetélkedése az egész Ázsia fölött való fennhatóságra vonatkozik s minden valószínűség szerint egyik fél sem fog engedni. Hogy

Anglia mily módokat választott ezen ellenfele terveinek megghiúsítására s vajjon fog-e sikerülni neki a jövőbeli támadásokat is kivédeni, oly kérdés, melyre csak katonai szakértők válaszolhatnak s a miből a laikus csak annyit érthet meg, — s ez nem jelentéktelen dolog, — hogy az indiai határt és az indiai birtokokat veszedelem fenyegeti.

A messze terjedő külmunkák, melyek India védelmi *glacis*-ját alkotják, a szomszédos vidékek politikai körülményei, az újjászervezett indiai hadsereg, Anglia védelmi elkőkészületei és folytonos ébrenléte lehetlenné tesz most már egy ú. n. *marche à la Timur*-t, a melyet Szkobeleff tervezett valamikor. Ha Anglia egyik vagy másik elővigyázati intézkedése nem válna is be, ez a szerencsétlenség anyagilag nem kisebbítené védelmi képességét, az ország belsejének átalakulása miatt, — az az értelmi változás ugyanis, mely az indiai népben végbe ment a tekintetben, hogy most már nagyon megbecsüli az angol kormányzatot, oly erős védőbástyát alkot neki, melylyel szemben Oroszország leghatalmasabb fegyverei is tehetetlenekké válnak.

Ki akarná vagy merné tagadni azt a tényt, hogy az angolok 200 éves működése Hindosztánban kitörölhetetlen nyomokat hagyott hátra az ottani emberiségen? Az iskolák, collegiumok és egyetemek nem okozták-e a hindu s a mohammedán lakosság felfogásának és kívánságainak gyökeres átalakulását? Midőn a nyugati kultúra indiai neophytája, bár csak küszöbén áll még a műveltség világának, már Home Rule után áhitozik s alkotmányos és parlamenti újításokat kíván s midőn az angol szabad sajtó, sok európai nemzet irigységének tárgya, nem elég liberális nekik, ki gondolhatná egy perezig is, hogy a szabadságnak ezen szinte már

túlzásokba bocsátkozó hősei, ezen ultra-liberális ázsiaiak, szívesen cserélnék fel az angol uralmat az orosz fennhatósággal s áhítoznának az orosz korbács után? Oroszország csábításai már rég elvesztették vonzó erejüket Indiára, különösen a mohammedánok között. Mint a hogy Makhdum-Kuli turkomán költő a XVIII. század elején Oroszországot mint Antikrisztust és deddzsalt, — vagyis: az Iszlám elpusztítóját, — jellemezte, úgy most is fő-fő ellenségüknek az egész világon tekintik a mohammedánok Oroszországot, mely az igazhitűeket folyton zaklatja felforgató terveivel. Helytelen volna tehát azt képzelni, hogy India valamikor rokonszenvet tudna érezni a czár iránt, — ezt még leggonoszabb ellenségei sem foghatják rá. Vagy talán abban a hitben ringatják magukat, a kik ezt hiszik, hogy a mai hindu, daczára a számos napilapnak, heti és havi folyóiratnak s a nyugati országokkal való élénk érintkezésének, nincsen kellőkép értesülve a czár birodalmában uralkodó szörnyű önkényuralomról, rossz kormányzatról és militarismusról? Tudnak mindenesetre annyit, ha nem többet, mint sok európai, a ki politikai okokból szemet húny sok orosz gasztett előtt s méntséget keres minden gyalázatra. A porban fetrengő muzsikok nyomora, a csinovnikok (hivatalnokok) bántó szemtelensége, a szibériai ólombányákban senyvedő áldozatok sorsa, a görög egyház türelmetlensége és átkozni való theoriái, a schlüsselbergi börtön szörnyűségei s az orosz állam sok egyéb borzalma nem ismeretlen csöppet sem az indiaiak előtt. Ki is volna oly naiv azt hinni, hogy a hindu, bármily kevésbé ismerje is a mi európai szokásainkat és irodalmunkat, jobban szeretné Oroszország fennhatóságát és ily terv megvalósulását mozdítaná elő?

Az Arábia szent városaiból Indián át visszatérő közép-ázsiai hadzsik e szavakkal irták le a *frengi*-ket (angolokat): „hitük fekete, de igazságosságuk gáncstalan és tiszta“. Az a turkesztáni viszont, a ki Konstantinápolyon át érkezik Arábiába, nem tud méltó szavakat találni azon elnyomás, visszaélések s rossz bánásmód leírására, melyet saját hazájában kénytelenek elszenvedni honfitársai az orosz hivatalnokoktól és katonáktól.

Nem hagyhatjuk említés nélkül ama súlyos csapást, melyet az orosz prestige nem régen, hadserege és hajóhada leveretése által a távoli Keleten szenvedett. Két kivonat indiai lapokból eléggé meg fogja mutatni, hogy Hindosztán népe mint gondolkodik ezen vereségekről. A *Raszt Goftar* a következő magyarázatokat fűzi hozzá: „A keleti tengeri hajóraj megsemmisítése által, a mukdeni döntő vereség után, Oroszország elvesztette minden tekintélyét és prestigeét, mint európai vezető hatalom. Mielőtt elkezdte volna véres háborúját Japánnal, az volt az általános vélemény ebben az országban, hogy nincs hatalom Európában, mely egymagában meg tudná állni a helyét Oroszországgal szemben. E kolosszusnak azonban, mely eddig úgy viselkedett, mint Európa legelső hatalma, úgy látszik, agyagból vannak a lábai. Az Orosz Medve sohasem nyughatott, míg messzibb és messzibb előre nem nyomult a Távol Keleten és Közép-Ázsiában s vasmarkával fogva nem tartott oly területeket, melyekre nem volt a legcsekélyebb jogcíme vagy igénye sem. A Természet azonban mindennek határokat szabott a világon. Megrészegülve a világ különböző pontjain elért sikereinek sorozatától, össze akarta mérni erejét egy ázsiai hatalommal, mely eddig jóformán számba sem jött, — most már tudjuk, hogy minő eredménynyel. Azt hitték, hogy egy oly

tapasztalatlan és gyakorlatlan hatalom, mint Japán, tisztára szét fog szóródni Oroszország előtt, mint a pelyva a szél előtt, de ott volt a Gondviselés keze, mely megbüntette e nagyratörő, szemtelen és deszpotikus monarchiát, melynek erkölcsi érzése, más hatalmakéhoz képest, elenyészően csekély. Ez a sorsa mindazoknak, a kik nem tudnak mértéket tartani. Az orosz-japán háború leczkéje nem ártott, reméljük, egyéb európai hatalmaknak sem, melyek talán Oroszország nyomdokaiba akartak lépni.“

A *Gudzszerati Punch* ugyane tárgyról így ír: „Mi nekünk indiaiaknak Oroszország győzelme zavart és nyugtalanságot okozott volna, ha egyebet nem is. De most, hogy az a félelmetes, ijesztő rém, mely az indiai határ rémmeséiben oly feketének látszott, elpusztított, biztosak lehetünk mi is és a kormány is, hogy sok évtizednek kell elmulnia, míg az orosz támadás eszméje újból felmerülhet s megzavarhatja a „Pax Britannica“ nyugalmit ebben az országban. Nem mintha mi azt hittük volna, hogy Oroszország valamikor meghódíthatja az indiai birodalmat, mert ez esetben az uralkodó nép s az alávetettek összefognának s nehéz küzdelem volna ez akkor, még ha az egész világ állna is velünk szemben. De vannak politikusok itt és Angliában, kik hajlandók arra, hogy minden szalmaszál hajlongását Közép-Ázsiában veszélyesnek ítéljék Indiára s azt hiszik, hogy Oroszország az emir vagy esetleg maguknak a népeknek segedelmével sikereket érhet el Indiában; ez utóbbiak azonban, bármily önző czélok vezessék is őket, nem lehetnek annyira vakok, hogy a lengyelországi s a kaukázusi borzalmak és az orosz hatóságok önkénye után vágyakozzanak.“

Ha Oroszország megtámadná Indiát, korántsem

fogadnák ott tárt karokkal, sőt ellenkezőleg, elkeseredett ellenségekre találna az országban, mert lehetne ugyan néhány vakmerő kalandor, a ki a zavarosban való halászás reményében Oroszország pártjára állana, az ország többsége azonban, a higgadt, béke- és rendszerető lakosság s főképen a társadalom vezetői mindenesetre Anglia pártján állának. Sok bizonyítékunk van ezen állítás igazolására. Valahányszor csak az orosz megtámadtatás rémképe feltűnt a látóhatáron, még az ellenzéki bennszülött sajtó is azonnal felismerte mindig az orosz törekvésekben az indiai érdekek veszélyét. Leghatározottabban éppen a feudális herczegek siettek mindig felajánlani szolgálataikat az angol kormánynak. Nagyon érdekes e tekintetben egy Lord Dufferin alkirályhoz intézett levél 1885-ből, vagyis az oroszoknak nagy félelmet keltett herati támadása idejéből, mely a hajderabádi nizámtól, 82,698 angol négyzetmérföld, 10,014,194 lakos és egy 45,000 emberből álló hadsereg uralkodójától származik:

Hajderabád 1885 augusztus 26-án

Tisztelt barátom,

India egy lakosa sem lehet közönyös egy másik nagy katonai hatalom [Oroszország] állandó Indiához való közeledésével szemben, valamint azon szükséggel szemben sem, hogy a határt a védekezésre alkalmassá kell tenni s megosztani azon terhet, melyet ez azokra ró, kik a birodalom épsége fölött gondoskodni kötelesek. Mindenkinek, a ki India jólétét szíven viseli, számot kell vetnie azon gondolattal, hogy mi történéjék akkor s ki kell mutatnia rokonszenvét azok iránt, kik a határt a védelemre alkalmassá akarják tenni, hogy ez minden veszélyt távol tartson tűzhelyeinktől és

otthonunktól. Az indiai hercegek sem voltak vakok az események haladásával szemben. Jól ismerjük azt a pénzügyi felelősséget, melyet a dolgok jelenlegi állása az indiai kincstárra ró. Én azt hiszem, itt az ideje, hogy India nyiltan megmutassa, hogy egyetért e kérdésben s ezért én most a magam jószántából felajánlok a császári kormánynak 20 lac-nyi (20,000,000 rúpia) évi hozzájárulást a hajderabádi államok részéről, három éven keresztül, kizárólag az indiai határ megerősítésének czéljaira.

Ez ajánlatom béke idején. Más viszonyok közt számíthat Anglia kardomra.

Őszinte barátja

Mir Mahbub Ali khán.“

Ez a levél elég nyiltan és világosan bizonyítja az angol védnökség alatti feudális hercegek megbízhatóságát s vannak még szembeszökőbb példái is az indiai hercegek ragaszkodásának az angol kormány iránt. A dél-afrikai búr háború s az utolsó Kina elleni háború alatt, a boxer-lázadás alkalmával, előkelő hinduk felajánlották szolgálataikat, sőt egyesek még a Vörös-keresztnél is teljesítettek önkénytes szolgálatot. Nem ringatjuk tehát magunkat hiú képzetekben, midőn azt mondjuk, hogy Angliának, ha Oroszország esetleg fenyegetni találná, kevésbbé kell félnie a hatalma alatt lévő vegyes néptömegektől ma, mint kellett bármikor is régen, más viszonyok között.

Elmúlt időkben Indiát még bátran puszkaporos hordóhoz lehetett hasonlítani, mely egy hatalmas ellenség által belevetett szikra érintésére felrobban. Most azonban a viszonyok jelentékenyen javultak. Előbb említettük, hogy a tudatlanság Anglia legnagyobb ellensége Indiában s a mily arányban győzik le ezt az ellenséget a

közüoktatásban kifejtett nagyobb buzgótság, hasznos kormányzati reformok s az előítéletek lassú és fokozatos megszüntetése, oly arányban csökkennek a külső és belső veszélyek. Ez a felfogás annyival is inkább elfogadható, mert ha tekintetbe vesszük, hogy Anglia úgyszólván befejezte már területi hódításait Indiában és birtokai ki vannak kerekítve, átláthatjuk, hogy most már a határvédelem megerősítésére és fenntartására kell a főszűlyt helyezni. Angliának, akár akarja, akár nem, vissza kell tartania magát attól, hogy több birtokot szerezzen India északi részében. Minden további hódítási tervet ezen a vidéken fel kell adnia, mert itt egy hatalmas és nagyra törő szomszéd állammal kerül érintkezésbe s szilárd és áthatolhatatlan talajra talál. Teljesen egyetértünk Sir Alfred Lyall-lel, a ki így fejezi be Anglia indiai birtokairól szóló igen érdekes művét: „Ezentűl már nem a keleti és nyugoti fajok közt lesz a küzdelem, hanem a nagy nyugati kereskedő és hódító nemzetek közt az ázsiai fennhatóságért. Angliának most nincs oka félni ettől a mérközéstől, hiszen időközben belefogtunk India népének értelmi felszabadításába, megváltoztatjuk az egész ország gondolkodását, vallási képzezeit és erkölcsi színvonalát. Nem bocsátkozhat még senki sem jóslatokba arra nézve, hogy India kutató és éles szeme mily utat fog kijelölni magának a keleti és nyugati egymással ellentétes áramlatok befolyása alatt. De biztosak vagyunk abban, hogy a tudomány terjedése és a tárgyi környezet változása állandóan hat az értelemre s hogy a jövő történetíróinak ez lesz a második nagyszerű példa arra, hogy egy hatalmas és nagyszerűen szervezett civilisatio ereje mint formálhatja a jellemét és alakíthatja sorsát egy több millióból

álló népnek. S bármi legyen is utolsó végzete a mi indiai birodalmunknak, bizonyos az, hogy mi nagy és mara-
dandó jótéteményekkel halmoztuk el India lakóit s
nevünket csak jó emlékezetben őrizheti meg a törté-
nelem.“¹

Ez igaz: az angolok jó nevet fognak maguk után
hagyni a történelemben. Indiai működésük a mi nyugati
kulturánk apotheosisa lesz s ha ma méltán bámuljuk
Róma kulturális befolyását az ókorban, az, a mit
Anglia vitt végbe Indiáért, későbbi korokban annyival
is nagyobb elismerésben fog részesülni, mert e mű
jövendő fejlődésében valószínűleg még nagyszerűbb,
hatalmasabb és eredményeiben messzibbre kiható lesz.
Befolyása most is már Indiától egész Dél- és Kelet-Ázsián
át terjed s a Régi Világ ezen részében az angolt tart-
ják *par excellence* a civilisatio nyelvének.

Hogy milyen lesz a civilisatio speciális indiai alakja
a távol jövőben, azt ma még kiszámítani nem lehet,
de biztosak lehetünk abban, hogy bármily változásokon
és átalakulásokon fog is átmenni, mindig magán fogja
viselni az emberségesség, szabadság és felvilágosodás
bélyegét s minden bizonynyal hozzá fog járulni az
emberi faj boldogulásához.

¹ „The Rise and Expansion of the British Dominion in
India.“ 3. bővített kiadás. London 1894, 347. l.

XI.

Áttekintés.

A megelőző lapokon jellemezni iparkodtunk a két nagy kultura-terjesztő állam működését Ázsia mohammedán részében, hogy az olvasónak alkalmat adjunk arra, hogy maga ítélkezessen a két állam által Keleten használt utak-módok felett s tiszta képet alkothasson magának az eddig elért eredményekről. Mégis nem lesz talán fölösleges összehasonlítani kulturánk e két képviselőjét az eddigiek alapján s kissé közelebbről nézni meg az általuk végbe vitt munkát. Ezt annál is inkább fontosnak tartjuk, mert a kettőnek jellege és végcélja annyira eltérő, hogy az a mondás, mely szerint *si duo faciunt idem, non est idem*, itten teljes mértékben alkalmazható. Kezdetről fogva egészen elütőek voltak indító okaik és cselekedeteik. Oroszország félig még ázsiai mezben a Kettős Kereszt jegyében jelent meg a színen s mint a kereszténység védője az Iszlámmal és a samánizmussal szemben, semmi szín alatt nem tűrte volna meg az ország erkölcsait és szokásait, hanem nyíltan kijelentette, hogy célja az eltiprás s a nemzeti lét teljes megsemmisítése. Rettenetes Iván eltiltja a mecsetek építését; igazhitűeket és pogányokat erővel keresztelnek meg; a vonakodókat átadják a hóhérnak vagy pedig elhajtják.

Az ilymód lakosaitól megtisztított országban erősségeket és telepeket létesítenek és foglalnak el az oroszok; így gyarapodnak a czár birtokai. Anglia a kereskedő szerény köntösében jelent meg Indiában: telepeket épített a partokon s kereskedelme fokenként terjedt szét az ország belsejében. Csak a midőn a mogul dynastia zavarai és bukása a kereskedelem biztonságát is veszélyeztették, vett fel Anglia támadó álláspontot s kezdte meg területi hódításait. Az angolok sohasem akarták megtámadni Hindosztán vallását s nem akartak egyáltalában ellenséges vagy barátságtalan szellemet mutatni. Sőt ellenkezőleg, azt látjuk, hogy a bennszülöttek is az angolok mellé állottak a közös ellenség ellen való küzdelmeikben s a győzelmet az ő támogatásukkal vívták ki. Tekintetbe véve azt, hogy a két nemzet kulturája mily különböző színvonalon áll, nem is lehetett más eljárást várni. Rettenetes Iván korában Oroszország kulturája volt a legalacsonyabb az egész keresztény világban; inkább ázsiai volt, mint európai s politikai céljaiban és cselekedeteiben alig lehetett megkülönböztetni ázsiai ellenfeleitől. Az angol társadalom ezzel szemben, sütkérezve az Erzsébet-korszak fényében, a művelt Nyugatot képviselte s hű maradt elvéhez, daczára rosszakarói rágalmainak. Oroszország, mihelyest hatalma elegendőképp meg volt erősítve, hódításai során sohasem szűnt meg zavaró hatást gyakorolni a népnek nemcsak politikai, hanem ethikai, társadalmi és vallási életére is, hogy egyszerűsítse a beolvasztás menetét. Az angolok eljárásában ennek ellenkezőjét tapasztaljuk. Nem zavarták a hindukat és mohammedánokat legkevésbé sem ethikai és vallási életükben. Keresztény missziók alakulhattak ugyan, sőt támogatást is nyertek a kormánytól, de

csak iskolák és kórházak fenntartására, mert ugyanez a keresztény kormány küldte katonáit Dzsagannath ünnepére¹ is és a moharrami mohammedánok Tabut-² jára a rend fenntartása végett. Soha nem kényszerítették senkit a hódító vallásának felvételére s nemzeti jellegétől nem fosztottak meg egy népet sem, mert India kolonizálásáról sohasem volt, nem is lehetett komolyan szó Angliában. Már e korai időpontban is megkülönböztethetjük a két hódító alapvető indokait s első lépéseik is már tisztán mutatják végső céljaikat.

Az orosz birodalom, mely mindig csak területet akart szerezni és szaporítani alattvalói számát, meg lehet elégedve ezen 500 év munkájával. A moszkvai nagyhercegség a mai gigantikus orosz birodalommá fejlődött. A szláv *ethnos* sok milliónyi idegen elemet szítt fel magába s úgy látszik, hajlandó és képes még folytatni ezt az eljárást, de hogy vajjon képes lesz-e ez az orosz *moloch* meg is emészteni a jövőben is, mint a múltban ezen bekebelezett nemzet-részeket, oly kérdés, melylyel az oroszok eddigelé vajmi keveset vagy talán semmit sem foglalkoztak. Véleményünk szerint ez a beolvasztó eljárás, minthogy Ázsiában is jobban ébren van ma a nemzeti összetartás, veszélyesebbnek látszik ma, mint volt ezelőtt, Oroszország azonban, miután sikeresen indult meg a hódítás és pusztítás útján, úgy látszik, minden áron végig ezen akar megmaradni.

Anglia is első sorban embereket akar hódítani s nem csak területet, mert szüksége van az emberekre,

¹ Dzsagannath szó szerint a. m. „a világ ura“, egy bálvány, melyet ünnepélyes alkalmakkor körülhordoznak a városban.

² „Tabut“, szó szerint: „koporsó“ Imam Huszein temetését jelképezi, kit Moharramban gyászolnak.

mint kereskedelme piaczára. „A kereskedelem követi a zászlót“, ez politikája vezető elve, s minthogy a kereskedelem első sorban békés és rendezett viszonyokat kíván s minthogy piaczának kedvező helyzete a fogyasztók kulturális fejlettségétől függ, Anglia főtörekvése mindig a gondjára bízott népek értelmi színvonalának emelése volt s a „Pax Britannica“ alatt ép úgy igyekezett a maga céljait szolgálni, mint alattvalói jólétét. Ez a különbség a két nagyhatalom eredeti céljai közt, melyet koloniális politikájuk is mutat, maga után vonja azt is, hogy egészen más eszközöket használnak. Az orosz hódító megelégszik azzal, ha alattvalói engedelmes, nyugodt, pontos adófizetők s szófogadó bábok. Fő igyekezete az általános nemzeti műveltség és felvilágosodás mezején, hogy orosz nyelven taníthassa az elemi tudományokat az ázsiaiaknak. Ennek az lett a következése, hogy a tatárok, kirgizek és szartok közül csak azok szánták magukat a magasabb kiképzésre, a kik teljesen oroszokká akartak válni. Oroszország sohasem törődött sokat idegen alattvalói rokonszenvével, vasmarkát nem teszi puhábbá az enyhébb megfontolás s széltében-hosszában az egész nagy meghódított területen ritkán találunk oly ázsiait, ki az orosz uralommal meg volna elégedve s szívesen alkalmazkodnék a czári kormányzat új rendelkezéseihez; lelkesedés mindenestre seholsem található. Az angolokkal egészen máskép áll a dolog. Ők mindig tekintetbe veszik a gondjukra bízott nép jólétét; ügyelnek arra, hogy a behozott újítások pártatlanok és méltányosak legyenek; jótékonyságot és elnézést gyakorolnak, a hol csak lehet; s a mi a közoktatást illeti, láttuk, hogy az egyetemet végzett ifjak, valamint a jogi, orvosi és művészeti növendékek száma annyira nő évről-évre

a bennszülöttek között, hogy inkább még értelmi proletariátus keletkezésétől kell tartani. Az angolokat korántsem gyűlölik és rettegik úgy Indiában, mint az oroszokat Közép-Ázsiában, mert a legtúlzóbb, idegenellenes hindu sem tagadhatja a *szahib*-ok igazságosságát, pártatlanságát és jó akaratát. Teljes, osztatlan szeretetet nem lehet kívánni, mert az idegen uralkodó sohasem imádat tárgya, de az a tisztelet, melyet a hindu nem tagadhat meg idegen urától, idővel rokonszenvvé alakulhat át s az úr és alávetett közötti viszony nem is oly hosszú idő múlva egészen tűrhetővé válhat. Ha, ezen felfogással szemben, az a nézet terjedt el Európában, hogy az angolt, egyrészt felsőbb kulturájánál fogva, másrészt meg s az őt jellemző merevség, hidegség, gög és nemzeti büszkeség miatt kevésbbé szeretik az ázsiaiak, mint az orosz, ki félig-meddig maga is ázsiai, ezt a feltevést kellőképen megczáfolta sok szembeszökő tény. Dacára a kasztrendszernek, dacára a hindu és mohamedán separatismusnak, sokkal több érintkező pont van hinduk és angolok közt, mint az oroszok és kazániaiak vagy turkesztániak közt. Ha ez nem így volna, nem lehetne részünk abban a szokatlan látványban, hogy egy, több mint 1,087,404 négyzetmérföldre terjedő, 294,361,056 lakossal bíró országot 76,243 angol katona tart kordában. Ha nem uralkodnék valamelyes bizalom angolok és hinduk között, hogy volna lehetséges, hogy az angol-indiai kormány megbíznék egy 150,000 főnyi bennszülött hadseregben, melynek az ország védelme s a rend fenntartása felett kell őrködnie s melyben néhány bennszülött tiszt is szolgál? Eddigelé Oroszország nem mert bennszülöttekből sereget szervezni, kivéve a turkomán honvédséget, mely azonban csak néhány száz emberből áll. Ha tekintetbe

veszszük, hogy az angolok Indiában egész sereg bennszülöttet használnak fel, sokakat magas állásokba helyeznek el a polgári szolgálatban, míg az oroszok csak oly alárendelt fontosságú állásokat mernek a bennszülöttekre bízni, mint a tolmácsoké és békebíráké,¹ a két kultura-terjesztő állam rendszere közötti különbség még jobban szembe tűnik.

Végezetül meg kell még emlitenünk, hogy az oroszok száma Turkesztánban sokkal nagyobb aránylag a népességhez viszonyítva, mint az angoloké az indiai népességhez képest.² Lord Curzon, közép-ázsiai utazásairól írott könyvében,³ azt mondja Anglia állásának biztonságáról szólva, hogy ismer egy nagy 80,000 lakosú indiai várost, melynek fanaticismusa ismeretes s melyben a rendet négy angol tiszt tartja fenn egyetlen egy katona nélkül. Nem elegendő bizonyíték-e ez arra, hogy urak és alávetettek közt a kapcsolat és bizalom folyton szorosabbá válik? Még a kelet-ázsiai szerencsétlenség előtt, midőn az oroszok nagyobb katonai készségük és hatalmuk miatt nagyobb tiszteletet élveztek, mint az angolok s nagyobb félelmet tudtak kelteni, ezeknek igazságossága, jó módja, bőkezősége, erős egyénisége, szilárd kitartása s vállalkozásaik nagyszerűsége mindig hatással voltak a bennszülöttekre s kezdettől fogva magukra vonták minden keleti ember bámulatát és tiszteletét. E jellemvonások nagy vonzóerővel bírtak a hinduk érzelmeire és képzeletére. Ezek lánczolták a bennszülötteket a hódító zászlajához s

¹ Mirovoi-szud.

² Az 5,260,000 turkesztáni között 219,658 orosz lakik, míg — mint már mondtuk, — a 187,223,481 indiai között csupán 200,000 angol.

³ „Russia in Central Asia.” 387. l.

még 1857-ben a sepoy-lázadás szörnyű napjai alatt is láttunk hindukat, kik Delhi ostrománál életüket áldozták fel sebesült angol tisztekért.¹ A mi az angolok bőkezűségét illeti, csak össze kell hasonlitanunk a két ázsiai nagyhatalom által az érdemet szerzetteknek vagy a méltóságuktól és állásuktól megfosztott hercegeknek adományozott kegydíjakat. A detronizált Khudajar khán, volt khokandi emir feleségének és fiainak Oroszország nyomorult havi 30 rubel alamizsnát adott, a mi alig elég táplálkozásukra ; Abdurrahman khán, Afganisztán egykori uralkodója pedig midőn 500 emberével a czár vendége volt Szamarkandban, havi 1250 rubelt kapott, — vagyis körülbelül 4000 £-ot évenként. Ezzel szemben azt találjuk, hogy Vadasid Ali, oudhi uralkodó évi kegydíja 120,000 £-ot, Badzsi Rao, szintén oudhi pesavur kegydíja 80,000 £-ot, Dhulip Szingé pedig, Randzsit Szing fiáé 52,000 £-ot tett ki. Ugyanilyen nagyszerű volt a meghódított és letett burmai király Thebau kegydíja is.

Azt, hogy oly nagy tiszteletet kelt s annyira növeli az angol név prestige-ét Indiában az angol rendszer, főképen annak a nagy hatásnak kell tulajdonítani, melyet az angolok őszintesége és megbízhatósága az ázsiai főurakra gyakorolt. Ezek maguk sem tűndököltek valami nagyon ebben a tekintetben s az oroszoknál sem igen találhatták fel ezen tulajdonságokat. Dzsura Bég például,² a volt sehri-szebzi herceg, ki 1868-ban a bokharai háborúban megadta magát az oroszoknak s később, a khokandi háborúban hasznos szolgálatokat

¹ L. H. C. Fanshawe, C. S. I.: „Delhi, Past and Present“ London 1902. 208. l.

² L. „K'istorj narodnago obrazovanija v' Turkesztanszko, kraj.“ Taskend, 1899. 30. l.

teljesített nékik, most Taskentől nem messze nyaralójában daczol s kerül minden érintkezést az oroszokkal. Ugyanígy áll a dolog az afgánokkal is, kik 1888-ban Isak khán leveretése után, az oroszoknál kerestek menedéket. Rég megunták már az orosz vendégszeretetet s nagyobbbrészt visszatértek Kabulba. Közön-séges mondás Közép-Ázsiában: „az orosz *nan u nemek* (kenyér és só) nem ízlett még senkinek“. Oroszország sohasem vette magának a fáradságot, hogy kellemessé tegye magát az ázsiaiak előtt s azok, kik a hódító sarkát érezték, bizony már nem kelhetnek fel többé. Discretióm tiltja, hogy turkesztáni barátaim által közölt sok igazságos panaszt az oroszok hitszegése és rossz bánásmódja ellen itt felhozzak. Elég legyen annyit mondanom, hogy az Oroszország és a leigázott ázsiaiak közti testvéri érintkezés és bizalom korántsem akkora, mint Európában hinni szokták. Igaz, hogy az oroszoknak és ázsiaiaknak vannak egyes érintkező pontjaik, — szokásra, erkölcsre és gondolkozásmódra vonatkozó dolgok, — különösen a kontinens északi részén s hogy a történelmi fejlődés folyamata alatt sok mindent megtartottak, a mi a közös keleti eredet bélyegét viseli magán, de Ázsiában a vallás, e nagy választófal, uralkodik minden fölött s a társadalmi érintkezés minden változatában keresztények és mohammedánok, buddhisták és samánisták mindig elválasztva maradnak egymástól egy áthidalhatatlan szakadék által. Ha ez nem így volna, az oroszokkal való érintkezés sokkal nagyobb hatást kellett volna hogy gyakoroljon a törökökre, tatárookra, ugorokra és mongolokra, mint a mekkorát tényleg gyakorolt. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy ezen népek csak az erőszakkal keresztülvitt elnemzetietlenítés és

megtérítés által vették fel az orosz kulturát, — azaz: kebeleztettek be az orosz birodalomba.

Az angol befolyás Dél-Ázsiában, de különösen Indiában egészen más eredményeket mutat. Ők nem tették az elangolosítást és megkeresztelkedést az újítás *conditio sine qua non*-jává s ez az oka annak, hogy az indiai mohammedánok és hinduk sok tekintetben sokkal fogékonyabbak voltak a modern kultúra iránt, sok ázsiai előítéleteket levetkeztek s elismerték az európai kultúra felsőbbségét a nélkül, hogy vallásukat és egyéniségüket feladták volna. Sőt ellenkezőleg, Mohammed és Visnu követői annál erősebben ragaszkodnak nemzetiségükhöz és hitükhöz, minthogy látják, hogy az új tanok nézeteiket nem veszélyeztetik. S a félig vagy egészen művelt hinduk között nincs is csak egynéhány, a ki hitét vagy nemzetiségét megváltoztatta volna.¹ Bizonyítja még a türelem és szabadság előnyeit azon tény is, hogy míg Oroszország épen csak a fegyveres erővel leigázott területek felett képes befolyást gyakorolni, addig Anglia, minden hódítás nélkül — azaz erőszak nélkül, tisztán magasabb kultúrája erejénél fogva, — képes volt befolyást gyakorolni a független szomszédos országokra is. Kis-Ázsia, Perzsia, Afganisztán, Kína és Kórea, vagyis Oroszországgal hosszú időn át érintkezésben volt országok alig mutatják fel az orosz kulturának nyomait, Anglia befolyása ezzel szemben nyelv, kereskedelem és polititika terén nagyon is szembetűnő Sziámban, Dél-Kínában és Japánban, annyira, hogy bátran mondhatjuk, hogy ma egész

¹ Dhulip Szing, Randzsit Szing fia, mindedig az egyetlen ismeretes megkeresztelkedett hindu India magasabb osztályai-ban; de a kereszttség, úgy látszik, nem tetszett neki, mert több ízben letette s újból felvette ezt a hitet.

Dél-Ázsia Anglia kulturális hatása alatt áll, — mint-hogy minden európai terméket angol kézből vesz át.

Az a felfogás tehát, hogy Oroszország alkalmasabb lesz Ázsia civilisálására, mint Anglia, teljesen hibás. Egy politikailag szabad, magasabb kulturális színvonalat elfoglaló nemzetnek több hatékony eszköz áll rendelkezésére, több az ereje, kitartása, nemesebb a célja, mint oly nemzeté, mely alig, hogy kilépett a csecsemő-korból, mely a kulturális fejlődés első szakában van még csak s mely ezenfelül egy önkényes abszolút monarchia békóiban senyved s képtelen megszerezni a kulturális működéshez szükséges műveltséget. Alig várható, hogy Oroszország, melynek még magának is annyit kell tanulnia, képes legyen másokat a magáénál sikeresebb munkára megtanítani. Igazságtalanság volna nagyobb követeléseket támasztani Oroszországgal szemben; mindazt, a mit a Régi Világ állapotának javítására tett, szívesen elismeri úgyis minden elfogulatlan bíráló és senki sem akarja Oroszország érdemét e tekintetben kicsinyelni és ócsárolni.

A keleti civilisáló szerepében Oroszország — mint-hogy ez már osztályrészül jutott neki, — saját kulturális színvonalához, földrajzi helyzetéhez, politikai szervezéséhez és ethnikai állapotához képest felelt meg feladatának. Természetes dolog, hogy jobban meg-egyezett volna a tiszta és önzetlen philantropia ideáljával, ha csak civilisálja a gondjára bízott népeket s nem szijja föl őket egyszersmind és szünteti meg ethnikai létüket. De hát mindenki a maga felfogása és képessége szerint cselekszik. Anglia, mely gyorsabban emelkedett fel, előbb fogadta el a kulturát és hamarabb érett meg, természetesen különb eredményeket is ért el, mert, mint a közmondás is mondja: *potentes potenter*

agunt; Oroszország azonban eleget fog tenni történeti hivatásának, ha majd a helyett, hogy mindig csak növelni iparkodnék a birtokait, a maga cselekvési körében nyugodtan az emberiség sorsának átalakításához és javításához fog kezdeni. Mert Oroszország a telhetetlen terület utáni vágyának igen zavaró és bántó a hatása a többi nyugati s Ázsiában hasonló kulturális célokkal bíró hatalmakkal való érintkezésre.

Ha a dolgok jelenlegi állását vesszük tekintetbe a nagy orosz birodalomban, az európai, kit a kultura haladása iránti buzgalom hevít, nem lehet közönyös azon ténnyel szemben, hogy Oroszország politikai tervei mindig az angolok ázsiai érdekeinek gyengítésére és veszélyeztetésére törnek; szinte úgy látszik, egyik céljuk meggátolni és megnehezíteni a szomszéd állam által vállalt nehéz és nemes munkát. Az oroszok sikerei által egy zsarnoki önkényes kormány hatalma gyarapszik. Ez a rendszer, mely az embert a most már szerencsésen elmúlt sötét korszakra emlékezteti, még felvilágosodottságunk napjaiban is veszélyessé válhat a szabadságszerető Nyugatra. Anglia győzelmei a szabadság és az emberiség diadalai; nem lehetnek veszélyesek soha senkire, sőt éppen önbizalmat s a nyugati kultura hatalmába vetett büszkeséget ébresztenek.

Bajos volna félreértetni vagy letagadni a két ázsiai kultura-terjesztő állam sikerei között fennálló különbséget, de ép ily nehéz volna megváltoztatni is a jelenlegi régime-et. Ez csak úgy volna lehetséges, ha a két hatalom a nyugati kultura felsőbbbségének tudatában együtt munkálkodna békében és egyetértésben. Anglia is és Oroszország is elég tág és önálló kört alakított magának, melyben politikai és gazda-

sági céljait követheti, a nélkül, hogy egyik a másik ügyeibe beleavatkozni volna kénytelen vagy azokkal szemben ellenséges álláspontot foglalna el, sőt inkább segíthetnék és kölcsönösen gazdagíthatnák egymást, mindegyik csupán a maga feladataival foglalkozván. Csakis így valósítható meg a híres angol államférfi mondanása: „Ázsia elég nagy mindkettőnk számára“. Az egyik Északon, a másik Délen terjesztené ilyképen a Régi Világban azt a jótékony felvilágosodást, mely oly sürgősen szükséges a most romokban fekvő vidékeknek ismét virágzóvá tételére s e letiport, kétségbeesett és reménytelen lomhaságban maga körül tekintő embereknek jobb és nemesebb jövő felé való vezetésére. Ez minden emberséges európai hő kívánsága, különösen pedig azoké, kik saját szemükkel látták a mohamedánok nyomorúságos helyzetét. Ezek ugyanis a legszerencsétlenebbek mindezen boldogtalan lények közt, a kik, összehasonlítván fényes történeti multjukat jelenlegi sanyarú helyzetükkel, ezt kérdezik maguktól: mi az oka annak, hogy az Iszlám hívei oly mélyre süllyedtek? Hogyan lehetne megmenteni őket és felszabadítani a fennálló bajok alól? Ezen kérdéseket akarjuk vizsgálat alá venni e mű harmadik és utolsó részében.

HARMADIK RÉSZ.

AZ ISZLÁM JÖVŐJE.

I.

Az Iszlám régen és most.

Nem volna tökéletes és eléggé meggyőző az a kép, melyet a nyugoti kulturának Ázsia mohammedán világára gyakorolt befolyásáról adni próbáltunk, ha nem vetnénk némi világot a mohammedánoknak közbelépésünkkel és köztük való szereplésünkkel szemben a jelenben és a múltban tanúsított állásfoglalására is. Ázsia ugyanis, különösen pedig az Iszlám nem olyan, mint az agyag a fazekas, azaz az európai kezében.

E tárgyról írt s 1875-ben megjelent művünkben¹ hosszasan foglalkoztunk ama nyugtalanság első jeleivel, melyet reformkísérleteink a mohammedánok közt felidéztek, azon modorral, melylyel jóformán erőnek erejével rájuk tukmált nyugoti kulturánkat bírálgatták, végül pedig azzal is, hogy a XIX. századbeli mohammedánok mint békültek ki a megkezdett újításokkal. Rámutattam e műben azon tévedésekre és hibákra, melyeket elkövettünk mi éppen úgy, mint az a társadalom, melynek kulturális átalakítása czélunk volt. Véleményem, mely személyes megfigyelés és több évi belső érintkezés alapján alakult ki, úgy hangzott, hogy Európának ismeretei Keletről akkor még igen csekélyek voltak s ezért a mindkét részen elkövetett

¹ „Der Islam im neunzehnten Jahrhundert“ 321. l.

súlyos hibák elkerülhetetlenek voltak és nem csoda, ha megakasztották a haladást, hogy kapzsiság és terület utáni vágy ugyanannyi bajt okoztak, mint a csökönnyös conservatismus és vak előítéletek, de hogy ezen akadályok daczára is az állapotok jobbra fordultak s hogy nincs jogunk reménytelen elveszésbe dönteni a fél világot s megjósolnunk egy sok millióból álló társadalom bomlását.

Azon tények, melyekre akkoriban első sorban alapítottam állításaimat, a keleti dolgokba való beavatkozásunk első korszakából valók, midőn a közlekedés mindinkább növekvő könnyűsége szorosabb és gyakoribb érintkezésbe kezdte hozni Európát az ázsiai világgal, különösen pedig ennek nyugoti részével. Ha pontosan akarjuk meghatározni: e korszak a krími háborúval kezdődött s nem sok évvel később a Kína ellen indított angol-francia hadjáratral fejeződött be. Addig a Régi Világ politikai és gazdasági állapotaiba való beavatkozásra tett kísérleteink gyöngék és félénkek voltak, mert Indiában is csak a sepoy-lázadás után vették kezükbe az angolok a keleti társadalom átalakításának nagy művét. A XIX. század első felének végén Commodore Perry felrázta Japánt több évszázados álmából, Kínát pedig eszméletre hozta a ming-juen-mingi nyári palota égése. Ázsia nyugoti fele, azaz a mohammedán világ már korábban kénytelen volt megérezní Európa felsőbbbségét, befolyásunk azonban csak a XIX. század második felétől kezdve volt szakadatlan és céltudatos. Arról való ismereteink, hogy az Iszlám milyen állást foglalt el reformterveinkkel szemben a XIX. század első felében, természetesen hiányosak és bizonytalanok, de a mint terveink a XIX. század második felében határozottabbak, cél-

tudatosabbak és kézzelfoghatóbbak lettek, egyrészt a mi látókörünk is kiszélesedett, másrészt pedig a keleti ember is kénytelen volt elhagyni ravasz és kétszínű utait s nem játszhatott többé bujósdit velünk. Most már tisztán és világosan látjuk Kelet mohammedán-jának életét, mert lelke mélyéig hatoltunk; ismerjük célját és törekvését, gondolatait és óhajításait; s mint-hogy bennünket többé ki nem játszhat, még nagyobb biztonsággal rajzolhatjuk meg az Iszlám jövő fejlődésének képét s bátran folytathatunk oly fejtegetéseket, a milyenek e mű harmadik részének tartalmát alkotják.

Ötven esztendő, egy fél század alig több, mint egy másodpercz egy nemzet életében és sokkal rövidebb időszak, mintsem hogy világos képét adná azon társadalmi fejlődésnek, melyen az Iszlám jelenleg keresztül megy. De a gözerő és villamosság e gyorsan élő korában ötven év is sokkal nagyobb változást jelent, mint sok száz esztendő a régi régime alatt s bátran mondhatjuk, hogy ez a jelenkori rövid időszak felér a bekövetkezett események jelentősége tekintetében a megelőző sokkal nagyobb korrallal. Hogy fejtegetéseink tárgyát egészen tisztán lássuk, felvetjük a kérdést: mutatott-e a mohammedán világ az elmúlt század második felében oly haladást a modern kultúra útján, hogy Európával való összolvadása elképzelhető s vajjon idegen protectoratus avagy független nemzetek fogják ezen újításokat keresztül vinni?

Ez a kérdés, mely kulturális hivatásunk céljával elválaszthatatlan kapcsolatban van, gyakran felvetett már, de kielégítő választ még nem kaptunk rá, első sorban azért nem, mert működésünknek mindig főképen anyagi célzata volt s a dolgoknak objec-

tív, önzetlen vizsgálata ezáltal teljesen ki volt zárva. Másodsorban, az eddigi kutatások hijján voltak a dolgok beható ismeretének s a komolyságnak; a felületes megfigyelés pedig mindig akadályozta az alapos ítéletnek. Csak a ki mindent áttekint s behatóan ismeri és megítélni tudja az eddigi kulturális fejlődés különböző korszakait s tekintettel van a mohammedán társadalom különböző alkotó részeinek ethnikai és ethikai jellemvonásaira is, adhatja félig-meddig elfogadható megoldását az előttünk álló problémának. Sőt, én még tovább megyek s azt mondom, hogy a különböző fontos nemzeti érdekekre való tekintettel nehéz dolog egy angolnak, francziának, németnek, oroszoknak vagy olaszoknak elfogulatlan ítéletet mondania, mert mindig tekintetbe kell venni egyes olyan politikai és sociális problémákat, melyek vakká tesznek az igazsággal szemben s akadályozzák az elfogulatlan ítéletnek.

Mint sok más esetben, úgy itt is, a múlt és jelen összehasonlítása fogja adni a legjobb megoldást. Ha beható vizsgálat alá vesszük az Iszlám állapotát a XIX. század első felében s összehasonlítjuk ezt a dolgok jelen állásával az emberi gondolat és cselekvés több tartományában, azt a megfigyelést tehetjük, hogy határozott értelmi fejlődés mutatkozik, hogy a régi szerkezet alapjai megrendültek, hogy az épületen magán is repedések és rések mutatkoznak s hogy nagy változások előtt állunk. Azon általános vélemény, hogy ez a válság csak a társadalom felsőbb osztályaiban nyilvánul s a nép nagy tömege érintetlen marad, nem tartható fenn. Az irány felfedezhető mindenhol, csak hogy Ázsiában minden csak lassan halad előre s a keleti ember közönyössége és tunyasága

nem engedi, hogy belső érzelmeit, mint a nyugoti ember tenné, élénk jelekkel juttassa kifejezésre. Megvan a maga hatása annak a körülménynek is, hogy míg a mi társadalmunkat a kultura világa keresztül-kasul átjárta, addig Ázsiában a legtöbb helyen a tudomány napja kezdetben csupán a hegytetőket, azaz a társadalom felsőbb köreit világította meg s csak azután hatolt le a völgyekbe is. „El nasz ala dini mulukuhum“ (= a nép követi a vezetők hitét) ez a régi mondás Ázsiára ma is igaz, azzal a különbséggel, hogy az úgynevezett magasabb értelmiségi körök nem szorítkoznak a vezető méltóságokra és tisztviselőkre, hanem magukban foglalják a hivatalos világ alacsonyabb köreit is, még az úgynevezett *esznaf*-ot és *kaszib*-ot, vagyis a középosztályt is. Napjainkban ugyanis a tudomány-szomj folytonos növekedésével a mohammedán társadalom a felvilágosodás egy bizonyos fokát már elérte, úgy hogy ez most már nyugodtan halad a modern kultura útján, fokozatosan felszabadítva magát a conservatív gondolkodásmód lánczai alól s egy új és biztató korszakot nyitván meg a mohammedán világ szellemi életében.

Legjobban a régi mohammedán kultura iránti öntelt és esztelen szeretet csökkenése ébreszthet csodálkozást azokban, a kik ismerték a régi Iszlámot, továbbá ezzel együtt a nyugoti civilizatio hasznosságának és kiválóságának elismerése. Ötven évvel ezelőtt, midőn mohammedán tudósokkal vagy félig már európaivá vált tisztviselőkkel e tárgyról vitatkoztam, azt találtam, hogy nincsen talán Nyugat- és Közép-Ázsia legmodernebb gondolkodói közt még egy se, a ki elismerné a modern európai életfelfogás felsőséget az Iszlám fölött. Milyen másképp van ez ma! Igaz ugyan, hogy

van még most is sok mohammedán tudós, a ki szívesen tekint mindenre a Korán s a régi hagyományok szemüvegjén keresztül, sőt annyira megy, hogy minden tudomány forrását az Iszlám elmúlt arany korszakában találja s a hol csak lehet, lekicsinyli s becsméri a modern tudományt. Találunk olyan mohammedánokat is, a kik miután bőven ittak a modern kultúra forrásából, gonoszságtól avagy irigységtől vezetve mindent elítélnek, a mi európai és becsméri intőjeinket, szokásainkat és erkölcsünket.¹ De ezen fanatikusok mellett találunk több olyan mohammedánt is, a ki bátran szembeszállt ezekkel az utolsó esztendőkből. Meggyőzve a nyugoti kultúra előnyeitől, őszintén kijelentették ezek, hogy az ő kulturájuk jó lehetett és kitűnő szolgálatot teljesíthetett az emberiségnek a múltban, de most már nem képes megfelelni a modern idők kívánalmainak. Elismerik, hogy a mohammedánság, ha nem akarja, hogy Nyugot teljesen megsemmisítse, kénytelen elfogadni a javasolt újításokat s ez annnyival is könnyebb, minthogy az arabs próféta eredeti tanai semmikép sem gátolják a tudomány és művészetek művelését s a modern haladást általában.

Csodálatos dolog, hogy ezen utóbbi állítás, daczára annak, hogy a keresztények és mohammedánok közt fennálló ellenségeskedés egy évezrednél hosszabb idő óta tart már, most is élénk viták tárgya mi közöttünk is, s nemcsak szorosan orthodox keresztényen theologusok, hanem skeptikusok és hitetlenek is abba a tévedésbe esnek, hogy Mohammed tanának követőit vallásuk

¹ Ilyennek mutatkozik Mohammed Adil Schmitz du Moulin pl. „Islambul“, „Der Islam“, „Die Greuel der Verwüstung“ című műveiben. Jól ismerte Európát s ítélete annál jobban meglep.

parancsolatai eltiltják a tudomány és művészetek művelésétől. Az elmúlt kultúra korából maradt sok emlék bizonyosága éppen olyan haszontalan ezek előtt, mint az a körülmény, hogy a középkorban mi is sok mindent az araboktól tanultunk vagy azon, a Koránból vett idézetek, melyek maguk is mind a tudomány értékét, hasznosságát és nélkülözhetetlenségét bizonyítják. A régi előítéletet nem lehet kiirtani s az a makacsság, melylyel ezt ma is fenntartják, látszólagos támogatást nyer az Iszlám jelenlegi nyomorúságos helyzetében. Köteteket írtak e tárgyról, de nem tartozik e tanulmány keretébe bizonyítékokat hozni fel pro és contra. Céliránysabbnak tartjuk a dolgok igaz állását néhány száraz, kétségen kívül álló ténynyel megvilágítani.

A ki meg akar győződni az ébredező mohammedánság szellemének a haladás iránti fogékonyságáról, ne ítéljen külsőségek alapján. Rövid ideig időző utasok természetesen nem ismerhetik meg behatóan az ügyek állását, mert ezek gondos, komoly, minden vallási és nemzeti előítélettől mentes tanulmányt kívánnak s csakis az okok állandó mélyreható theoretikus és praktikus kutatása viheti az embert az állapotok teljes megértésére. Nem volna helyes ítéletünket a mohammedánok néhány külső szokására alapítanunk, arra például, hogy európai módra öltözködnek vagy hogy étkezésnél úgy viselkednek, mint mi. Néhány kormányforma utánzása, a katonai védekezés és több kézzel fogható újítás nem dönti el a kérdést, hanem azért ezek is mind félreismerhetetlen jelei egy nem kényszerűségből, hanem erős lelki meggyőződésből folyó belső átalakulásnak, a nyugoti kultúrához való közeledésnek.

A mint a mohammedán világ keleti határaitól

Nyugot felé haladunk, ezek a jelek folyton szaporodnak. A középázsiai igazhitű a művelt arabs vagy oszmán mellett éppen olyan, mint egy középkori ájtatos katolikus a mai félig felvilágosodott európai mellett, mert semmi sem képes megakadályozni az értelemnek egyszer megindult hatalmas áradatát. Mint a hogy az orthodox zsidóság, daczára azon 613 sővénynek, melylyel körülvette magát, végül mégis fejlődni volt kénytelen, éppen úgy az Iszlám is, a kereszténységgel való mindinkább növekvő érintkezése folytán levetkezte már, több, nagyon exclusiv és separatista természetű dogmatikus tanát, melynek védelme alatt a mohammedánok évszázadokon át biztosítottaknak hitték magukat minden idegen gondolatvilággal szemben.

Néhány példával szolgálunk ennek megvilágítására. Az Európába való utazást a mult század elején az igazhitű mohammedán még igen merész vállalkozásnak tekintette, mert ez esetben először is keresztények által készített ételt kell ennie, másodszor, mert nem mondhatná el mindennapi öt imádságát s nem volna biztos abban, hogy azon helyet, melyen szőnyegjét kiteríti, nem mocskolta-e be sertésnek a vére vagy valami szeszes ital, harmadszor pedig keresztény országban tett látogatás *dar-ul-harb*-ban való időzést jelentene, ez pedig vallása parancsának megszegése volna.¹

Mahmud szultán uralkodása alatt egy diplomáciai küldetés valamelyik európai udvarhoz számkivetést jelentett s mint a néhai Rifat pasa irataiból láthatjuk, a ki V. Ferdinánd alatt török nagykövet volt Bécsben, az ő első benyomásait is az osztrák fővárosban ellen-

¹ L. a 240. lapot.

szenv, aggodalom és félelem jellemezték. Perzsiában Feth Ali sah nem talált olyan mohammedánt, a ki az Európába való küldetést hajlandó lett volna elvállalni s kénytelen volt az örmény Daud khánt, kiről később még lesz szó, megbízni egy párisi küldetéssel. Ma megfordítva áll a dolog. Törökországban, Perzsiában és Egyiptomban egyaránt kiváló szerencsének tekinti mindenki, ha Európába küldik, akár tanulmány végett, akár diplomáciai megbizatással, mert fővárosaink gazdagsága és fénye s az újkori felfedezések megkapó hatással vannak a keleti emberre. Nagy városaink élvezetei és szórakozásai is, sajnos, igen nagy vonzó erőt gyakorolnak, az élénk ázsiaira, kit odahaza vallása rendelkezései szigorúan megkötnék, de a ki, midőn idejön, szabadnak érzi magát legvadabb szenvedélyei kitöltésére. Van sok olyan ifjú mohammedán is, a ki izzó tudományszomjtól vezetve szívesen szenved és nélkülöz, csak hogy európai iskolát látogathasson s ki is tűnt ezek közül több is a tudomány különböző ágaiban. Több ifjú törököt és perzsát ismerek, a ki kormánya tilalma ellenére, titokban látogatta meg Európát, hogy okulhasson. Ma már nem csupán uralkodók, herczegek és magasrangú tisztviselők azok, a kik megengedhetnek maguknak egy európai utazást. Nemrég megismerkedtem egy magasrangú mohammedán papi emberrel, Seikh Mohammed Abdu-val, ki egyiptomi mufti s az Al-azhar collegium feje, — ez Genfben járt iskolába, hogy francziául tanuljon s azután felolvasásokat tartott az Iszlám védelmére a cambridge-i egyetemen. Melyik katolikus vagy protestáns főpap venné magának a fáradságot, hogy meglátogasson egy mohammedán egyetemet a célból, hogy jól megismerkedjék az Iszlám belső szellemi életével?

Az indiai mohammedánokat nem is igen kell fel-
említenem, mert ezek otthon látogathatnak angol col-
legiumokat és sokan kitűntek közülük a modern tudo-
mányok mezején Angliában, Németországban és Ame-
rikában. Nem régen pedig egy török diplomata, El
Szeid Mehemmed Feridun bej jelentékeny összeget
hagyott a Magyar Tudományos Akadémiára ifjú török
egyetemi hallgatók támogatására.

Mindenekelőtt arra akarom a figyelmet felhívni,
hogy a törökök mily csodás haladást fejtettek ki a
közoktatás terén az utolsó évtizedekben. Ötven évvel
ezelőtt még a *rusdie*-iskoláknak, melyekben a modern
tudományokat tanították, elkeseredett küzdelmet kel-
lett vívniok a fennálló *mekteb*-ekkel (a Koránt tanító
iskolákkal), mert az utóbbiakban való neveltetés, mint
már említettük, kizárólag vallási nevelést jelentett.
Az 1896. év statisztikai kimutatása szerint a 18,000,000
törökországi mohammedán között ez idő szerint körül-
belül 250,000 van, a ki oly közép- és felső iskolákba
jár, hol modern nyelveket és tudományokat taníta-
nak; továbbá nemcsak, hogy jelentékeny azoknak a
száma köztük, kik két európai nyelven beszélnek s
jártasak a természettudományban, földrajzban és tör-
ténelemben, hanem még az asszonyok közt is, kiknek
nevelését azelőtt tökéletesen elhanyagolták, sok ki-
tűnik a tanulásban s ezáltal megkönnyíti a reformok
behozatalát a házi életbe, mely addig teljesen el volt
zárva minden idegen befolyás elől.

Még az orosz védnökség alatt levő mohammedá-
noknál, az úgynevezett tatárok közt is felismerhetjük
a Nyugotról eredő haladási szellemet, mely orosz
csatornákon át jutott el hozzájuk. E tekintetben Isz-
mael Bej Gaszparinszki, a Bagcseszarajban megjelenő

Terdzsuman (Tolmács) nevű tatár lap tulajdonosa és kiadója érdemel különös elismerést. Az ő felülvizsgálata alatt az iskolák fejlődtek, a nemzeti irodalom felvirágzott s míg azelőtt a tatárok az elemi és középiskolákat is csak a kényszer következtében látogatták, addig ma 200-nál több tatár készül az orosz egyetemeken arra, hogy orvos, mérnök vagy ügyvéd legyen. Néhány mohammedán nő is beiratkozott az egyetemekre és alkalmazást is nyert mint orvos. Nevezetes dolog, hogy ezen reformfuvallat Dél-Oroszországból a Volga felső területe, a steppe-vidék felé terjed, sőt ha csak gyengén is, de kétségtelenül érinti már Kelet-Turkesztánt is.¹

Természetes dolog, hogy a lassan, de biztosan ébredő keleti szellemnek fokenként kifejezést kell találnia az emberi értelem minden mezején, az anyagi és szellemi életben egyaránt, mindenütt és mindig. Félszázaddal ezelőtt a török nyelv egyike volt még az irodalom legnehézkesebb közvetítőinek. Mindenki oly hihetetlenül bombasztikus és metaphorákkal telelakott stílusban írt s annyi arabs és perzsa szót használt, hogy gyakran egy egész lapon, mely állítólag török nyelven volt írva, alig akadt egy török szó s a nép nagy tömege ennek következtében nem érthetett meg belőle semmit. Az olvasó közönség természetesen szintén megsaporodott s míg azelőtt az irodalom vallási, stilisztikai, philosophiai és poetikai fejtegetésekre szorítkozott, melyek nagy gonddal úgy voltak írva, hogy valahogy át ne lépjék a megszabott

¹ Lásd a *Terdzsuman* (mely 1901 óta jelenik meg) 40. számának mellékletét. Ez a lap 6000 példányban jelenik meg s el van terjedve Krimben, a Kaukaszban, Szibériában, Turkesztánban és Kinában.

határokat, most sokat irnak a modern tudományokról is, s nemcsak modern novellákat és útleírásokat, hanem természettudományi, közgazdasági, orvosi és katonai tárgyú könyveket is sokat fordítanak törökre és sokat olvasnak is.

Mentől jobban megismerkedik a keleti ember Nyugot értelmi termékeivel, annál jobban tágul látóköre s annál könnyebben rázza le régi elavult világ-felfogása lánczait. Az én időmben, — akkor t. i., mikor török társaságban forgolódtam — a hárem etikettje oly szigorú volt, hogy sohasem mertem egy elfályolozott nőre tekinteni, még kevésbbé természetesen beszélni vele. Még ha tűz elől kellett menekülniök, sem volt szabad a török nőknek a *szelamlik*-ba, vagyis a háznak a férfiak számára fenntartott részébe belépniök, s a nők nevelése annyira el volt hanyagolva, hogy egy magasrangú tisztviselő háremének negyven-ötven lakója közül legföljebb kettő-három tudott írni és olvasni. Most a leányoknak is iskolába kell járnio, a fiatal török nők jártasak a földrajzban és történelemben, van török női újság és sok török nő kitűnt, mint író.¹ S mindez oly társaságban, hol rövid idővel ezelőtt a művelt nő még boszorkány számba ment! A mohammedánnak szabad keresztény nőt feleségül vennie, (maga I. Murad szultán is szerb herczegnőt vett el s udvari káplánt is adott neki), mégis egészen mostanáig nem kedvelték a vegyes házasságot, úgy hogy ez csak ritkán fordult elő. Napjainkban már sok államférfi és egyéb magasrangú tisztviselő európai nőt vett el feleségül.

¹ V. ö. „La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans“ (Páris, 1898) című iratomat, 35. l.

Emlékezem, hogy midőn egyszer a közoktatásügyi miniszternél, Munif pasánál ebédeltem, az asztalfőnél felesége, ki az előtt német nevelőnő volt, ült s a vendégek közt sok volt a nagy turbánú molla. Régibb törökországi látogatásaim idejében az ilyen újításokra úgy tekintettek volna, mint az Iszlám elleni támadásra. De legjobban engem, ki ismertem a régi török állapotokat, a politika iránti élénk érdeklődés és azon mohóság lep meg, melylyel a napilapok olvastatnak. Ötven vagy hatvan évvel ezelőtt nem volt még említésre méltó napisajtó, a kormány rendeleteit senki sem merte volna bírálgatni, ma pedig szép számú napi, heti és havi lap van, melyek, hacsak burkoltan is, gyakran szigorú kritikát gyakorolnak. Ha a censura rendkívüli szigorúsága, mely a gondolatnak minden szabad kifejezését megtiltja, ezt meg nem akadályozná, a lapok mennyisége és befolyása még nagyobb volna. A mit az oszmán nyelvről mondtunk, a tatárra is vonatkozik, ennek nyelvét is egyszerűsítették s így sokkal népszerűbbé tették. A tatár nyelvbe, valamint a modern perzsába is sok orosz, francia, német és angol szó került, a mi könnyen megzavarja azt, a ki hozzászokott a régi irodalmi nyelvhez.

Bajos volna felsorolni azon sokféle újítást és reformot, mely az elmúlt ötven év alatt Törökország politikai és társadalmi életében keresztül vitetett. Talán nem szembetűnők ezek a laikusra és alkalmi látogatóra nézve, de annál jobban felötlenek annak, a ki össze próbálja hasonlítani a régi és a mai Törökországot. A változás természetesen észrevehetőbb a műveltek közt, de felismerhető a nagy tömegnél is, különösen a hitetlenekkel szemben megnyilvánult, de most már gyorsan eltűnő ellenszenv tekintetében. Ki is

hihetne volna még ötven évvel ezelőtt, hogy jöhet még olyan idő, mikor török-mohammedán lapok dicséret és csodálat hangján fognak írni olyan gyűlöletes pogányokról, mint a milyenek a japániak a mohammedánok szemében. Pedig nem régen, a japániak győzelmei után is így volt. A japániak, e vallás tekintetében megvetni való medzsusi-k, még a próféta nyelvében is utánzásra méltó hősök és erényekben bővelkedő nemzet lettek, melyre Allah áldását kéri. Incognito tartózkodásom alatt nem volt még Törökországban a nemzeti érzésnek nyoma se. Ez a szó: *török*, csak szidalom volt, a barbarismus és kegyetlenség jelzője. Most a törökök büszkék arra, hogy törökök, dicsekesznek fajuk nagy földrajzi elterjedtségével, dithyrambusokat zengenek hadi erényeikről és politikai géniuszokról s nagy dolgokat várnak jövőendő nemzeti egységüktől s a többi török törzsek ébredésétől.

Nemrégén egy *Turk* nevű folyóirat jelent meg, mely ékes nyelvezettel a nemzeti ébredés szükségességét hangoztatja, az ottomán birodalom alapítóit dicsőíti s fölébe helyezi a török törzset a próféta törzsének, t. i. az arabsoknak. Mindez kitűnik a *Turk*, e török lap s az *Al Monar* nevű Kairóban megjelenő arabs folyóirat polemiáiból. Az ilyen vita az előtt istenkáromlás számba ment volna, de most felemelő hatása van a mohammedán népre. Mohammedánellenes kritikaink tehát, akár keresztény vallási fanaticismusból, akár tudatlanságból, túlságosan messze mennek, midőn a jelenlegi nemzeti hanyatlást, politikai romlást s a kultura dolgaiban való lassúságot egyedül és kizárólag az Iszlámnak tulajdonítják. Ha az Iszlám valóban olyan elkeseredett ellensége volna

minden tudománynak és művészetnek, mint a hogy azt Malcolm Maccoll, D'Harcourt herczeg és mások elhitetni akarják és a hogy a békeszerető és önzetlen (?) keresztény egyház évszázadokon át hirdette, hogy lehetett volna akkor az Iszlám a középkorban tanító mesterünk, és hogy emelhetett volna egy Emir Abdurrahman Spanyolországban s egy Humajun vagy Akhbar Indiában oly fényes épületeket és szoborműveket, mint a milyenek az Alhambra Spanyolországban, a Pénteki mecset (Dzsumá-Meszdzsíd) Delhiben, a Tadzs (Akhbar kedvencz feleségének mauzoleuma) és sok más, a mi mai napig élvezetet nyújt a műértőknek? Nem voltak talán a fentemlített uralkodók elég hűek a mohammedán valláshoz, vagy nem vették tekintetbe azon kor tudós mohammedánjai a Korán rendelkezéseit? Bizonyára ők is jó mohammedánok voltak. Csupán a vakhit és Mohammed tanának kiforgatása segíthették elő a félremagyarázásra épített néhány visszaélést s csinálhattak olyan karikatúrát az Iszlámból, mely sehogysem egyezik meg e tan eredeti szellemével. A régi mohammedán szunnita szekta bűnnek mondotta azt, ha eleven lényről képet készítünk. Emlékszem, hogy elájulni láttam egy anyát, kinek megmutatták Párisban tanuló fia arczképét. A mai török, perzsa vagy arabs azonban szívesen megengedi, hogy lefotografálják vagy lefessék. Az ember nem érti, hogy ha a Korán csakugyan tiltja eleven lények lerajzolását, mint a hogy általában mondják, miért festtették le magukat India mohammedán uralkodói? Miért ült II. Mohammed egy olasz festőnek? és miért alapított Abdul Hamid szultán, kit bizonyára nem lehet neologista tendenciákkal vádolni, művészeti iskolát és miért rendelte el, hogy a tanulók,

ha tanulmányaikat elvégezték, Európába menjenek akadémiát látogatni, művészetükben leendő teljes kiképzetésük végett? Oly félreértés, mint az arczképfestésnél, forog fenn más dolgoknál is. Gautama fennkölt tana, mely Edwin Arnold angol költőt „Light of Asia” című művének megírására ihlette, a babona, csalás és lámai zsarnokság zavaros tömegévé alacsonyodott le s ép így a rajongás és tudatlanság sok a Próféta tanaitól teljesen elütő oly dolgot csempészett az Iszlámba, melyet modern theologusok és vallásmagyarázók kereken tagadnak.

A mit az oszmán törökökről mondtunk, az, ha kisebb mértékben is, vonatkozik az orosz fenhatóság alatti törökökre is, t. i. a tatárokra. Nem is nagyon örül a zsarnoki módon oroszosító kormány, hogy az Iszlám érintkezésbe került a folytonosan tért hódító kultúrával, minthogy ez kétségtelenül csak akadály lesz azon vidék tervezett bekebelezésében. Mindazáltal azonban a kazáni, orenburgi, bagcseszaráji dél-törökök kis töredékénél is ébredés észlelhető, mely, mint már említettük, teljesen megérdemli figyelmünket. Egy Orenburgban 1904-ben megjelent kis könyvben, melynek címe „Kirima Sziahat” (Utazás Krimbe)¹ egészen csodálatos dolgokat olvasunk az ottani mohammedánok kulturális haladásáról. Emű szerzője Mohammed Fatih bin Gilman al Kirimi, egy az európai műveltség minden ágában járatos tatár. Utazásának célja az volt, hogy részt vegyen a *Terdzsuman* nevű lap húsz éves emlék-ünnepén. Azon dél-oroszországi városok és helyek leírásán kívül, melyeket meglátogatott, az egész könyvet

¹ A könyv teljes címe: „Kirima Sziahat eszeri Mohammed Fatih bin Gilman al Kirimi”. Tipografija, M. F. G. Karimoff. Orenburg, 1904.

átlengő haladási szellem is méltó legnagyobb elismerésünkre. A szerző véleménye szerint a mohammedán papság a főoka annak, hogy az Iszlám olyan lassan halad előre. Nyomoruságos elmaradottságukban, fanaticismusukban és rövidlátásukban azt hiszik a mollák, hogy az Iszlám ereje a szertartásoknak gyermekes részletességgel való megtartásában rejlik. Ellenségei a modern tudománynak és felfedezéseknek és sikerült is nekik a keleti országokat jellemző conservativismustól támogatva a tömeget mindarra nézve, a mi nem vallási tudomány, tudatlanságban tartani s becsmérteni mindent, a mi Európából jön.

A példa azonban ragadós és így daczára a mollák konokságának, a modern kultúra folytonosan tért hódít a tatárok között is. Oroszország legnagyobb városaiban mindenütt vannak kizárólag tatárok által fentartott jótékony intézmények. A tatárok által létesített és fenntartott iskolák szintén fényes eredményeket érnek el. Sok tatár ügyvéd és orvos van, sőt még a tatár nők közt is kitűntek többen, mint tanárnők vagy orvosok. „Szerény véleményem szerint“ így ír a fentemlitett szerző, Mohammed Fatih „a Korán rendelkezései könnyen megegyeztethetők a kultúrával és civilisációval. Szomorú dolog, hogy nincsenek ma olyan ulema-ink, a kik lelket tudnának önteni az Iszlámba s összhangzásba hoznák a civilisációval. A mai ulemák csak külsőségekkel bibelődnek, nem értik meg az Iszlám philosophiai szellemét és ezért nem képesek semmiféle praktikus jót származtatni belőle. Tudatlan papjaink a maguk eszméi szerint magyarázzák az Iszlámot s csak ártanak nekünk, a helyett, hogy használnának. Ti európaiak ki tudtátok csavarni óriási erőfeszítéssel vallástokat a tudatlan papok kezéből és

világosságot árasztottatok szét. Tinektek hitvilágtok saját hatalmatokban van, lelkiismeretetek szabad, értelmek felvilágosodott, minálunk azonban ma is még a papok uralkodnak és nem is kerülhetjük el a romlást, ha példátokat nem követjük s elhagyva az üres formásokat, ki nem szabadítjuk magunkat a mollák karmai közül“.

Még visszatérünk erre a mozgalomra; most csak meg akartuk említeni, hogy még az Oroszország zarnoki uralma alatt élő tatárok közt is észlelhető a szellemi ébredés. A mozgalom ellensúlyozására Oroszország rászánta magát, hogy Tifliszben egy lapot adjon ki, melynek címe *Sark Ruszi* (A keleti orosz) és azerbaidzsani dialektusban jelenik meg. Az ázsiai oroszország ezen organuma úgy tűnteti fel a kaukazusi törököket és mohammedánokat, mint hogyha ezek az indiai és oszmán hitsorsosoktól teljesen külön választható önálló nemzetiséggé váltak volna, s a legizzóbb lelkesedés hangján szól a czár kormányáról. Természetes dolog, hogy ezen nézet szószólóit a többi mohammedánok gyűlölik és kinevetik s úgy tekintenek rájuk, mint apostatákra s az Iszlám ellenségeire.

Ez a néhány példa, mely az Iszlám új fejlődésének kezdetét jelzi, nem bizonyítja még semmiképen, hogy a mohammedán hívek legjobb képességük szerint értelmi színvonaluk emelésére politikai és szociális viszonyaik felélénkítésére és a kultúra előbbre vitelére iparkodnának. Nem, korántsem! Csak azt próbáltuk bizonyítani, hogy hajlandók és képesek a kultúra befogadására s midőn e tekintetben főképen a törökökről szoltam, azért tettem ezt, mert az Iszlám népei között a törököket támadják leginkább s azt állítják, hogy a modernizálásra teljesen alkalmatlanok.

Az indiai és egyiptomi mohammedánoknak haladás iránt fogékony szelleme eléggé ismeretes minden európai olvasó előtt. Ezek hamar meghódoltak Nyugot hatalmas befolyásának s gyakran hivatkoznak rájuk, mert munkáknak gyümölcsét mutatják. De azért nagy igazságtalanság volna — ha ott nem oly szembeszökő is — azt mondani, hogy a nemzeti fejedelmek zsarnoki uralma alatt senyvedő mohammedánok egyáltalában nem alkalmasak a kulturára. Ők is megtesznek annyit, a mennyit elnyomott állapotuk és szegénységük megenged és annál nagyobb elismerést érdemelnek azért, a mit e téren elértek.

Hogy a mozgalom erősödni fog-e és mily nagyra nő meg, teljesen az illető embercsoportok külső és belső viszonyaitól függ. *De minthogy veszteg maradni nem lehet, el kell jönnie valamikor annak az ébredésnek, mely fel fogja forgatni nagyhatalmainknak sok, a jövőre vonatkozó tervét Ázsia mohammedánjai közt.*

II.

A reform-küzdelmek.

A midőn kétségbevonjuk az egész Európában elterjedt nézet helyességét, hogy t. i. az Iszlám ellensége kulturánknak és alkalmatlan reá, méltán kérdezhetjük mégis: hogy van akkor az, hogy az ázsiai mohammedánok, daczára annak, hogy aránylag oly soká és oly élénk érintkezésben voltak Európával, mégis csak oly kevéssé és oly szórványosan vetették magukat alá kulturális befolyásunknak, hogy politikai és gazdasági hanyatlásuk oly ijesztő mérveket ölt, hogy nem mutat semmi jel arra, hogy egy nemzet akarnának összetömrölni s hogy a mohammedánságnak immár két harmada elveszítette egyéniségét idegen uralom alatt?¹ Az e kérdésre adandó válasz tulajdonképen magában foglalja a mohammedánság egész problémáját s ha folytatjuk azon

¹ Az egész világ összes mohammedánjainak számát nehéz felbecsülni, minthogy e hit követői Ázsiában is és Afrikában is csak azon vidékeken számláltattak össze, melyek idegen uralom alatt vannak. Idegen uralom alatt van tehát Indiában 62,458,061, Oroszországban 13,889,421, Kinában körülbelül 20,000.000, a hollandi kolóniákban 15,000,000, a mi összesen 111,347,482 lelket tesz ki. Ezenkívül van Törökországban körülbelül 25,000,000, Perzsiában 9,000,000 és Afganisztánban 5,000,000, a miből kitűnik, hogy több mint két harmada az igazhitűeknek idegen fenhatóság alatt áll.

okok felsorolását, melyek eddig a cél és az eszközök között állottak s a melyek a baj igazi tüneteit mutatják, képesek leszünk körülbelül pontosan megrajzolni az Iszlám jövőjét és elképzelni a jövő nemzedékek mohamedán társadalmát. Nem kinyilatkoztatásszerű jóslatokat, hanem csak száraz és egyszerű tényekre épített észszerű megjegyzéseket akarunk adni s az eredmények, melyekre jutni fogunk, olyanok, hogy minden értelmes olvasó magáévá teheti őket. Hogy a legtöbb európai a reform-mozgalom lassú és nehézkes haladása meglepi, az természetes s innen ered a kétség, hogy vajjon elérhetünk-e egyáltalában kielégítő eredményt? Ha elfogadjuk is, hogy az Iszlám politikai függetlensége nagyon ingatag és valószínűleg pusztulásnak van szánva, a kulturális átalakulásában való kételkedés ez által még nincs jogosulttá téve. Az a gyakran idézett mondás, hogy „non datur saltus in natura“, és még kevésbbé „in cultura“ Ázsiában annyiival igazabb, mert ott a lakosság szigorúan conservatív és mint minden alacsony színvonalú nép makacsul ragaszkodik régi intézményeihez és szokásaihoz. Ezt még Európa alsóbb osztályaiban is látjuk. Nemcsak a mohammedánság, hanem a brahminismus, buddhismus, sőt még a keresztyénség is szenved ezen bajtól Ázsiában. Egyedül Japán kivétel. A mit Japán véghezvitt azonban nem a buddhismus érdeme, mert Kína, a hol ugyanaz a vallás uralkodik, még nagyobb ellensége a kulturának, mint az Iszlám.

Mohammed tanának követői évszázadokon át különválva éltek, rajongásban és saját hitviláguk bámulatában elmerülve, ezt tartva az emberi lét legmagasabb ideáljának s mindent, a mi ezen kívül áll, megvetendőnek, gonosznak és hamisnak ítélve. Ezért tehát nem kívánhatjuk

tőlük, hogy most egyszerre csodálják és dicsérik azt a kulturát, melynek eddig ellenségei voltak. Ez sok volna egyszerre. Az ily hirtelen átmenet ellen a mohamedán büszke önérzetének fel kell lázadnia s fel is lázad. Bármennyire meg van is győződve kulturánk felsőbbbségéről, mindig talál oly pontokat az Iszlámban, melyeknek segítségével megakadályozni próbálja a Korán teljes sutba dobását. „A chemiában, mechanikában, csillagászatban, orvostudományban stb. az európaiaknak tág látókörük van, mondják, de csak azért, mert miránk támaszkodnak; a mi régen élt kutatóink előkészítő munkája nélkül sohasem érték volna el ilyen magaslatot“. Ilyen és hasonló eszmék tükröződnek Emir Szeid Alinak az Iszlámról írt munkájában,¹ Kasszim Emin-nek,² a kairói törvényszék tagjának d'Harcourt herczeg³ érveire adott válaszában, a konstantinápolyi Ahmed Midhat Efendi irataiban, Mohammed Adil Schmitz du Moulins előbb említett rhapsodikus műveiben s egyáltalában minden munkában, a melyben Európában járt mohamedánok kivédeni próbálják a Mohammed tana ellen intézett támadásokat. A mai mohamedán nemzedék nem támadható meg ezen önérzet miatt. Sőt ellenkezőleg, inkább dicséretet érdemelnek, hogy oly sok ízben legyőzték előítéleteiket, hogy a „*kufr*“ szó (tagadás vagy a hitetlenek világa) elvesztette azelőtti bántó, lenéző jelentését s hogy most már lassacskán mégis más irányban kezdenek haladni.

¹ L. „Az Iszlám szelleme“ című művét.

² „Les Égyptiens, Réponse à la Cour d'Appel du Caire“. Le Caire, 1894.

³ „L'Égypte et les Égyptiens“ par le Duc d'Harcourt. Paris, 1893.

Ha igazságosak akarunk lenni, mindenekelőtt türelmeseknek kell lennünk és nem szabad felednünk, hogy nekünk is századokra volt szükségünk, míg a sötét és barbár középkorból, a tudatlanságból és fanaticismusból a világosság és szabadság mai korszakába értünk. Nekünk könnyebbé tette az átmenetet a Renaissance meg Görögország és Róma értékes hagyatéka; nekünk a középkor sötét éjszakája után nem kellett semmit sem feláldoznunk, semmit sem elfelejtenünk, míg az Iszlámnak, mely a nemzeti kultúra egy dicső korszakának hagyományaira tekinthet vissza, sértett önértékét kell legyőznie és sokat kell még felednie, míg a modern kultúra felvétele teljesen sikerül. Vegyük csak például azt az esetet, hogy egy európai társadalomnak kellene lemondania régi kulturális eszméiről és fel kellene vennie, mondjuk a kínai kulturát, mely szintén kultúra a maga nemében. Vajjon könnyen megtörténhetne-e ez az átalakulás és rövidebb idő alatt, minden nagyobb zavar nélkül? Egyike vagyok azon kevés számú nyugotiaknak, a kik szemtanúi voltak a tagadás és önfeláldozás ezen küzdelmének s azt találtam, hogy a reform-mozgalom mohammedán előharczosainak önuralma és céltudatossága bámulatra méltó s hogy tévedünk mi európaiak, ha, nem véve tekintetbe az átmenettel járó nehézségeket, hanyagsággal, vagy a mi rosszabb ennél, kulturánkkal szemben táplált ellenséges érzülettel vádoljuk őket. Nem lehet ugyanis tagadni, hogy nem is szólva a történeti, faji és bizonyos tekintetben az éghajlati körülményekről, sok okot lehet felhozni, a mi mentségül szolgál az Iszlám habozásának s a mit eddig nem vettek eléggé tekintetbe. A pártatlan megfigyelőnek feltétlenül észre kell vennie, hogy a moham-

medánoknak mind bennszülött, mind idegen nevelői híján voltak azon komolyságnak, becsületességnek és tehetségnek, mely ezen gondjukra bízott és valójában igen könnyen hajlítható nép eredményes nevelésére és oktatására szükséges lett volna. Saját magunkon fogjuk kezdeni és meg fogjuk mutatni, hogy kulturánk terjesztői Keleten a legtöbb esetben csupán az anyagi nyereség, területi hódítás és hatalomkiterjesztés reményében cselekedtek s nem a modern kultúra terjesztése, sem Kelet népének a rabszolgaság, romlott kormányzat és zsarnokság alól való felszabadítása voltak fő fontosságúak előttük. Mindez rokonszenvet csak akkor és ott ébresztett bennünk, a hol érdekeinknek megfelelt. Ezek közismeretű tények s nincs rá szükség, hogy bővebben foglalkozzunk velük. Egyik kormányt sem vezette tisztán a felebaráti szeretet, az alapvető elv mindig ez volt: *do ut des*. Azt mondják ugyanis, hogy a munkás megérdemli bérét s ha igaz ez a magánéletben, úgy bizonyára nem kevésbé igaz a nemzetek életében is. És igaz is: ha az egyén teljesen becsületesen és jogosan jár el, midőn munkájáért jutalmat követel, megbocsáthatatlan, vagy pláne vétkes cselekedet volna, midőn az állam ugyanezt teszi? *Salus rei publicae suprema lex*, ezt az elvet gyakran idézzük, mint minden cselekedetünk vezérelvét és sok durva igazságtalanságnak szolgált már mentségül az állam érdeke. Senki sem támadhat meg egy kormányt azért, mert ez egy barbár és félig civilisált ország meghódítása után, jutalmát keresi fáradozásainak és áldozatainak s ellenszolgáltatást vár a bennszülöttek tanításáért. Ez a kívánság egészen természetes és jogos, de méltányos viszont, hogy csak igazi és hasznos szolgáltatások fejében kívántassék. Ez pedig, sajnos,

nem mindig van így. Mindenütt, a hol eddig civilisációnk zászlóját kitűztük, mindenütt, a hol, akár mint jó barát, akár mint ellenség megjelentünk, azt hittük, hogy elég az, ha újitói minőségünkben mindig készek vagyunk bölcs tanácsokkal szolgálni, vagy ha az átalakulás már folyamatban van, előállunk előre elkészített parancsokkal a fennálló bajok megszüntetésére.

Kelet és Nyugot viszonyának behatóbb megfigyelését, a reformra váró elemek faji tulajdonságainak és erkölcsi állapotainak alapos tanulmányozását ritkán tartották szükségesnek. Elég volt kifejtetni a keresztülviendő reformok és újitások programját s azután még csodálkoztunk, ha az ázsiai, a testalkatához képest kelleténél hosszabb, bővebb és nehezebb ruhájában csak oly bajosan és fáradságosan tudta magát tovább vonszolni. Eredendő hibája volt az európai tanító mestereknek épp úgy, mint a keleti tanítványoknak, hogy a modern tanok nem alkalmaztattak a helyi, faji és erkölcsi körülményekhez s nem tétettek népszerűbbekké. Ha az a sok új szokás és világnézet, mely bizonyára rémes volt a mohammedánnak, kissé vonzóbbá tétetett volna, az átmenet is mindenesetre könnyebben mehetett volna végbe. De Európa sohasem vette magának a fáradságot, hogy foglalkozzék ezekkel a dolgokkal, a keleti pedig nem ért hozzá. A két világ eltérő viszonyait nem vették eléggé tekintetbe s ezen régi hibák következményei alatt az Iszlám, de különösen Törökország, még ma is szenved. Ugyanilyen hibás eljárás jellemzi kulturális működésünket Ázsia minden más országában is, hol nem mint hódítók, hanem mint jó barátok jelentünk meg. A Régi Világ azon részeiben azonban, hol az európai fenn-

hatóság szilárd gyökeret vert, a baj még idővel orvosolható és sokfelé, például Indiában, Egyiptomban, Algériában és Tuniszban máris javulást lehet észrevenni. Ezt a körülményt sokan, talán nem egészen helytelenül, annak bizonyítékeképen fogják fel, hogy a mohammedánok, magukra hagyatva, nem bírnak elég energiával és képességgel a nyugoti országokkal való összeolvadásra és így nem lehetnek el a mi védelmünk nélkül. Ez szomorú jóslat, de hogy teljesen pártatlanok legyünk ítéletünkben, mindennek előtt azon mohammedán államokra akarunk futólagos pillantást vetni, hol a kulturális haladás már régóta folyamatban van s melyek jövője kiválóan érdekli Európát.

Részletesebben akarok szólni Törökországról és Perzsiáról.

Törökország, melynek szegény testén annyi avatott és avatatlan orvos próbálta már ki ügyességét, melyen megkísértettek már minden képzelhető orvosságot és csodakúrát, első és fő áldozata Európa civilisáló kísérleteinek. Azon sok akadály között, mely a reform-mozgalomnak útjában volt, az ország bensőleg rothadt volta foglalja el az első helyet. Egy annyi ellenséges fajtól alkotott és annyi különböző vallásfelekezet kölcsönös fanatikus gyűlöletétől agyonfárasztott birodalomnak, hol az uralkodó elem csak fegyveres erő segítségével volt képes fenntartani magát, a kulturális átalakítás mindenkép emberfeletti feladat lett volna, még akkor is, ha a szomszéd államok barátságos érzületűek lettek volna s nyíltan segítkeztek volna az ország reformálásában. De Törökországnál éppen ellenkezőleg állott a dolog. A népesség egyes töredékei mindig háborúban állottak egymással,

sőt még az úgynevezett Arany Korszak alatt is, a kormánynak mindig résen kellett lennie belső és külső ellenségeivel szemben, mert sem az egyik, sem a másik nem volt megelégedve Törökországgal és mind a kettő csak a maga javát várta az ország bomlásától. Nem szabad felednünk azt sem, hogy a törökök harczias törzse jobban értett az országalapításhoz szükséges tüzi fegyverekhez, mint az ország fenntartásához megkívántató békés szellemi fegyverekhez. Törökországban tehát a hanyatlás igen korán mutatkozott s a mily arányban nőtt a külső veszély, oly mértékben nőtt a keresztény vagy egyéb centrifugális elemek titkos vagy nyílt ellenállása is az ország belsőjében, olyannyira, hogy az ottomán birodalom a XIX. század eleje óta csakis multjának prestige-e és különböző ellenfeleinek széthúzása folytán volt képes fenntartani magát. E korai korszak reformkísérletei elszigetelt erőfeszítések voltak a tömörülésre vagy pedig nyugoti országok biztatására keletkezett, váratlan reformáló és modernizáló mozgalmak, minden határozott cél és tárgy nélkül. Az állam és társadalom teljes újjászervezése nem volt soha komolyan tervbe véve, mert jól tudták a hatalmak, hogy a talaj nincsen még elegendőkép előkészítve, nem volna alkalmas az idegen növénynek s hogy az nem tudna megélni benne. A reform-munka mind ez által haladt tovább s halad tovább most is. Az oszmánok természeti tulajdonságainak, nevezetesen benső sugallatának és a hatóság iránti vak engedelmességének köszönhető, hogy az idegen kultúra tanai itt-ott mégis elterjedhettek és szellemi téren legalább annyi változás volt tapasztalható, hogy a török társadalom jobb osztályai mintegy bástyát alkottak Kelet és Nyugat között és hogy

mindazon ázsiai mohammedánok között, a kik függetlenségüket megőrizték, a törökök tekinthetők a legelőbbre haladottaknak a kultura útján. Egész más lett volna azonban a törökországi reformmozgalom eredménye, ha az ott uralkodott faji zűrzavar helyén egységes nemzeti állam uralkodott volna s ha az Európából feléjük nyújtott kéz, a helyett, hogy még jobban szétszórta és zavarta volna, inkább egymáshoz segítette volna őket és előmozdította volna haladásukat.

A törökországi reformkísérletek balsikerének okaképpen első sorban a szigorúan autokratikus és abszolút kormányformát akarom felemlíteni, mely, tekintetbe véve az állam belső bomlását és azon tényt, hogy az ázsiaiak a patriarchális kormányformához vannak szokva, bizonyos körülmények közt virágozhatott volna, ha az ügyek élén oly fejedelem állott volna, a ki bírja az ország boldogításához szükséges tulajdonságokat: beható ügyismeretet, hazafiasságot, bölcseséget és önzetlenséget. Az ország szerencsétlenségére azonban ez nagyon ritkán volt így Törökországban. Azon egész idő alatt, míg Törökországban a reformkísérletek folytak, csakis Mahmud szultán alatt terveztek komolyan gyökeres változásokat az ország belső állapotának átalakítására. Ez az uralkodó őszintén meg volt győződve a reformok szükségességéről, de tervei akadályokra találtak mindenütt, az országban épen úgy, mint azon kívül s azon reformok, melyeket végül mégis keresztül vitt, csak vasakarátának és jellemszilárdságának tulajdonítandók. Midőn Rifaat pasa házánál időztem, ki a szultán különös barátságát élvezte, egészen csodálatos bizonyítékait láttam annak, hogy még udvari körökben is mily ellenséges a hangulat a megkezdett reformokkal szemben. Így például valami Szunbul

Hanim, a befolyásos Khazna-daruszta (kincstárnoknő), és első kedvencz, a molláktól támogatva titkosmozgalmat indított a reformok ellen, de életével lakolt fanaticismusáért. Mahmud szultán azonban a titkos ellenségeskedés daczára is rendületlenül megmaradt szándéka mellett. Utódja, Abdul Medzsid szultán, egy jószívű ember, nem bírt apja éleslátásával. A megkezdett reformkorszak folytatódott ugyan, de a nyugoti hatalmak által a törökökre erőszakolt újítások csak merő látszat voltak. A hiszékeny Európa ki volt játszva egy kis időre s midőn szemei ismét kinyíltak, annál nyomatékosabban kívánta az ígért újítások behozatalát. Erre Törökországnak is el kellett ismernie tehetetlenségét. Egy szempillantás alatt nem lehet egy társadalommal elfelejtetni mindazt, a mit századokon át szeretett s rávenni arra, hogy a dolgoknak előtte idegen, eddig gyűlölt új rendjébe beleegyezzenek. Európa csalatkozott; még a megmaradt kevés jóbarát is elfordult Törökországtól és Abdul Aziz, e képtelen és gyenge elméjű fejedelem uralkodása alatt a zavar oly fokra hágott, hogy Törökország fő-főellensége könnyen oly csapást mérhetett volna rá, mely örökre megbénítja és nagyon bizonytalanná teszi ázsiai birtokait is. Abdul Hamid szultán, ki ezen szörnyű zűrzavar közepette lépett a trónra, mindent megtett Törökország értelmi és anyagi helyzetének emelésére, a mi hatalmában állott. Ő őszintén az ország és népe javát akarta, de kora nem kedvezett neki s voltak nevelésének és egész egyéniségének egyes árnyoldalai, melyek teljesen lehetetlenné tették, hogy a reform művét oly módon folytassa, a hogy az időközben felmerült körülmények szükségessé tették. Szinte csodaszámba megy, hogy van még elég ereje a fenmara-

dáshoz ennek a szegény országnak, mely pénzügyileg már régen tönkrement s a szerencsétlen háborúk folytán továbbra is súlyos adósságokba van merülve. A romlás szélén is megvolt azonban az egész világtól üldözött és rágalmazott Törökországnak az az ereje, hogy azon szomorú korszakban, melyen néhány évtizeddel ezelőtt átment, nemcsak nyugalommal viselte szerencsétlen sorsát, hanem bár lassú, de állandó haladást fejtett ki a kultura útján s megmutatta ezzel, hogy csodálatra méltó kitartással bír.

Ezen körülmények között méltán kérdehetjük, hogy vajjon egy más kormány, vagy még inkább a szultán hatalmának megszorítása és liberális intézmények nem lettek volna-e üdvösebbek az országra, mint azok a csupán ideig-óráig segítő szerek, melyeket a nyugoti hatalmak ajánlottak mindig a baj orvoslására. Bajos dolog egyenes választ adni erre a kérdésre, mert oly kísérletről van itt szó, melynek végső eredményét nem lehet előre látni. A mi a hatalmak állásfoglalását illeti a törökországi liberális mozgalmakkal szemben, becsületes és jóindulatú támogatást az európai kormányok részéről alig lehetett volna várni, mert majdnem valamennyi országnak, mely Törökországgal érintkezésben van, nemcsak gazdasági, hanem politikai érdekei is kockán forognak Keleten. Törökország sok vidéke a világ legszebb, leggazdagabb és legtermékenyebb vidékei közé tartozik és ámbár az európai hatalmaknak ma már nem kötelességük keresztes hadjáratot indítani Kelet ellen, egyikük sem habozna mégis alkalom kínálkoztával elfoglalni vagy annectálni egyik vagy másik a török birodalomhoz tartozó provincziát. Így tehát a valóságban Törökország kénytelen maga küzdeni magáért, már

pedig mind a népesség ázsiai szelleme, mind a szultán hatalmának abszolút karaktere hatalmas akadály minden komoly önvédelmi kísérlet előtt.

Igaz ugyan, hogy a mai török nemzedék a becsületes és hazafias Midhat pasa vezérlete alatt megkísértette alkotmányt és parlamentet szerezni Törökországnak, elenyésztetni a faji nehézségeket egy politikailag egységes oszmán társadalom alapításával és a szultán hatalmának korlátozásával, de Anglia kivételével egy európai hatalom sem bátorította vagy támogatta Midhat pasát ezen terv keresztülvitelében. Tekintetbe véve továbbá a keresztények és mohammedánok közti évszázados szakadékok és nem feledve azon elnyomást, melyet a raják uraik keze alatt szenvedtek, az urak és alattvalók közti ellentét barátságos rendezése alig volt elképzelhető, sőt még egymás kölcsönös megértésére sem lehetett számítani a két párt között, minthogy a keresztény népességet a nyugoti országok alkalmadtán többször kifejezett részvéte és anyagi és erkölcsi támogatása is elégedetlenségre sarkalta és a mi több, a görög, román, szerb és bolgár elemek sikeres separatista és forradalmi mozgalmai az örményeket, albánokat, syriaiakat, sőt még a mohammedán arabokat is állandó nyugtalanságban tartotta. Az ottomán birodalom jövője semmikép sem valami biztató, sem nem veszélytelen, mindezzel azonban az elfogulatlan szemlélő kénytelen megvallani, hogy *a veszély kisebb lett volna, ha a török kormány hamarabb felébredt volna bódultságából, komolyabban nekilátott volna a modern kultúra útján való haladásnak és a nemzeti török elem erősítése által gyarapította volna az alapítása első korszakában annyi próbát oly fényesen kiállott hatalmat, mely hasonló*

körülmények között bizonyára megint épp oly dicsőséges tudott volna lenni, minthogy a törökök hadi és politikai ügyesség dolgában most is felülmúlják az összes többi mohammedánokat és minden időben megmutatták, hogy hatalmukat kiváló ügyességgel tudják megalapítani.

Most azonban egészen máskép áll a dolog. Az alsóbb osztályok, melyeket a folytonos hadi szolgáltatások egészen megfosztottak már életerejüktől, többet szenvedtek, mint az ország bármelyik eleme. Elvesztették régi beolvasztó képességüket és a mily arányban szétmorzsolódnak a régi birodalom országrészei, oly arányban nő az ottománok szegénysége és most, hogy az egységes nemzetiség eszméje felmerül még a nem török mohammedánok között is, Törökország nem rendelkezik a vezetéshez szükséges erővel és hegemóniával.

Perzsiában még rosszabbul állanak a dolgok. Itt az iráni nemzeti elem alkotja a többséget s az ország észak-nyugoti részében lakó törököket a siita szekta közös láncza kapcsolja össze. Értelmi képességüket tekintve a perzsák előbbre valók a törököknél s a kulturális múlt emlékének elég erősnek kellene még lenni, hogy a modern kultúrában való haladásra készítse őket. De mit használ mindez? Perzsiát az asiaticismus ősi szelleme még jobban fogva tartja, mint Törökországot s daczára az árják sokat emlegetett erejének, jobban hozzátartozik Ázsiához, mint a szláv, görög és albán elemektől teljesen áthatott ottomán Törökország. Kétségtelen azonban, hogy Perzsia eddigelé még nem mutatott komoly és őszinte igyekezetet a modern civilizatio útján való haladásra; nincsen semmi, a mi arra mutatna, hogy az uralkodó

s a nép felismernék a politikai bomlás veszélyét és komolyan keresnének eszközöket a baj elhárítására. Az a kevés modern intézmény, mely az államba és társadalomba bevezettetett, mind hamis és hazug. Elejétől végig mind önámítás és hazugság az s a betörni akaró hódítót nem fogja tervei keresztülvitelében megakadályozni. Daczára az Európával való egy évszázadnál régibb diplomáciai érintkezésnek, kulturánk nem gyakorolt jóformán hatást még a perzsa társadalom legmagasabb osztályaira se. Perzsia, a kontinens belsejében való fekvése következtében, távol a Keletet és Nyugotot összekötő fő közlekedési vonalaktól, még a XIX. században is alig érezte Európa közvetlen befolyását. Csak fuvallata a nyugoti kulturának jutott el idáig és míg egyrészt a Szasszanidák rég eltűnt kulturális korszakába vetett büszke önhittség még most is nagyon mélyen gyökerezik a nemzet szellemében ahhoz, hogy átlássák a változás szükségességét, addig másrészt az ország önkényes kormányzása által okozott szegénység, fejtelenség és nyomor annyira nagyok, hogy csak keveseknek van annyi energiájuk, hogy a jövőre is gondoljanak. Egyik napról a másikra élnek csak s elszántan várják, hogy mi fog következni. Hacsak csoda nem történik, — csodák pedig nem igen fordulnak már elő mai napság, — kevés idő választja el Perzsiát a politikai megsemmisüléstől. A mi pedig a népet illeti, ennek jövője még reménytelenebb, mint szomszédjáé, az afgánoké, kiket egy arra termett buzgó hódító már korábban felrázott álmukból és a kik szűz erejükkel és bátorságukkal nemzeti függetlenségüket tovább fenn fogják tarthatni hegy-völgyes hazájukban, mint nyugoti szomszédai.

Daczára az ország nagy természeti gazdagságának és a nép fényes értelmi képességeinek, Perzsia alacsonyabb színvonalon áll ma, mint állott a XIX. század elején. A Törökország kormányzatába, hadseregébe, közintézményeibe és társadalmi életébe behozott különféle újításokból Perzsia nem tud felmutatni egyet sem. Az irodalom, mely pedig valamikor oly nagy termékenységet fejtett ki, szintén nyugvó ponthoz jutott. Európai művek fordításai ritkák s míg a törököknek egészen jelentékeny napi sajtójuk van, mindaddig egyetlen egy perzsa napilap sem tudott magának számottevő elterjedtséget kivívni. Néhány ujság, pl. a *zIhtiadzs* (Szükség), *Ferheng* (Tudomány), *Nasszrie* (A Győztes) nem sokkal megjelenésük után el is tűnt megint, míg mások, pl. az *Iran Kemal* (Tökéletesség), *Edeb* (Szokás), *Ruznamei Terbiet* (Nevelésügyi Ujság), *Ittila* (Kutatás) és *Seref* (Nemesség) vagy megszűntek szintén vagy pedig csak igen kevés olvasójuk van s így korántsem gyakorolnak a nagy tömegre akkora hatást, mint a török, indiai vagy egyiptomi sajtó. Rosszabbul áll még a dolog az iskolákkal. A teheráni Dar-ul-Ilm-on (egyetemen) kívül, a hol orvosi és hadi tudományokat meg nyelveket tanítanak, nincsen az országban egyetlen egy említésre méltó modern rendszerű tanintézet sem s a kik európai iskolákba akarnak járni, kénytelenek a maguk költségén Európába vagy Indiába utazni. Ily körülmények között azután nem lehet sokat tenni Perzsiában a haladás és reform mozgalom érdekében. Kultura terjesztő működésünk ott nem igen hagyott nyomokat maga után. A tudatlanság, rossz kormányzat és apathia sötét éjszakája ül az országon és csoda volna, ha Perzsia megtudna menekülni a végső romlástól.

Mindebből világos, hogy az ázsiai mohammedán országok politikai viszonyai tekintetében nagy és fontos változások előtt állunk. De erre még visszatérünk; elég legyen e helyen annyit mondanunk, hogy a kormányzati rendszer megváltozása magában kevés hatással volna addig, míg az uralkodók rá nem szánnák magukat arra, hogy máskép bánjanak a néppel s a míg e mondás igazsága: *a capite foetet piscis* méltán tartható a hanyatlás fő okának.

III.

Mohammedán uralkodók zsarnoksága.

Minthogy a szerencse sok keleti mohammedán fejedelemmel hozott érintkezésbe és hosszas együtt-létbe, kötelességemnek tartom, hogy felhasználjam tanulmányaim során az ezen kivételes alkalmakkor szerzett tapasztalataimat. Különösen fel akarom hívni a figyelmet az Iszlámhoz tartozó királyi személyiségeknek a néphez való viszonyára és azon hatásra, melyet minden a kormányzat módszerének megváltoztatására irányuló terv rájuk gyakorol. Midőn mi Európában szultánról, sahról, emirről vagy khánról beszélünk, általában egy abszolút jogokkal és autokratikus hatalommal felruházott fejedelmet képzelünk magunknak, ki vezérei, miniszterei és tanácsosai segítségével kezében tartja a kormányzat gyeplőit, szíven viseli népe jólétét és hajlik a jó tanácsra. Meglehet, hogy régi időkben voltak ilyen uralkodók Ázsiában, de ma már aligha vannak. Zsarnokság, despotismus, gög és mérhetetlen hiúság jellemzi legtöbbjüket. Alattvalóik jólléte vagy baja teljesen alárendelt kérdés személyes élvezeteik és gazdagságuk mellett — még inkább mint minálunk volt a középkorban; minálunk ugyanis a pápa egymaga volt Krisztus földi helytartója, míg az Iszlámban minden uralkodó megköveteli az „Isten földi árnyéka“ címet és azt állítja, hogy Mohammed egyenes leszármazója. Valahányszor európai

lapban török vagy perzsa miniszterről vagy állam-költségvetésről olvasok, nem tudom megállni, hogy ne mosolyogjak, mert tudom hogy az előbbieik csak uruk parancsát teljesítő szolgák, a mi pedig a költségvetést illeti, ez pusztá képzelődés, mert minden jövedelem az uralkodóé, ki magát az ország minden vagyona jogos birtokosának tekinti, s jaj annak a miniszternek, a ki vonakodnék urának bármily pénzösszeget az államkincstárból rendelkezésére bocsátani. E szó „államkincstár“ egyetértelmű ezzel, hogy: „*padisah mali*“ (a *padisah* tulajdona) s mindaz, a mit civillistáról, fejedelmi birtokokról, hercegi és hercegnői járadékokról hallunk, üres beszéd, mert a mit a középkorban Nyugaton ez alatt értettek, hogy: „*le roy le veult*“, ma is alkalmazható bárhol Keleten. A szultán szabadon rendelkezik az állami bevételekkel, kinevez magasrangú tisztviselőket s osztogat kegyeket tetszése szerint, gyakran egy nap nevez ki több generálist, ezredest és egyéb magas méltóságokat, a nélkül, hogy a hivatalos lajstromokba bevezettetné s talán csak egy vagy két ízben fizeti ki nekik illetményeiket. Csakis a látszat kedvéért és hogy Európa szemeiben modern uralkodónak tűnjenek fel, ereszkednek le egyes közkeletű kifejezések és hivatalos formák használatáig s tartják fenn a miniszteriális budget komédiáját. Alig szükséges mondanunk, hogy a közvagyon ezen önkényes eltulajdonítása ellenkezik az Iszlám elveivel. A khalifátus első napjaiban a khalifa nem gyakorolhatott előjogokat az államkincstárban ¹ s kiadásait a lehető legszigorúbban ellenőrizték, ezt a szokást azonban már a szultánság első korszakában elhagyták.

¹ *Beit ul Mal* szószerint: a gazdagság háza.

Mindezeket a visszaéléseket Európa rendszeresen ignorálta és annyira meg hagytuk magunkat csalni, hogy *al pari*, azaz mint másainkra tekintettünk ezen keleti hatalmasságokra. Ugyanez a hibáztatandó viszony jellemzi Kelet és Nyugot uralkodóinak egymással való politikai érintkezését is. Nagyon bőkezűek vagyunk hangzatos czimeknek török és perzsa uralkodókra való halmozásában, ők mind mint császárok, királyok és felségek szerepelnek minálunk, míg Törökországban és Perzsiában a keresztény kormányfőket nem nevezik „sevket”-nek (felségnek), hanem „hasmet”-nek (vadság, büszkeség), a mely jelző rabló állatokra épp úgy használható. Ez a czimkérdés természetesen jelentéktelen, de mégis rá akartunk mutatni arra, hogy nem-mohammedán uralkodóknak ilyenén kicsinylése nem a Korán parancsán alapul s könnyen el volna kerülhető, minthogy Törökország is, Perzsia is függ Európától. A mi keleti fejedelmeknek nyugoti uralkodókkal való személyes érintkezését illeti, ez, legalább Törökország részéről, az utóbbi években elég élénk volt. Európai császárok, királyok, herczegek és herczegnők gyakran tettek látogatásokat a boszporusi udvarnál, de kivéve Abdul Aziz szultán utazását Európán keresztül az 1868-ki párisi kiállítás alkalmából és Naszreddin sah meg a fia utazásait, mindeddig egy szultán vagy fejedelmi herczeg sem viszonzta udvarainknál a látogatást. Abdul Medzsid szultán azonban meg tudta törni a jeget. Ő volt az első khalifa (Mohammed törvényes képviselője), a ki keresztény herczegnőnek nyújtotta karját s az a finom modor, melylyel 1858-ban egy orosz nagyherczegnőt a kandilli-i kioszk kertjein át vezetett, csodálkozást keltett mindenfelé. Fia, Abdul Hamid szultán még felülmúlta őt ebben. Az udvarnál

megjelenő európai nőkkel szemben tanusított lovagias viselkedése és a nála oly gyakran megforduló királyi vendégek iránt mutatott szeretetreméltósága méltó elismerésre találtak. De a barátság mindezen kifejezéseiben az őszinteség és szivesség alaphangja hiányzott. Csak hivatalos udvariasság volt ez, melynek oka az Európa nagyobb hatalmától való nem teljesen alaptalan félelem volt. A barátságos gazda azért jól tudta, hogy a keresztény Nyugot az egész idő alatt csak Törökország bomlását és trónjának bukását lesi.

Ugyanilyen gyanakvó, feszült és hideg a viszony a keleti fejedelmek és saját főuraik között, de még a közvetlen körökben lévő úgynevezett bizalmasaikkal szemben is. A tisztelet és megbecsülés álarca alatt aggodalom és félelem lappanganak s a nagyhangú czimek és képmutató dicséretetek alatt fondorlatok és cselszövések rejtőznek. Kölcsönös bizalomról szó sincs. Nem csoda tehát, ha a szultán, sah vagy emir, a ki állandóan félti trónját és életét, gyanakodóvá válik mindenkivel szemben, mindenütt veszélyt szimatol s nincs se éjjele, se nappala. Jól emlékszem még, hogy Naszreddin sah mily óvatosságot fejtett ki lefekvése előtt még dzsadszerudi vadászkastélyában is, vagy teheráni palotájában, — ő, a ki előtt mindenki reszketett. Nem csodálkozom tehát azon, hogy Abdul Hamid szultánt, ki tudvalevőleg igen félénk, egész éjjel katonai őrség őrzi s hogy felriad a legkisebb zajra. A gyenge és beteges Muzaffareddin, Naszreddin sah fia és utóda, még jobban szenved a szakadatlan félelem miatt és csak azon keleti fejedelmek tesznek kivételt ezen szabály alól, a kik nemeseikre hagyják a kormányzást vagy pedig, a kik energikus és bátor férfiak, mint pl. II. Mahmud szultán, Doszt Mohammad

khán és Abdurrahman, kiknek személyisége és elszánt-sága elég erős volt ahhoz, hogy megreszkettesse az egész világot.

Mi itt Európában nem vagyunk képesek fogalmat alkotni magunknak ezen keleti despoták határtalan féktelenségéről. Naszrullah bokharai emir pl., hazatérőben pénteki imáiról a mecsetből, erőszakkal szokta elrabolni atyjuk oldaláról az ifjakat s palotájában fogva tartá és meggyalázta őket. Ha pedig valami gazdag kereskedő vagyona által figyelmét magára vonta, kész volt az illetőt börtönbe vetni, kirabolni és kivégeztetni. Naszreddin sah egy ízben majdnem megtette ugyan-
ezt Teheránban, de az áldozatra szánt ember menedéket talál az angol követségben. A régi időben Törökországban is sok gazdag örmény bankárt kivégeztek s javaikat elkobozták. De az udvaroncok és hivatalnokok rosszabbak voltak még maguknál az uralkodók-nál. Tudok rá esetet, hogy alkut kötöttek az áldozattal s ez még örült, ha birtokainak egy kis töredékét sikerült megmentenie. Sokat lehetne beszélni a keleti uralkodók lelki életéről s népük iránti magatartásáról, hogy bebizonyítsuk, hogy gyakran a körülmények hatalma tette őket némelykor akaratuk ellenére, zsarnokokká s a legféktelenebb önkény kegyetlen eszközeivé.

Ha ezen autokratáknak alkalmuk lett volna karakterüket a külső világgal való szabad érintkezésben kialakítani s megfelelő nevelés által gyarapítani ismereteiket, ama fényes szellemi adományok mellett, melyekkel minden keleti rendelkezik, kétségtelenül jobban meg tudtak volna felelni vezetői kötelességeiknek. De az ember alig hiheti, hogy milyen elhanyagolt e hercegek neveltetése még ma is. Az a szomorú leírás, melyet Ahmed Szaib Efendi nyújt: „A hanyatlás

okai“ czimű röpiratában¹ szóról-szóra igaz. Azon tizenhatsz Oszmán-házbeli herczeg közül, kiket ez a röpirat említ, nincsen — talán Jusszuf Izzeddin-en, néhai Abdul Aziz szultán fián kívül — egy se, kinek rendes nevelésben lett volna része. A Kadzsar uralkodóház számos hercege sem részesült jobb sorsban. Tudatlanság, féktelenség a fő jellemvonása valamennyiüknek. Így van ez most s így volt régebben is. Ifjúságukat élvezetek és mindenféle kicsapongások között töltik egy fanatikus és romlott szolgahad s a háremek fondorkodó lakói között. Senki sem biztatja őket a tanulásra vagy arra, hogy komolyabban fogják fel az életet s a trón jövőendő örököse nem tud többet állásának fontosságáról, mint társai, nem ismeri kellőkép még az irodalmi nyelvet és hazája történetét sem s a modern tudományokban teljesen járatlan. Abdul Medzsid szultán tudott valamit francziául, de teljesen tudatlan volt a földrajzban, történelemben és hazája irodalmában. Fia, Abdul Hamid szultán, a ki most van a trónon és a legélesebb eszű keleti, a kit valaha ismertem, még kevesebbet tanult s természetes eszének kell pótolnia sok hiányt. Resad Effendi herczeg, a trónörökös nincsen korántsem oly eszes, — nála, úgy látszik, a perzsa nyelv iránti szeretet pótolja a többi képességeket.

Néhai Naszreddin perzsa sah dicséretre méltó kivétel volt, mert európai kultúra tekintetében ő volt egyike az elsőeknek az országban. Már ifjú korában megismerkedett az európai kulturával, örmény barátja,

¹ „Rehnumai inkilab. Ummei oszmanie ile Khanedani Szeltannatin Muhakemei Efkiarine m'aruz reszale dir.“ Kairó 1318. l.

Malcom khán s udvari orvosai, Cloquet, Polak és Tholozan doktorok révén. Az afganisztáni emir Abdurrahman is igen tehetséges volt s mélyen belepillantott az ázsiai mohammedánság s Európa politikai viszonyaiba. Lehetséges, sőt valószínű, hogy régi időben a mohammedán hercegek gondosabb nevelésben részesültek és a szó keleti értelmében értve a dolgot, nagyobb fokát érték el a kulturának. Így találjuk Közép-Ázsiában Baber Mirzát, Mehemmed Szalih herceget, Husszein Mirza Baikarát és Abulgazi khánt; Indiában Humajunt és Akhbart, kik fényes értelmi adományaik és uralkodói erényeik által tűntek ki, az ottomán uralkodók között pedig Hóditó Mohammed, Szelim és Törvényhozó Szolimán szultánok kiváló költők voltak: az előbbi állítólag görögül és latinul is tudott.

Bármily tökéletesek voltak is azonban ezek az uralkodók, tekintve szokatlanul magas állásukat s azt a majdnem isteni tiszteletet, mely a korona hordozójának kijárt, nehéz lett volna nekik visszatartani magukat attól, hogy autokratikus hatalmukkal vissza ne éljenek. Még Európában is mennyi küzdelembe került, míg az uralkodók némelyikét, kit magas állásának fénye megvakított, meg lehetett győzni arról, hogy az ő tekintélyének is vannak határai, hogy óvakodni kell a határok átlépésétől, más szóval, hogy a királyok vannak a nép számára s nem a népek a királyok számára, — képzelhetjük tehát, mily nehéz lehetett s mily nehéz még most is megcsonkítani keleti uralkodók hatalmát. A Régi Világ mindig a zsarnoki szeszély és kegyetlen despotismus székhelye volt. A szabadság a civilisációnak és felvilágosodottségnek következménye, Ázsia pedig sohasem ismerte

az emberi szerzemények ezen legszebbjeit; az önbecsülés világa Nyugoton kelt fel először, daczára a régi mondásnak: *ex oriente lux* s a szabadság fája sohasem virágzott ázsiai földben. Szomorú, de igaz, hogy mindeddig az ázsiai nem vágyakozott politikai szabadság után s ezt az ajándékot haszontalannak és veszélyesnek tartotta; mindig félt tőle, mint a hogy a gyermek fél, ha elveszti apja védelmét. Éppen úgy, mint a hogy a középkori európai szörnyűnek és megengedhetetlennek találta volna, ha neki kellett volna meghatároznia uralkodója háztartási kiadásait, megállapítania a koronához való viszonyát szabályozó törvényeket és eldöntenie oly kérdéseket, mint a milyenek a hadsereg nagysága, a külállamokkal való viszony vagy egyéb a modern alkotmány keretén belül eső dolgok, — éppen úgy a mai keleti is óvatosan elkerül minden beavatkozást a padisah ügyeibe, sőt bűnnek is tartja bírálgatni az ő istentől kirendelt urának tulajdonságait és cselekedeteit.

E szempontból tekintve az alkotmányos kormányzat rémesnek tűnik fel minden keleti uralkodó szemében és könnyen meg tudjuk érteni, hogy Feth Ali sah azt kérdezte az angol nagykövettől, Sir John Malcolmtól, hogy hogy nevezheti magát királynak az ura, minthogy a parlament annyi száz tagjának engedelmeskedni köteles? Feth Ali sah unokája, Naszreddin sah hasonlóan nyilatkozott előttem, midőn a franczia köztársaságot szörnyűségnek és gyalázatnak nevezte. Törökország későbbi szultánjai kivétel nélkül mind a régi török rendszerben találták fel a kormányzás legmagasztosabb ideálját. Mutszuhito japáni császár szép példája, melylyel 1889-ban saját jó szántából alkotmányt adott népének s lemondott személyes jogairól, eddig még nem talált

követőre a mohammedán uralkodók közt. A XIX. század többi ázsiai uralkodóinak nem volt meg sem a kedvük, sem a képességük ahhoz, hogy uralkodói jogaikat megegyeztessék az idők kívánalmaival és liberális engedmények útján egy a kor szellemének s a gondjukra bízott nemzetek szellemi és anyagi haladásának jobban megfelelő kormányformát teremtsenek meg. A külső formák csak Nyugot kijátszására valók mert még Törökországban is, mely pedig a leghaladottabb a független mohammedán országok között, a miniszterek a valóságban csak bábok a szultán kezei közt. Ha az ú. n. *vizír*-ek egyike elég merész volna egyéni akaratát kifejezni, azonnal elbocsáttatnék, mint a hogy láttuk Khaireddin pasa, Kemal pasa és mások esetében, a kik pedig modern nevelésük következtében sokkal helyesebben tudták felfogni az ügyek állását, mint maga a szultán.

Perzsiában még a látszat fentartását sem tartották szükségesnek. Itt a miniszterek a *valet de chambre* szerepét játszották s teljesen megfedkeztek állásuk méltóságáról. E szó: *vizír* eredetileg, teherhordót jelent, vagyis olyan valakit, a ki urának az állam terhének hordozásában segítségére van; a mohammedán uralkodók azonban csak oly terhek hordozását engedték át vizireiknek, melyeket magukra nézve kellemetleneknek ítélték. Szeszély, cselszövések, hiúság és gőg szabályozzák náluk az állam legfontosabb ügyeit; ennek aztán szívesen feláldozzák a becsületes és igazán tehetséges minisztert is, a milyen volt pl, Mirza Taki khán, a ki Veziri-Kebir (nagyvezér) név alatt ismeretes és a ki komolyan szívére vette Perzsia kormányzatát s a kit hálából buzgalmaért Naszreddin sah megöletett.

Perzsia, mely a mi évkönyveinkben államként szerepel s udvarainknál diplomaciai követségekkel képviselteti magát, most sem bír még, mint már jeleztük, rendezett törvényekkel avagy állami gépezettel. A királyn kívül senkinek sincsenek jogai, az ő tekintélye pedig korlátlan és hasonlít egy turkomán szirdar vagy főnök hatalmához az alatta lévő sátorlakók fölött. Belsőleg tehát nem nagy változás történt a mióta a kadzsar főnök Aga Mehemed khán elsőnek vette kezébe a kormány gyeplőit. Az ország kormányzata a lehető legrosszabbul vezettetik; a hivatalokat a legtöbbet ígérő nyeri el s a szegény gazdák, kereskedők és iparosok méltán tekintenek úgy a felettük lévőkre, mint lelkiismeretlen zsarnokokra és elnyomókra, a kik ellen nem lehet védekezni. Így volt ez régen és így van ez ma is és mert a perzsák nagyon jól tudják, hogy országuk [zsarnoki kormányzata mily reménytelen és rossz, azért akarták kezdettől fogva megtévesztetni Európát az állapotok hamis színben való feltüntetésével és annak hirdetésével, hogy a sah uralma a rend és igazságosság mintaképe.¹

Hiába dicsőítik a mohammedán moralisták és történetírók egyik vagy másik régi uralkodó igazságosságát, egyenességét és pártatlanságát, hiába festik az Arany Korszak békéjét és boldogságát oly rózsás színekben s írják le oly szép metaphorákban. Azok, kik beható és elfogulatlan tanulmány tárgyává tették Kelet népének és viszonyainak, a társadalmi és politikai

¹ V. ö. Mir Davud Zadur de Melik franciaországi perzsa követ (1816) „État actuel de la Perse“ című könyvét; perzsából fordította az örmény Szirbid. Ez a jelentés Perzsia állapotát virágzóznak tünteti fel, bár abban az időben a kormányzat egyáltalában nem volt még szervezve.

szerkezetnek, az úr és alattvaló közti viszonynak tanulmányozását, bajosan fogják elhinni, hogy más állapotok voltak valamikor Keleten és hogy az emberiség ott régen a rendnek és igazságosságnak elfogadható fokát élvezte, oly értelemben, a hogy a kulturális élet ezen alapelveit mai napság értjük.

Az Iszlám az úgynevezett Vatki-Szeadet,¹ azaz a „Boldogság kora“-beli uralkodóknak rendkívüli eredményeket és igazságszeretetet tulajdonít. Azt mondják az első khalifáról, Abubekr-ről, hogy megválasztása után így szólott a néphez: „Óh nemzet! megválasztottatok khalifává engem, a legméltatlanabbat közöttetek. Támogassatok addig, míg cselekedeteim igazságosak lesznek. Ha nem lesznek azok, figyelmeztessetek engem és utasítsatok kötelességem teljesítésére. Csak az igazság kívánatos, a hamisság megvetendő. Azok, kik a ti szemetekben erősek, én előtttem gyengék s a kiket ti hatalmasoknak tartotok, az én szememben erőtlének. Minthogy én vagyok a gyengék támasza, addig engedelmeskedjete nekem, a míg én engedelmeskedem a seriat-nak (isteni törvénynek). De ha azt látnátok, hogy eltérek, bár a legcsekélyebb részletben is ettől a törvénytől, nem kell többé engedelmeskednetek nekem.“ Omar khalifa állítólag szintén ezt mondta egyszer egy nyilvános beszédében: „Ó igazhitűek! Ha szavaimban vagy tetteimben a legkisebb tévedést vagy az igazságtól való eltérést fedezitek föl, mondjátok meg nekem.“ Erre így kiáltot fel, kezét kardja markolatjára téve valaki: „Ó Omar! Ha ilyen hiba találatnék benned, ez a kard fogja megmutatni néked a helyes utat!“ Mire Omar, kezeit az ég felé

¹ Vatki-Szeadet a próféta és közvetlen követői korát jelenti.

emelve, a hagyomány szerint ezt mondotta: „Ó Allah! Ezerszer köszönöm néked, hogy vannak férfiak az Iszlám-ban, kik karddal a kezükben mernek majd ítélkezni fölöttem!”¹ Liberális intézményeket óhajtó mohammedánok sok hasonló példát hoznak fel napjainkban, mely az első khalifák liberális felfogását és igazságszeretetét bizonyítja, de még ha megengedjük is, hogy az iszlamismus első korszakában ilyen állapotok voltak, bizonyos, hogy ezek hamar feledésbe merültek. A mint a khalifák földi hatalma, dicsősége és gazdagsága gyarapodni kezdett s a khalifátus átalakult szultánsággá, az absolutismus és zsarnokság a patriarchális kormányzat jó tulajdonságait mindinkább háttérbe szorította. És hogyha a khalifák, Mohammed követői s az Iszlám szellemi fejei ily hibákba eshettek, mennyivel inkább hibázhattak még az Iszlám világi uralkodói!

Ezen uralkodók rendkívüli zsarnoksága és kegyetlen absolutismusa voltak a mohammedán Kelet gyors hanyatlásának fő okai. Ez a hanyatlás már akkor mutatkozott, midőn mi itt Európában keresztes hadjáratokat indítottunk Kelet ellen s midőn őseink folytonos félelemben éltek a miatt, hogy ázsiai hordák az Iszlám vezetése alatt megtámadják és megsemmisítik őket. A dolgok igazi állásának nem ismerése mindkét oldalon előmozdította a Kelet és Nyugot egy-

¹ E szavakat a *Turk* nevű török lap 1904 jan. 21-i száma idézi Khaireddin pasa „Akvam ul Meszalik” című könyvéből s hogy kimutassa az akkori mohammedánok alkotmányosságát, megjegyzi a török szerző, hogy a francziák is kérdőre vonták XVI. Lajost 1879-ben s hogy ennek volt következménye a franczia forradalom. A hasonlat nem rossz, de az angol forradalomra is hivatkozhatott volna e liberális oszmán.

máshoz való viszonya tekintetében uralkodó hibás nézeteket. A mohammedán hit követői fölöslegesnek, sőt vétkesnek találták nyugoti országok ügyeivel foglalkozni vagy haladásuk iránt érdeklődni. A másik részen meg a keresztény fanaticismus és tudatlanság beérte az Iszlám gyermekes kicsinylésével és becsmélésével s csak ritkán, ha egyáltalában valamikor, próbálta meg igazán megérteni az ázsiai mohammedán népet és állapotát. Nem az Iszlám és tanai pusztították el Ázsia nyugati részeit s nem azok idézték elő a mai szomorú állapotokat, hanem a mohammedán fejedelmek zsarnoksága, kik szándékosan felforgatták a próféta tanait s a maguk önkényes uralmát igazoló elveket kerestek és találtak a Koránban. Nem engedték meg a legkisebb gyanut vagy kétséget sem vallási kérdésekben és sikeresen elcsavarván és elnyomván minden liberális elvet, megakadályozták egy mohammedán Renaissance hajnalhasadását.

IV.

Képes-e az Iszlám a kulturára?

Azok, a kik az Iszlámot teszik meg a mohammedánok által elkövetett minden rossz bűnbakjául, ne feledjék el megfontolni, hogy ugyan mit köszön a nyugati kultúra és felvilágosodás, valamint Nyugat felsőbbisége Kelet fölött a vallásnak általában, és mit nevezetesen a keresztyénségnek. Igen kiváló modern philosophusok és gondolkodók szerint, mint pl. Gibbon, Buckle, Draper, Nietzsche, Huxley és mások, kiknek felfogásában ma már a művelt európaiak nagy többsége osztozkodik, a vallásnak mindig inkább zavaró és hátráltató, mint buzdító hatása volt a világosság és a jó keresésére, az új korszak csak akkor kezdődhetett meg Európában, s midőn a hit korát az értelem kora váltotta föl. Az európai történelem ezen korát méltán nevezzük Renaissance-nak, azaz újjászületésnek, mert ez az emberiség ébredését jelzi a classikus ókor hanyatlása óta tartó álmából. A Renaissance-szal azon korszak fejeződik be, melyben Európa a vallás rabja volt s idejét, az egyház vezetése alatt, theologiai fejtegetésekre pazarolta s melyben nem volt sem hatalma, sem kedve, hogy a tudatlanság és babonák sötét éjjeléből az értelem és igazság fényes világosságára ébredjen. Ezt az ébredést nem szabad az európai társadalom magasabb értelmének s nagyobb képességeinek tulajdonítani, inkább

felelevenedése ez a régi Görögország és Róma bölcsességének és sokáig tartott, míg az Egyháznak a népre gyakorolt befolyását annyira gyengíteni lehetett, hogy ez az igazságot máshol, mint a Bibliában és az Evangéliumban keresse. A középkorban mi európaiak is az Egyház hatalmas befolyása alatt állottunk s ugyanígy áll a dolog az Iszlámnál is, mely mind a mai napig vezetői részéről makacs ellenállást kénytelen eltűrni minden oly felfogással szemben, a mely nem a Koránból vagy a Szunnából ered. Ha az Iszlámot mai, theologusainak conservatismusa, lassú felfogása és csalafintaságai által félrevezetett alakjában tekintjük, szinte azt hihetnők, hogy mindig a sötétben botorkált és hogy sohasem történt kísérlet a Korán és Szunna tételeinek szigorú kritika alá vételére s hogy skepticismusra a mohammedánok soha nem gondoltak és nem is gondolhattak.

Ez azonban nem így van. Midőn csak úgy a magasból tekintünk le az Iszlámra s vak és féktelen fanaticismussal vádoljuk meg, úgy látszik, feledjük, hogy a keresztyén fanaticismus sokkal csúnyább és utálatosabb kinövéseket mutat s hogy az Iszlámban az ész és a vakhit közötti küzdelem már sokkal régebben megkezdődött, mint minálunk.¹ Dicsősége idejében, midőn az Iszlám zászlói maguk közé zárták egész Ázsiát s Európa és Afrika egy részét, midőn a most meglevő kinövések és tévedések még nem voltak meg, — már akkor is voltak egyesek a hívők közt, a kik

¹ Vaszil Ibn Ata (a Hedzsra 131. évében, Krisztus után 748—49-ben) tekintendő a motazilitek tanának megalapítójául. E szekta neve az itizal szóból ered, mely elválasztást jelent, mert Vaszil külön vált a többi hívőktől. V. ö.: Von Kremer, „Geschichte der herrschenden Ideen des Islams“ 27. l.

kétségbe vonták a vallás egyik vagy másik pontját, különbséget állapítottak meg a Korán s a hagyomány között, sőt meg mertek támadni még olyan pontokat is, melyek mai napig főoszlopai a mohammedán vallásnak. A skepticismus tehát nem volt ismeretlen már igen régi időkben sem és sok olyan szabad gondolkodó akadt, a milyen Abu Ala al-Muarri volt.¹

Történt nem egy helyesbítő és újító kísérlet, melynek célja a vallás egyszerűsítése és szabad fejlődése volt. Még azt is lehetne állítani, hogy az Iszlám történetében a Reformatio hamarabb következett be, mint a kereszténységében, mert minálunk az Egyház 1500 éven keresztül volt képes fenntartani abszolút tekintélyét a nép fölött, a nélkül hogy komoly akadályokra talált volna, az Iszlám ezzel szemben már fennállása második századában erős ellenállásra talált, ámbár híveit nem kényszerítette erre elnyomás, féktelen zsarnokság és önkénykedő erőszak, mint a milyen volt minálunk a középkori pápaságé. Az Iszlámban nem volt Canossa, nem volt Tetzelt, nem voltak bűnbocsátó levelek és Inquisitio, sőt még Egyház sem volt a szó általánosan elfogadott értelmében, mert a legönkényesebb khalifák sem merték volna soha a Korán teteleit mentességül használni fel a mohammedán országok világi ügyeibe való oly mértékű beavatkozásra, mint a hogy a pápák s a középkori *Ecclesia militans* tette azt. A motazilitek, morgitek, kharidzsitek ellenkezése, megjegyzései és reformkísérletei főképen egyes theologiai kérdésekre, a Koránra és a jogtudományra vonatkoztak, senkisésem akarta a khalifa hatalmát megcsonkítani vagy megszorítani, bár elég alkalom

¹ Született a Hedzsra 373. évében, Krisztus után 976-ban.

lett volna erre, a midőn a khalifátus szultanátussá alakult át. Egyedüli célja ezen újítóknak az volt, hogy megtisztítsák a vallást a kétértelműségektől, a theokratikus dogmák elterjedésétől s a hitet lehetőleg összehangzásba hozzák az értelemmel. Ez a szabadon gondolkozó mozgalom azonban csak rövid életű volt. Nem gyakorolt befolyást az Iszlám későbbi fejlődésére s az újítók működését a jelen korszak Isten ellen valónak és szentségsértésnek tekinti, sőt hosszú, mohammedánokkal való érintkezésem alatt sohasem hallottam, hogy valaki, hacsak nem egyes tudós mollák, a motazilitek, morgitek vagy kharidzsitek nevét említette volna.

Különböző okok hátráltatták a hit és értelem közötti nagy küzdelem kitörését s gátolták meg a népet abban, hogy a rajongás és üres merengés teréről a realismus terére lépjen át. Mindenekelőtt, az ázsiaiak sokkal jobban hajlanak fanatikus és theosofikus fejtegetésekre, mint az európaiak. Az ázsiai szívesebben használja a vallás mankóit, mintsem hogy a józan ész ép lábain járna. Jobb szereti a természeti tüneményeket, a világrendszert s a mindennapi élet törvényeit a Korán s a hagyomány útmutatása szerint magyarázni, mint tudományos kutatás által. Másodszor, az Iszlám alapja sokkal szilárdabb, mint a kereszténységé. A keresztény vallás Szentháromságának nehéz felvennie a küzdelmet az Iszlám szigorúan monotheistikus elveivel s a Krisztus isteni hivatását bizonyító csodák az ázsiai ember szemében alig hasonlíthatók össze Mohammed tanának fényes győzelmével és gyors elterjedésével. Harmadszor pedig az Iszlám sokkal nagyobb tekintettel volt híveinek testi és lelki szükségére s a kereszténység,

ha ázsiai eredetű is, Ázsiában sohasem fejlődött ki teljességében s a nyugati országok gondolkozásmódjához idomult. A ghaza (vallási háború) törvénye, a halál utáni élettel való kecsegtetés s az igazhitűeknek a hitetlenekkel szemben annyi előnyben való részesítése által az Iszlám oly mértékben vet számot az emberi szenvedélyekkel, kívánságokkal, mint egy más vallás sem. Még a vallás négy parancsát is, t. i. az imádkozást, alamizsna osztogatást, zarándoklatokat s a bőjtöt, az igazhitű úgy tekinti, mint egyrészt kellemes, másrészt egészségi szempontból üdvös kötelességeket. A mindennapi öt imát ugyanis napi öt mosakodással kapcsolja össze, az alamizsna osztogatás szerinte a jótékonytságot s a szegényekről való gondoskodást idézi elő, a zarándoklatok kielégítik az utazó kedvet s a bőjt egészséges a gyomornak. Az Iszlám nem ismer papokat, szerzeteseket, apáczákat, aszkétákat és a testnek sanyargatását; minden a mi ehhez hasonló s a jelenlegi Iszlámban feltalálható, későbbi toldalék s idegen Mohammed eredeti tanától. Még a prófétának tulajdonított csodatételeket is tévedésen alapulónak tartják a Hedzsra első századában élt mohammedán tudósok. Ezt Huart francia orientalista mutatta ki a baseli vallási kongresszuson 1903-ban. Szóval, kezdetben az Iszlám mentes volt minden túlzástól s könnyen elfogadásra találhatott minden primitív népnél, a mit ma is bizonyít még Afrika és Ázsia több része, hol még jelenleg is, világi hatalmának teljes bukása után, sok új hívőre talál a mohammedanizmus.

Az Iszlámot tehát nem lehetett oly könnyen elforgatni, mint a kereszténységet, mely a tudomány első támadására mindjárt alapjaiban rázkódott meg, s melyet ma már csak mesterségesen tud összetartani

az Egyház és azok a kormányok, melyeknek társadalmi vagy magán érdeke, hogy virágozzék. Az Iszlámnak nem a tan szelleme ártott, azaz nem ez állította meg fejlődését és indította meg hanyatlását, hanem uralkodóinak zsarnoki szeszélye, a mely könnyen gátat tudott vetni minden vallásellenes mozgalom elé. A szabad gondolkodók nem találtak viszhangra a nép között, mert a szultánság megalapítása óta a mohammedán uralkodók vallási és világi hatalma mindig szorosan egy kézben volt egyesítve és sokkal nagyobb tekintélyt biztosított ezeknek az uralkodóknak, mint a milyent a keresztény fejedelmek bármikor is gyakoroltak. A khalifák között voltak többen, a kik a legvakmerőbb speculációkba bocsátkoztak, a mire, mint a vallás fejeinek teljes joguk is volt, a szultánok ezzel szemben szigorúan elfojtottak minden liberális vallási mozgalmat s óvatosan örködtek, nehogy a szabad gondolkodás lábra kaphasson a mohammedánok közt. Körülvették a vallást gyermekes korlátok és ritusok háromszoros falával s elzárták ekképen a külső világgal való érintkezéstől. A mollák következetesen oly nézetekkel állottak elő, melyek megbénítják az emberi tevékenységet, elítélnék minden energikus akaratkifejtést s csak a feltétlen fatalista hitre tanítják a népet. Az igazhitű az *ezan* órájában mindennap hallja, hogy „a munka többet ér, mint az álom“, de azért másrészt meg minduntalanul a *fani dunja*-ról (minden földi dolog mulandóságáról) hall és mindig fülében cseng ez a mondás: „Ed dunja dzsifet ve talibiha kilab“ (= a világ nem ér semmit, csak a kutya törődik vele).

A hárem-törvények s a nemek különválasztása állítólag szintén a Korán parancsán alapul, bár köz-

tudomású, hogy sok mohammedán nő akadt, a ki fátyol nélkül jelent meg a társaságban s olyanok is voltak, a kik előadásokat tartottak egyetemeken. Sőt abban az időben, a midőn Musza bin Tarik betört Spanyolországba, egy csapatot állítólag nő vezetett. Minden szellemi és világi hatalom az Iszlámban állandóan azon iparkodott, hogy megvédje a mohammedán-ságot a külső befolyásoktól s a felvilágosodástól és így történhetett azután, hogy a próféta hívei elzárkozottságukban mitsem tudtak arról, hogy mi történik országu-kon kívül, fogalmuk sem volt arról, hogy a keresztény Nyugat milyen haladást tett a tudományban, művészetben s az önálló kutatásban, s nem tudják, hogy Európa lassacskán kezdi már lerázni a vallás lánczait.

A következő idézet egy az ügyek állásával ismerős török cikkéből, mely országának hanyatlására vonatkozik, ráillik nagyjából az Iszlám hanyatlására is általánosságban: „Annyira el vagyunk különítve Nyugattól, hogy senkisé sem tudja, honnan jöttünk, mik vagyunk s hova megyünk. Élünk a jelennek, nem törődünk a jövővel, — ez azonban nem mentség arra, hogy még azt se tudjuk, hogy jelenleg mi történik körülöttünk. Európa halad; a tanulmányok szaporodnak s a világosságnak új korszaka van ébredőben. Mi azonban mitsem tudunk róla. Nagy mozgalom támad Európában, a protestantismus kibontja zászlóit, egy nemzet elbukik, új világrészt fedeznek fel, — de mi minderről sem veszünk tudomást. Mintha egy hatalmas nagy fal választana el bennünket Európától. Ezen a falon néha-néha áttörtünk, de csak akkor, a mikor háborúba mentünk s ha láttuk is a külső világot, csak bástyáink és sánczaink mögül láttuk. Századokon át mitsem tudtunk a nyugati kultúra haladásáról, nem

is akartunk tudni róla semmit egészen addig, míg csak hanyatlásunk meg nem kezdődött. A míg ezt észre nem vettük, sohasem jutott eszünkbe, hogy Európa haladásából mi is hasznót húzhatnánk“.¹

Az Iszlám nem tiltja meg az Európával való érintkezést, mert a Korán ezt mondja: „Nézzetek magatok körül, mert Isten világa nagy“, nem tiltja el követőit attól sem, hogy Nyugaton szerezzék meg a tudományt, mert a próféta ezt mondja: „Tudomány a mohammedán ideálja, ezt kell keresnie, még ha athesta szájából hallaná is“. A Koránból való itt következő további idézetek² is fényesen bizonyítják, hogy az Iszlám nem védi a tudatlanságot és obscurantismust:

„Keressétek a tudományt, még ha Kína határán volna is.“

„Keressétek a tudományt a bölcsőtől a sírig.“

„Egy szava a tudománynak többet ér, mint száz imádság elmondása.“

„Egy egész néptörzs kipusztulása nem olyan sajnálatos, mint egy bölcs halála.“

„Többet ér a bölcsök tentája, mint a harcosok vére.“

„Hétszer annyit ér a bölcs, mint a képmutató.“

„A tudomány egy szava, ha megtanulod és megtanítod rá mohammedán testvéredet, felér egy esztendő összes imádságaival.“

„Megáldja azt az Isten, az angyalok s az ég és a föld lakói, a ki felebarátait kioktatja arra, hogy mi a jó.“

„Két személynek nincsen párja: a gazdagnak, a ki jótékony s a tudósnak, a ki terjeszti a tudományt.“

„A tudósok a próféta követői.“

¹ A Kairóban megjelenő „Turk“ 12. sz.

² Ezen idézeteket részint Kasszem Amen fentemlített művéből, részint saját e tárgyra vonatkozó jegyzeteinkből merítettük.

Csak ezt a tiz idézetet választottuk ki, bár volna még sok a tudomány keresésére buzdító és bátorító mondás és most már bátran kérdehetjük: jobban bátorítja-e ennél a Biblia s az Evangéliom azokat, kik a tudományt megszerezni és terjeszteni akarják? Bizonyára nem s ha a keresztyénség ennek daczára, — szinte mondhatnók: az Egyház tilalma daczára, — a középkori sötétségből fel tudott emelkedni az értelem mai fényes világára és sikerült neki a vakhit és babona romjain felépítenie a felvilágosodásnak új korszakát, mennyivel könnyebben mehettek volna keresztül ily átalakuláson a próféta hívei, ha ugyan Ázsia népének meglett volna a hozzávaló ereje, hogy kiszabaduljon a hierarchikus zsarnokság kettős igája alól, úgy a hogy megtette ezt a classicus ó-kor tanulmányozásából fakadó világosság által új életre ébresztett Európa. Csak jobban megértették volna a mohammedánok a próféta tanaiban foglalt utasítást a tudomány keresésére és megszerzésére! Mig a jobb klimatikus viszonyoknak örvendő Európa több energiát és ellenálló képességet mutatott s új kulturát teremtett szűz talajon, addig a mohammedánokat, buddhistákat, brahminokat és samánokat magában foglaló Keletnek küzdenie kellett egy több ezer éves társadalom mélyen gyökerező előítéleteivel. Ezért tudott Európa, ifjúsága és ereje virágjában sokkal könnyebben magasabb kulturális színvonalra emelkedni, mint a lomha Ázsia. Nem az Iszlám tanát kell hibáztatni a mohammedánok hátramaradásáért, hanem a vallást általánosságban, mely Ázsiában ma is még azt a szerepet játsza, mint minálunk a középkorban, azaz lefoglalja az egész életerőt, hatalmába kerít minden emberi gondolatot és igyekezetet, behatol a minden-

napi élet legkisebb részleteibe is, megszabja hogy az ember hogy járjon-keljen, hogy egyék-igyék, hogy aludják, hogy szeressen stb., bezárja mintegy az embert egy varázskörbe, melyen az átlépni nem mer, s kényszeríti, hogy, mint a gyermek a járószekben, mindig arra menjen, a merre az egyházi és világi hatóságok lökdösik. A keleti mohammedánság szerencsétlenségére, a hatóságoknak mindig több gondjuk volt saját érdekükre, mint a gondjukra bízott népek jóllétére, s még akkor is, a midőn tekintélyük már hanyatlóban volt s trónjuk, — egyik a másik után — inogni kezdett, tovább is folytatták zsarnoki szélyeiket, a vallást mintegy köpönyegül használva fel a tömegek tudatlanságban tartására s a szabad gondolkodás minden kísérletének tüzzel-vassal való eltiprására.

A mohammedánok maguk is kezdenek már rájönni a vallás és az állam közti viszony káros következményeire. Egy tudós molla ezt írja nekem Indiából e tárgyra vonatkozólag: „Egyház és állam szövetségesei voltak a keresztyén Európában s a nép alávetése volt mindkettejük politikája. És ugyan milyen állapotban vannak az olyan papos országok, mint Spanyolország? Igaz ugyan, hogy a mollák szövetségesei a mohammedán zsarnokoknak, de papság szerencsére nincsen az Iszlámban. . . . . Ha Európa tudott civilisálódni és előre haladni a keresztyénség lehetetlen dogmái daczára, nagy reményünk lehet nekünk is az ázsiai mohammedánság ujjászületésére, mert az Iszlám dogmái sokkal kevésbé ridegek és sokkal kevésbé akadályozzák a haladást, mint a keresztyénségéi.“

Azon állításunk helyességét, melylyel az Iszlám

hanyatlását a zsarnokságnak s a vallás túlnyomó hatalmának tulajdonítottuk, legjobban bizonyítja Japán csodás haladása. Hogyha a japániak, daczára annak, hogy sok társadalmi és politikai tekintetben teljesen ázsiaiak még, mint egy *deus ex machina* által egyszerre európaiakká váltak, elfogadták tudományunkat, művészetünket, kormányformánkat és gondolkozásmódunkat, ez csak azért történhetett, mert közönyösek voltak vallási dolgokban, és a valóságban csakugyan atheisták is. A nemzeti vallás, a szintoizmus, tulajdonképen nem is vallás, csupán hősök, királyok, ősök és természeteti hatalmak apotheosis-a, mely e parancsban éri el tetőpontját: „Kövesd természetes hajlandóságodat és engedelmeskedjél a törvényeknek.”¹ A japáni, ha csak kissé is művelt, nem veszi komolyan a vallást és csodálkozik azon, hogy állhat az még fönn nyugati országokban.² A liberalizmus azon szelleme, mely Japánban uralkodik, kizárja a zsarnokságnak még lehetőségét is. A jelenlegi császár, Mutsuhito nem cselekedett legkevésbé sem kényszerűségből, midőn népének 1888-ban alkotmányt adott, de nem is gátolta meg sem isteni parancsolat, sem semmiféle próféta szava abban, hogy elfogadja és utánozza mindazt a jót, a mit nyugati országok kor-

¹ Ernest W. Clement: „Handbook of modern Japan“, London 1904. 239. l.

² Jellemző a japániak vallási felfogására Ito marquis megjegyzése az 1888-i japáni alkotmányról írt értekezésében: „Ráerőszakolni egy népre egy meghatározott hitet államvallás létesítése által, nagy igazságtalanság a nép természetes értelmi fejlődése ellen s elibe vág a tudománynak, mely szabad verseny útján akar érvényesülni. Nem állapítja meg tehát egy ország politikai hatalma sem azt a jogot vagy képességet, hogy hitbeli abstract kérdésekben erőszakos intézkedésekhez nyuljon.“

mányzatában talált. A japáni nem ismer kafirt vagy pogányt, kit kötelessége megvetni és gyűlölni, mint a hogy teszik ezt a jámbor keresztyének és muszlmánoknál s a mily mértékben el tudott távolodni a hit szűk világától, oly mértékben közelebb jutott a szabadság és haladás fényéhez. Japán legújabb története ünnepélyes intő szózatot foglal magában a mohammedán népekhez.

Meglepheti az embert, hogy még az Oroszország zsarnoki uralma alatt lakó mohammedánok is kezdik már elismerni a mollák által hirdetett orthodoxia káros következéseit. Mohamed Fatih bin Gilman említett könyve ¹ 18. lapján így szól: „Szellemi tanítóink csak a hit külső alakjával törődnek, philosophiai oldalát nem ismerik s így hasznát sem láthatják. Minthogy értelmük igen tökéletlen, kedvük szerint használják fel a vallást s a helyett hogy jót tennének, komoly bajt okoznak. Ti európaiak elértétek nagy munkával és sok áldozattal a gondolat szabadságát s kiszabadultatok a tudatlan papság zsarnoki hatalma alól. Gondolkozástok és lelkiismeretetek ma már szabad, eszetek felvilágosodott, minálunk azonban ma is még a tudatlan papság kezében van a vallás. Nem tudjuk kiszabadítani kezeik közül s a míg nincsen meg a lelkiismereti szabadságunk, nem birhatunk igazi vallással sem és nem élhetünk politikai életet“.

Vissza fogok még térni a tatárok előrehaladott nézeteire. Itt csak röviden konstátálom, hogy kezd már ébredezni az Iszlámban, ha elnyomva is, a szabadság és reform utáni vágy s meglepő még azon mohammedánok hangja is, a kik a modern kulturából csak

¹ L. a 31. lapot.

igen keveset sajátítottak el. „Annak aprólékos magyarázgatása helyett, hogy hogyan kell a test kisebb és nagyobb szükségleteit elvégezni“, írja Mohammed Fatih bin Gilman, „s a helyett, hogy ifjainkat oly dolgokra oktatóknak, melyeknek említése is arcunkba kergeti a vért, a mollák okosabban tennék, ha Mohammed tanának belső és igazi szellemét tanítanák. A rituális kérdésekkel foglalkozó szórszálhasogatás ugyanis nem vallás, csak csúffá tétele az Iszlámnak, mely megakadályozza az emberiség igazi felvilágosodását és felemelkedését.“ Nem kisebb szabadsággal nyilatkozik egy oszmán a *Turk* című lapban: „a helyett, hogy Korán-iskolákat építetek, inkább küldjétek fiaitokat Európába, hogy hasznos dolgokat tanuljanak“.

Ilyen és hasonló vélemények nyilvánítása általánosabbá válik napról-napra, bár az én időmben még az effajta dolgoknak még csak említése is apostasiának tekintetett s szigorú büntetésben részesült.

V.

A szabadság ébredése.

Csakis a mohammedán fejedelmek határtalan zsarnoksága volt az oka, hogy Ázsia népe mostanáig sem vívhatta ki a gondolatszabadságot. Mindazok, a kik jól ismerték az ázsiai despoták rémséges uralkodását és szemtanúi voltak azon nyomorúságos állapotnak, melyben a zsarnokság és gyalázatos kormányzat e sajnálatra méltó áldozatai szenvedtek, méltán csodálkozhatnak azon, hogy a nép fel nem lázad urai kegyetlensége és igazságtalansága ellen, hanem nyugton tűri a sok szenvedést. A magyarázat mindazonáltal egyszerű, ha figyelembe vesszük azon majdnem isteni tiszteletet, melyet az uralkodók élveznek s azon türelmet és szolgálai alázatot, mely a keleti népekre nézve jellemző. Uralom és zsarnokság mindig egyértelmű szavak voltak az ázsiai előtt és csak, a legszélső esetekben szánták el magukat a lázadásra és védekezésre, akkor már, a midőn a rossz kormányzat végleg elkeseríté őket és türelmük teljesen elfogyott. Nem kell azonban túlságosan csodálkoznunk a keleti állapotokon, ha meggondoljuk, hogy még minálunk Európában is évszázadokig tartott, míg a szabadság és emberi jogok eszméi megérték és hogy még most is vannak közöt-

tünk nemzetek, melyek szívesen abszolút kormány igája alá hajtják fejüket.

A reform és szabadság szelleme nem mutat gyors haladást, hanem csak lassan ér el a szomszédhoz, egyik államból a másikba. A mint a XIX. század folyamán Kelet mohammedánjai érdeklődni voltak kénytelenek nyelveink és tudományunk, társadalmi és politikai életünk iránt, a szabad és független boldogulásra való váagnak csakhamar szintén mutatkoznia kellett. Európai államok közvetlen uralma alatt álló mohammedánoknál, Indiában, Egyiptomban és Algériában a politikai szabadság megbecsülése szükségképen sokkal hamarabb elterjedt, mint az ottomán birodalomban, a hol az ébredés csak a múlt század második felében következett be. Énezt közelbőlláttam s nagy figyelemmel kísértem ezen érdekes fejlődés minden mozzanatát. Hogy a politikai szabadságra való vágy fokoztassék, első sorban a nemzet öntudatát kellett életre kelteni. Az Iszlám pedig ezt sohasem becsülte meg igazán, mert a Korán azt mondja: „minden igazhitű testvér“. Legelőször tehát be kellett bizonyítani, hogy az Iszlám és a kereszténység egyenrangúak s az Iszlám is képes megtenni azt, a mit a kereszténység megtett, s ezért a mozgalom vezetői a keresztény Nyugat jelenlegi felsőbbségének tudatában, az Iszlám kulturális multjával akartak Európára hatást elérni és kimutatni próbálták azt, hogy az Iszlám méltó és elég érett már a felszabadításra. Konstantinápolyban Zia Pasa, Khairullah Efendi, Dzsevdet Efendi és Ali Pasa vettek élénk részt e mozgalomban s kulturális multja dicsőítése által az Iszlám jelenlegi értelmi szégyenségét próbálták elleplezni. Egy ideig büszkén hasonlították össze az Iszlám régibb korszakának dicsőségét a modern keresztény világgal, de hamar rá

kellett jönniök, hogy ezek az összehasonlitások hiába-
valók, mert Európában a tudományt s a hitet szigo-
rúan szétválasztják s mert a törökök felfedezték, hogy
a mohammedán kultúra babérjai arabs eredetűek és
így a törökségre dicsőséget amúgy sem hozhatnak.
Meg kellett tehát kísértetni, hogy mit lehet elérni a
nemzetiség felébresztése által, és ezért, ámbár az
Iszlám szigorúan eltilt minden nemzeti elkülönülést,
e buzgólkodók mindenáron Törökországot szerették
volna az előtérbe tolni. Sinaszi Efendi, Kemal Bej,
Szaadullah Pasa és a török irodalmi mozgalom többi
tagjai voltak e mozgalomnak is főapostolai. Egysze-
rűbbé tették a nyelvet és felszabadították az arabs
és perzsa szavak fölösleges terhétől. Kezdetben eret-
nekségnek tekintetett ez a mozgalom, később azonban,
mint már említettük, részleges sikert ért el. Az iro-
dalmi újítások természetesen visszahatottak a poli-
tikai életre is s a mint Nyugat szellemi termékei
elterjedni kezdtek a török birodalomban — s a modern
oszmánság sokat tett ennek előmozdítására — a nem-
zeti öntudat állandóan gyarapodott s vele a politikai
szabadságra való vágy is, melyet addig soha sem
értettek meg, bár a Korán is megmondja, hogy: „Kulli
Iszlám hurra“, minden mohammedán egyenlő.

Ez az egész mozgalom természetesen gyanút kel-
tett a zsarnokságra hajló udvari körökben s az állam
főméltóságai előtt. Abdul Aziz szultánt, ki örültségé-
ben magát mindenki fölött állónak tartotta, vad düh
fogta el, midőn az alattvalóit nyugtalanító mozgalom-
ról értesült. A liberális eszmékkel izgató férfiaknak
el kellett hagyniok az országot s Párisban, mely abban
az időben az összes forradalmi szellemek menedéke
volt, öltött először alakot a török-mohammedán szabad-

elvűség. Musztafa Fazil Pasa, egy a Mehemmed Ali családjából való egyiptomi herceg és a mozgalom irányítására alkalmas férfiú vette kezébe a vezetést. Egyiptomban ugyanis a szabadelvűség már előbbre haladtott volt, minthogy a khedive, fellázadván a boszporusi uralkodó fennhatósága ellen, a khalifátus székhelyét a Nilus partjára akarta eltolni, ily módon remélvén azt kigyógyíthatni bajaiból. Mehemmed Ali és rokonai tehát, Európával való szabadabb és élénkebb érintkezésük folytán jobban megbarátkoztak a nyugati eszmékkel, mint a mennyire a konstantinápolyi előkelő körök ezt látni szerették. Legnagyobb része azoknak, kik Musztafa Fazil Pasa hazafias és lelkes vezérlete alá sorakoztak, fiatal ember volt s ezért nevezték a társaságot „ifjú Törökország“-nak. Mint-hogy Törökországban nincs igazi középosztály, és minden mohammedán, bármily jómódú legyen is, az államtól szereti magát eltartatni, az „ifjú törökök“ kezdetben csak elenyésző kisebbséget alkottak az „öreg török“-ökkel szemben, kik a szultán kegyének verőfényében sütkéreztek. Az egész mozgalom kezdetben olyan különösnek és meglepőnek látszott, hogy senki sem vette komolyan. A mult század hatvanas éveinek elején megismerkedtem Londonban az „ifjú török“-ökkel s irtam néhány cikket akkori lapjaikba, a *Mukhbir*-ba (Hiradó) és a *Hurriet*-be (Szabadság). Bár őszintén meg voltam győződve e mozgalom szükségességéről, kevés reményt fűztem a vállalat sikeréhez, mert az európai minta szerint elkészített forradalmi tervektől nem nagy sikert vártam az ázsiai mohammedánságnál. Törökországban a talaj nem volt még eléggé elkészítve, csak fiatalemberek rokonszenveztek a politikai menekültekkel, míg az öregebbek vagy

nem voltak elég bátrak ily kockázatos vállalkozás támogatására, vagy nem akarták feláldozni állásukat és családjuk boldogságát és jóllétét a nemzet oltárán.

Csak a midőn Abdul Aziz szultán örülete és kicsapongásai elérték már a szélső határt is és Törökország a szó szoros értelmében a romlás szélén állott, csatlakozott néhány öreg és okos ember a forradalmi párthoz; ezután következett Midhat Pasa vezérlete alatt, a szultán detronisatioja és minden oszmán alkotmányos jogainak kimondása, azaz a Török Birodalom valamennyi lakosáé hit- és fajkülönbség nélkül. A legnagyobb mohammedán állam tehát alkotmányt,¹ parlamentet és felelős kormányt kapott s minthogy minden vallási könyv szövege nagyon is hajlítható, könnyen lehetett találni a Koránban olyan helyeket, melyek ezen újítások jogosultságát bizonyították; még mohammedán eredetüket is vitatták, daczára annak, hogy a keresztény Európa mintáiról másolták le őket. „Tanácsot fogtok kérni egymástól“, ez volt az a jóslatszerű buzdítás, mely szerintük a parlamentáris kormányzatra célzott. Így tehát megalakult a parlament; az ország különböző nemzetiségeihez és vallás-fekezeteihez tartozó képviselők összetalálkoztak és semmi sem bizonyítja jobban a keletiek értelmességét és alkalmazkodni tudó természetét, mint az ez alkalommal elhangzott beszédek. Törökök, örmények, görögök, bosnyákok, albánok, arabsok és kurdok találkoztak itt össze s a kik azelőtt nem merték volna bírálgatni a szultán és miniszteri cselekedeteit még

¹ E szót „alkotmány“ a törökben így írják körül: *Kanun-esszaszi*, azaz a törvények alapja. A *parlament* szót megtartották.

titokban se, most tökéletes és a legfinomabb és legbonyolodottabb politikai kérdésekben is szakértelemre valló nyilvános beszédeket tartottak, melyek egy westminsteri ülésnek is dicsőségére válhattak volna.

Ahmed Vefik Pasa, a Ház elnöke nem könnyű feladattal állott szemben, midőn egyes tagok izzó szenvvedélyét és bőbeszédűségét kellett korlátok közé szorítania. Sokszor rendre utasítá őket, de mégis azt mondják, hogy illedelmesebb és parlamentárisabb nyelvet használtak ottan, mint sok európai parlamentben. Elég különös, hogy éppen a mohammedán tagok beszédei mutatják leginkább az alkotmányos szellem iránti szeretetet és ők voltak a vezetői annak a mozgalomnak, mely hevesen tiltakozott a fennálló absolutistikus kormányzat és a korona korlátlan hatalma ellen s a nép jogainak érvényesítése és egy liberális alkotmánynak felállítása iránti kívánságát a Koránból és Szunnából vett idézetekre alapítva, nem vonakodott a szultánt bitorlónak jelenten ki. Minthogy az európai keresztyén államokban még napjainkban is vannak fejedelmek, kik előtt a nagyon liberális beszédek nem kedvesek, könnyen elgondolhatjuk, hogy mily hatással voltak az ilyen kijelentések minden igazhitű padisah-jára, az oszmán trón abszolút urára, és „Isten földi árnyéká-“ra. Abdul Hamid szultán valószínűleg irtózott e mozgalomtól. Amúgy is a félelem, gyanú és bizalmatlanság martaléka volt, két uralkodó erőszakos letételét látta, mindenütt veszélyt sejtett s ellenséget gyanított minden emberben, a ki elébe került. Nem csoda tehát, hogyha, mihelyt trónja kissé megerősödött, hozzálátott az alkotmányos parlament és minden csak kissé liberális színezetű intézmény megszüntetéséhez. Az egész új *régime* egyszerre megse-

misült s a mozgalom kezdeményezői és támogatói száműzetésbe vagy a kárpádra kerültek s a régi kormányzati rendszer lépett megint életbe minden kegyetlenségével és hibájával egyetemben.¹

Mindebben Abdul Hamid szultánt első sorban kétségtelenül személyes okok és az abszolút uralomnak minden uralkodóban közös, de különösen a keleti fejedelmeket jellemző szeretete vezették. A kérdés most már az, hogy vajjon, midőn így cselekedett, az ország érdekében cselekedett-e és hogy vajjon mérsekelt liberális intézmények behozatala csakugyan olyan végzetes lett volna-e Törökország fennállására, mint a hogy a szultán és néhány európai politikus gondolta. Én a magam részéről azon a véleményen vagyok, hogy a szultán nagy hibát követett el s tévednek szerintem azok is, a kik Törökország újjáalakítását liberális intézmények által lehetségesnek nem tartják. Nem lehet ugyan kétségbe vonni, hogy a birodalom centrifugális keresztyén elemei aligha lesznek kielégíthetők még liberális engedményekkel is, mert a több százados elnyomást aligha fogják egyhamar elfelejteni, másrészt azonban a közös föld, éghajlat és történeti mult annyi érintkező pontot hozott létre keresztyének és mohamedánok között szokásokban, erkölcsökben és életfelfogásban, hogy a szigorúan keresztülvitt jogegyenlőség és teljes pártatlanság könnyen megnyerhette volna a Portának a keleti keresztyéneket, (az örménye-

¹ Midhat Pasa és társai megvádolásáról, elítéléséről és haláláról egy könyv jelent meg nemrég: „The Life of Midhat Pasha: a Record of his Services, Political Reform, Banishment, and Judicial Murder, derived from Private Documents and Reminiscences, by his son, Ali Haidar Midhat Bey. London, John Murray, 1903.“

ket és syriaiakat t. i.;) annyival is inkább, mert politikai önállóságot amúgy sem vívhatnak ki s a török birodalom bukása is csak súlyosbitaná helyzetüket. Legüdvösebb kétségtelenül a mérsékelt liberalismus lett volna itten. A mi magát a törökséget illeti, bizonyos, hogy a szultán mohammedán alattvalói nem voltak még eléggé érettek a parlamentáris kormányzatra s nem lett volna üdvös rájuk nézve a szélső ázsiai absolutismusból átmenet nélkül a teljes európai szabadságba kerülni. Lehetett volna azonban közép utat választani s a kornak megfelelő progresszív reformok előkészítették és megkönnyítették volna az átalakulást. Abdul Hamid szultán azonban nem ezt az utat követte, hanem ellenkezőleg, a régi gyűlölt zsarnoki kormányzatot még türhetetlenebbé tette, autokratikus hatalmát menhetetlen eljárással erősíteni iparkodott s magához ragadván minden állami hatalmat, elárasztotta az országot kémekkel és detektívekkel — mindezzel azonban csak a maga bukását siettette s annyira gyöngítette trónjának és dynastiájának fő támaszát, a törökséget, mint elődeinek egyike sem. E ballépés annyival is sajnálatosabb volt, mert Abdul Hamid szultán volt egyike a legtehetségesebb, legerélyesebb és legfáradhatatlanabb török fejedelmeknek s oly időben ült a trónra, midőn még sokat lehetett volna tenni az Ottomán Birodalom javára és fennállásának meghosszabbítására.

Bár, a történelemben párjukat ritkító kegyetlenségek és rendőri intézkedések segítségével sikerült Abdul Hamidnak a liberalismust Törökországban semmivé tenni, az absolutismus semmikép sem érte még el a célját, mert a mozgalom titokban ugyan, de nem kisebb elevenséggel tovább folyik s előbb-utóbb for-

radalomra kell vezetnie. A reactio ideiglenes győzelmét főképen a török társaság szegénységének kell tulajdonítanunk. A pauperismus oly óriási mértékben nőtt az utolsó török-orosz háború óta, hogy a jómód teljesen ismeretlen már az Efendi-világban, mindenki az állam jóvoltából él és senkisémmé meri ennek következtében megtámadni az államot vagy liberális eszméket hangoztatni. „Ifjú Törökország“ mindazáltal fennáll most is, mint azelőtt s minden török, még a magasrangú hivatalnokokat sem véve ki, titokban hozzá szít. Egész Törökország vágyva vágyik a jelenlegi nyomorult és kegyetlen zsarnokság alól való felszabadulásra, de a komoly politikai következményektől való félelmében nem meri siettetni a katasztrófát. Az a meggyőződés él közöttük, hogy a szomszéd államok fognak hasznot húzni Törökország zavaros állapotából. „Ifjú Törökország“ működése Párisban, Genfben és Londonban és egyebütt csak halvány visszfénye annak, a mi Törökország belsejében forr. Daczára a censura drákói szigorúságának, az idegen országokból becsempészett forradalmi lapok hamar elterjednek és az utolsó esztendőkből különösen a következők találtak sok olvasóra:

	Megjelenik
<i>Mukhbir</i> (Híradó)	Londonban
<i>Kanun Esszaszi</i> (Alkotmány) . . .	Kairóban
<i>Hurriet</i> (Szabadság)	Londonban
<i>Mesveret</i> (Tanács)	Párisban
<i>La Turquie libre</i>	Párisban
<i>Jildiz</i>	Párisban
<i>Kurdisztán</i>	Genfben
<i>Hakk</i> (Igazságosság)	Kairóban
<i>Enini Mazlum</i> (Az elnyomott panasza)	Kairóban

	Megjelenik
<i>Szandzsak</i> (A zászló)	Kairóban
<i>Turk</i>	Kairóban
<i>Kukumaj</i> (A bagoly).	Kairóban
<i>Oszmanli</i>	Kairóban

E lajstrom megmutatja, hogy e lapok legnagyobb része Kairóban jelenik meg, a mit nemcsak a khedive ellenséges érzelmeinek kell tulajdonítanunk, hanem az angol kormányzat szabadelvűségének is. A mi e lapok irodalmi értékét illeti, csak kettő jön komolyan számba, a *Mesveret*, mely utóbb a *Surai Ummet* (Nemzeti Tanács) nevet kapta és a *Turk*. Az előbbi lap kiadója, Ahmed Riza bej egy igen művelt, kiváló, hazafias ember, kit odahaza igen megbecsülnek s a ki komolyan szívén viseli az ország sorsát. Ezt pedig nem lehet elmondani valamennyi politikai menekültről, a ki Európát meglátogatta, mert sokan ezek közül a hazafias-ságot csak köpönyegül használták személyes érdekeik előmozdítására, s a midőn alacsony céljukat elérték, hazatértek. A *Turk* egy kitünően szerkesztett heti lap, melyet bátran össze lehet hasonlítani bármelyik hasonló természetű európai lappal. Célja a törökök nemzeti érzését felkelteni, a liberális eszméket terjeszteni s arra bírni az Iszlámot, hogy fogadja el a nyugati kulturát. Azon írók között, a kik e kitünő lapba írnak, különösen az Oguz, Torgut, Sziaszi, Refik és Orkhan álnevek viselői érdemelnek különös említést. Külföldön megjelenő, határozottan liberális célzatú önálló kiadványok szintén nagyban olvastatnak Törökországban és ezek is nagyban támogatják a szabadság és modern kultúra ügyét.

A mohammedán világ azonban nemesak Törökországban fejt ki tevékenységet, hanem Oroszországban is és az orosz mohammedánok egy nem régi memorandumából, melyet a szultánhoz, a czárhoz s az európai hatalmakhoz intéztek, világosan kitűnik, hogy a szabadság szelleme a tatárok közt is ébredőben van már. A memorandum e szavakkal kezdődik :

„Mai napság, midőn mindenki gondolatszabadságot élvez, miért ne legyen meg ez a szabadságuk éppen csak a mohammedánoknak? Az oroszországi mohammedánok majdnem valamennyi jogukat elvesztették s abból is, a mi megmaradt, veszítenek még folytonosan. Régi időben szellemi ügyeik rendezésére külön szabályzatok voltak érvényben s bizonyos előjogokat élveztek. A mai orosz kormányzat azonban nem veszi tekintetbe a XX. század kulturális szellemét, megerősíti az absolutismust s megfosztja a mohammedánokat jogaiktól. A sok gravamen közt megemlítjük a következőket: 1. Régebben, 1787-ben t. i., vallási törvényszéket állítottak fel Ufában, mely egy ulemából, egy muftiból és három kádiból állott, kiknek hivatása volt minden vallási kérdést elintézni s keresztülvinni a vallási törvényeket. 2. Rendelkezés történt arra nézve, hogy a nomád mohammedánokat (t. i. a kirgizeket és kozákokat) az ulemák tanítsák ki vallásuk tanaira s a Khivából és Bokharából Szibériába utazó mohammedánokat felmentették adók és illetékek fizetése alól. 3. A krimi mohammedánok számára külön törvényszék létesítése vétetett tervbe; evkaf-uk (vallási alapítványaik) egészen külön kezelendő s a mohammedánokból a hadseregnek egészen külön álló része szervezendő, hogy az egész orosz

birodalom összes mohammedánjai zavartalanul gyakorolhassák vallásukat s egyenlő jogokat élvezzenek az oroszokkal.“

„A kormány cselekedetei azonban minden tekintetben ellentétben állottak ezen rendelkezésekkel. 1893-ban a muftikat és kádikat azon mohammedánok közül választották ki, a kik orosz iskolákba jártak s így találkozhatunk aztán olyan esetekkel, hogy pl. az orenburgi mufti nemcsak a seriatban járatlan, hanem még írni-olvasni sem tud helyesen a mohammedánok nyelvén. . . . Sőt mi több, buzgó orosz hivatalnokok nem sokkal ez előtt arra kényszerítették a mohammedán kirgizeket, hogy belépjenek a keresztény Egyházba s tudtukra adták, hogy ezentúl az Evangéliumnak kell engedelmeskedniök, nem pedig a Koránnak, s a seriat-ot a jövőben még említeniök sem szabad.“ Sok vérfagyasztó történetet mesélnek az orosz hivatalnokok kegyetlenségéről, a mi mind azt mutatja, hogy Oroszország flagránsul megszegte a szavát s az Iszlám és a törökök teljes kiirtására törekszik.

Csodálatos, hogy a tatárok, kik látszólag alázatóság és csendesek, ilyen hangon mernek beszélni, de nem szabad felednünk, hogy a sajtó is működött ám Dél-Oroszországban. Példa erre a már említett Bagcseszerájban megjelenő *Terdzsümán* (Tolmács) című folyóirat, melynek tulajdonosa és kiadója Iszmael Bej Gaszparinszki, ki igaz hazafias lelkesedéssel és beható ügyismerettel igyekszik hitsorsosai hanyatló öntudatát életre kelteni. Ez a lap 1903-ban ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját s az ünnepségre megjelentek orenburgi, troitszki, verkhoje-urali, kaszimi, asztrakháni, odesszai és egyéb helyekről való követek. Mindez a mohammedánok nemzeti és szabadelvű

törekvései mellett bizonyít még az orosz régime alatt is, és már ma is bajos volna elnyomni ottan a szabad-
elvű tendenciákat.

Az az aggodalom, melylyel Abdul Hamid szultán a nemzeti és szabadelvű eszmék minden megnyilatkozását elhárítani iparkodik, annyival is sajnálatosabb, mert a szultán maga nem mondható épen a kultúra ellenségének, csakhogy az ő ideája a kultúráról a vallás és az önkényuralom korlátai közé szorítkozik, — úgy képzei ugyanis, hogy a jó mohamedán hadd tanulja valamennyi ágát a modern tudományoknak, csak a philosophiát és históriát ne, mert ezen tudományok az uralkodók tetteit is bírálat alá vonják. A politikát és a társadalmi tudományokat is gondosan el kell kerülniök.

A török nemzeti szellem előmozdítása meg azért tilos a szultán szemében, mert erősen bizik a paniszlamismusban s fél attól, hogy a nemzeti mozgalom pártolásával az Iszlám más nemzeteit is hasonló mozgalmak indítására bátorítja s ellenségeskedést támaszt. Természetes dolog, hogy mentől szigorúbb a tilalom, annál nagyobb a vágy a tiltott dolog megszerzésére s így az „ifjú törökök“ buzgón igyekeznek minden politikai és szabadelvű tan elsajátítására. Az alkotmányos kormányzat behozatalának szüksége tehát most már oly nagy, hogy tovább halasztani nem lehet. Európai kultúra és ázsiai önkényuralom nem férhetnek meg egymással hosszú időre s hogy ez utóbbinak kell majd végül engednie, az kitűnik a nyugoti kultúra legelső török híveinek nyilatkozataiból is.

Kemal bej, a legjelesebb modern török költő művei valóságos értelmi forradalmat idéztek elő honfi-

társai között s arra indították a legmagasabb társadalmi osztályhoz tartozó férfiakat is, hogy szabadelvű eszméknek adjanak kifejezést. Így pl. Szaadullah pasa¹ *Numunei Edebiat* (Irodalmi Kisérletek) című művében leírja a modern kultúra csodáit s következőkép nyilatkozik: „Minden, a mit az európai kultúrában mint a tudomány és művészet gyümölcsét ismerünk, a szabadság folyománya. Minden a szabadság tündöklő csillagától nyeri fényét. Szabadság nélkül nincs a népnek hatalma, nincs jó módja, szabadság nélkül nincs boldogság s boldogság nélkül a lét, az igaz örök élet nem képzelhető. Végtelen fény és dicsőség ezért a szabadság fénylő világának!”

Sok más, nem kevésbé lelkes, a szabadság dicsőítésére írott részletet idézhetnék török írókból, de a mit eddig mondtunk, eléggé meggyőzheti az olvasót arról, hogy a törökök semmikép sem mondhatók közönyöseknek a liberalizmus és politikai szabadság iránt és hogy minden készen van a teljesen vallási önkényuralomra épített zsarnokság megbuktatására. Nem volna helyes azt a mondást alkalmazni a törökökre, hogy „minden népnek olyan a kormánya, a melyet megérdemel” s azt állítani, hogy képtelenek a kultúrára és felvilágosodásra, sőt ellenségei is ennek s mint-hogy nem egyértelműleg kívánják a szabadságot, nem lehet bizni jövőjükben sem. Ismétlem, a törökök egyáltalában nem érzéketlenek korunk liberális törek-

¹ Szaadullah pasa, Murad szultánnak, (kit kevéssel trónra lépte után trónjától megfosztottak) első titkára mély érzelmű török hazafi volt, ki az utolsó orosz-török háború után annyira szívére vette országának nyomorúságos sorsát s annyira ellenkezte Abdul Hamid szultán önkényuralmát, hogy Bécsben, hol mint nagykövet működött, öngyilkosságot követett el.

vései iránt. Ezt, azt hiszem, eléggé bebizonyítottuk az előző lapokon, de igaz az, hogy nincsen bennük elég erő szembeszállni despotikus uralkodóik önkényes zsarnokságával, a minek oka egyrészt az, hogy nem alkotnak faji és nemzeti egységet és hogy a külföld a helyett, hogy támogatná, csak gúnyban és megvetésben részesíti őket, másrészt meg az a körülmény, hogy nagy politikai forradalmakat nem lehet oly gyorsan előkészíteni és sikerre vezetni. Nálunk is évszázadokba és vérfolyamokba került, míg a zsarnokság nyomásától megszabadultunk és Törökország, mely politikai értelemben véve ma is még a középkorban él, nem ugorhatja át a történelmi fejlődéshez megkívántató időt. Idők folyamán azonban Törökországnak is szabad nemzetté kell válnia.

Törökországtól Kelet felé haladva, állandó kisebbedését tapasztaljuk a nyugoti kultura nyomainak a mohammedánok társadalmi és értelmi életében: végül pedig már csak egyes magukban álló nyomokkal találkozunk. A még félig nomád, portyázó kurdok inkább azért kívánnak függetlenséget, hogy rabló kereskedésüket zavartalanul tovább folytathassák, mint magáért a szabadságért, melyre, tekintve alacsony kulturális színvonalukat, teljességgel méltatlanok. Abdurrahman bej, Bedrkhan bejnek, a híres felkelőnek fia, ki a negyvenes években fellázadt a Porta ellen, arról próbált meggyőzni bennünket Genfben megjelenő *Kurdisztán* című lapjában, hogy van kurd nemzeti-ségi kérdés, de bajos elhinni, hogy Herodotos Karduchoi-jai annyira civilisálódtak volna, hogy politikai függetlenséget kívánnának s a genfi sajtó-hadjárat úgy látszik abban a törekvésben leli magyarázatát, hogy ráijeszsen Jildizre, hol Bedrkhan bej egyes előnyök elérésére iparkodott. Az egész mozgólódás különben

rövid ideig tartott csak s a *Kurdisztán* című lap hamar megszűnt.

Sokkal érdekesebb a Perzsiában mutatkozó értelmi forrongás. Ez már régóta készülődött és a talaj is sokkal alkalmasabb volt itten, mint Törökországban, mert Perzsiában az iráni nemzeti elem sokkal erősebb, mint Törökországban a török. A perzsák élénkebbek, tehetségesebbek és fogékonyabbak. A zsarnokság, rossz kormányzat és rendetlenség mindenestre sokkal súlyosabban nyomják Perzsiát, mint Törökországot, mely keleti szomszédánál legalább száz évvel előbbre van, minthogy Perzsiában mindeddig még az állam szervezésére sem történt kísérlet. De, különös dolog, maga az uralkodó despota mutatott legelőször hajlandóságot a liberalismus iránt. Naszreddin sah ugyanis annyira el volt telve liberális eszmékkel, hogy egy szabadkőműves páholyt alapított s egy ideig öröme telt abban, hogy meghagyta minisztereinek, hogy a bombasztikus czimzések mellőzésével, egyszerűen „testvér“-nek szólítsák. Az ifjú uralkodó ezen szeszélye nem tartott soká. A „Feledés Háza“¹ hamar feledésbe ment s lassacskán Naszreddin sah rendes ázsiai zsarnokká vált s még a babi-k titkos társasága által adott komoly intelem sem volt hatással rá. E babi-k szereplését mindig félreértették Európában s csak nemrég helyezte őket helyes világításba G. Browne tanár.² Törekvéseik alapja kezdettől fogva az ország

¹ A franczia *franc-męaon*-ból a perzsák a „feramus“ (= feledés) szót alkották s valószínűleg azért hitták így, mert megszüntette a dolgok régi rendjét; ezért nevezték a páholyt is Feramus-khane-nak, Feledés-Házának.

² Edward G. Browne: „A Travellers Narrative, written to illustrate the Episode of the Bab.“ Cambridge, 1891.

törvényeinek és rendjének megállapítása, továbbá a zsarnoki önkény megszüntetése s a fennálló barbár szokások enyhítése volt. A mohammedán prófétai kinyilatkoztatás csak ürügy volt egyes újítások behozatalára, pl.: a hárem-törvények megszüntetésére, a mollák hatalmának korlátozására, a tömegek felszabadítására s hogy mily erős volt Nyugot befolyása ezen reform-tervezetekre, nyíltan kitűnik a babismus fejének irataiból, kik most száműzetésben élnek. A babismus — melyet egykor veszedelmes, vad fanaticismussal és óriási lelkesedéssel izgató vallási mozgalomnak tartottak, — külső jellemvonásai daczára csupán a kormány barbársága és kegyetlensége ellen irányuló heves küzdelem volt. Hogy vajjon sirazi Mohammed Ali mirza — e mozgalom alapítója, kit később Babnak neveztek el — a fent említett elvek szerint cselekedett-e, azt nehéz volna bizonyítani, daczára a neki tulajdonított erősen kommunisztikus törekvéseknek. De kétségtelen, hogy követői hamar áttértek a dogmatismusról a politikai és társadalmi reform terére s a babi-k azon csoportjának jelenlegi feje, mely Bahaj seikhről neveztetett el, leveleiben oly húrokat penget, melyek inkább a mi demokrata vezéreink és socialistáink tanaira emlékeztetnek, mint jámbor mohammedán seikh-ek intelmeire. E hittudósokat mindeddig félreértették Európában, de Edward G. Browne gondolataikat és törekvéseiket úgy világította meg, hogy ez valóságos revelatio számba ment azok előtt, kik Ázsiát, de különösen Perzsiát ismerték. Bahaj seikh, ki most száműzetésben él Cyprusban, a Bab-forradalom történetében, melyet megírt, vallási dolgokról, mint másodrendű fontosságúakról beszél s a legnagyobb súlyt az iráni nép politikai és társadalmi

kérdéseire helyezi s azon általános elfajulásra, melyet a perzsa kormány gaz zsarnoksága természetes következményének tekint. Mindenkinnek, a ki a mohammedán Ázsia helyzetét ismeri, csodálkoznia kell azon, hogy e vallási vezér, egy szekta feje minden habozás nélkül a keresztény Nyugot mult és jelen történetére alapítja a szabadság, testvériség és egyenlőség mellett felhozott érveit. A mi a szekták közti gyűlöletnek a mohammedán kormány által való káros bátorítását illeti, e tudós perzsa seikh ekképen nyilatkozik a sahhoz intézett iratában:

„Első kötelessége a kormánynak a lelkiismereti szabadságot s a lélek nyugalmát ápolni, mert ez volt mindig főelve a haladásnak s a más népek fölötti felsőbbségnek. A civilisált országok csak oly módon érhatték el felsőbbségüket, hatalmukat és befolyásukat, ha elsimitották a szekták közti vitákat s egyforma jogokat adtak minden osztálynak. Ti egy népet, egy nemzetet, egy fajt jelképeztek. Közös érdeketek teljes egyenlőséget kívánni, mert az egyenlőség és az igazságosság bővítőleg hatnak az országra és kiszélesítik határait. Az idők megváltoztak s velük együtt az emberiség felfogása és kíváncsai is. A vallási türelem tette azt az Európa észak-nyugoti részén elterülő államot öt kontinensen fekvő nagy birtokok urává. Mi Anglia, e kis sziget az Atlanti-Óceánban, az óriási indiai birodalom mellett? Az angolok csakis igazságos törvények, lelkiismereti szabadság s a különböző népekkel és nemzetiségekkel való igazságos és pártatlan bánásmód által terjeszthették ki hatalmukat majdnem az egész földgömb fölött és csakis az egyenlőség elvének fenntartása által erősíthették meg és gyarapíthatták hatalmukat s szerezték meg azon hírnevet, hogy

igazságosak. Czéltudatosság és nemes erények folytonos gyakorlása az igazi bizonyítéka a vallási buzgalomnak és jámborságnak, mert ezek igazán az emberi lélek legszebb diszei. A középkorban, mely a római birodalom bukásával kezdődik s Konstantinápolynak a mohammedánok által történt bevételével végződik, türelmetlenség és elnyomás uralkodott Európa minden országában, mert az Egyház volt az úr. Az emberiség egészében inogni kezdett, mindenütt félelem és nyugtalanság uralkodott, a civilisatiónak a pusztulástól kellett tartania, a világi hatalom megrendült, az Egyház azonban megtartotta befolyását. Ezután következett a türelmesség és a lelkiismereti szabadság kora. Eltűnt a vallási üldözés és a túlságba vitt vallásos buzgalom, törvényes egyenlőséget hirdettek minden országban, a látóhatáron a dicsőség és hatalom fénye tűnt fel és mindenütt haladást hozott létre. Azelőtt Európa legnagyobb nemzetei remegtek és megalázkodtak a betörő ázsiai hordák előtt, most védekezni sem volna képes Ázsia bármelyik országa még a legkisebb európai állammal szemben sem. Ezek erős és meggyőző bizonyítékai a szabadság szent jogának, mert a szabadság szélesbíti a gondolkört, javítja az erkölcsöt, elénk tárja a teremtes csodáit s felfedi a látható, azaz anyagi világ rejtett igazságait.“

Bárkinek, a ki csak kissé is ismeri a mohammedán világot, csodálkoznia kell e nézeteken és Bahaj seikh hangján, pedig valamennyi műve bővelkedik ilyenmő találó megjegyzésekben. Ázsia különféle részeiben lakó és különféle társadalmi osztályokhoz tartozó mohammedánjaival folytatott sok évi érintkezésemben és levelezésemben nem találtam egyet sem, a ki oly előre haladott lett volna, mint ő. Sőt ellenkezőleg,

azt tapasztaltam, hogy a mohammedánság világi és szellemi fejei szemében Európa felsőbbségének elismerése mindig többé-kevésbé önmegtagadást és megalázkodást jelentett. Bármennyire haladtak legyenek is a nyugoti kultúrában, bármennyire ismerjék is a XIX. század uralkodó eszméit, a törökök, perzsák, arabok és hinduk sohasem fognak szívesen elismerés hangján szólni az európai civilisatióról s nem szívesen fogják bevallani, hogy ez az egyedüli mód, melylyel az emberiség boldogulása elérhető. Sohasem hittem volna negyven évvel ezelőtt, hogy az ázsiaiak képesek lesznek liberális gondolatokra, vallások és népek egyenjogúsítására, vagyis oly nézetekre, melyek Európában ma is még csak jámbor óhajokat jelentenek. És ha Bahaj seikh ezen a perzsa királyhoz intézett levelében (melyben arra szólítja fel, hogy hagyjon fel a zsarnoki uralommal) hangoztatott elvekkel magában áll is, örömmel látjuk benne az idők jelét s üdvözljük őt, mint keleti befolyásunk egyik gyümölcsét. Kérdésem, hogy vajjon Bab követői magukba szívták-e jelenlegi fejük előre haladott nézeteit, de nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy tanai szétterjednek s a jövőben széles körben gyakorolnak majd befolyást.¹

Egy további bizonyítékát a szabadelvű eszmék ébredésének Perzsiában a Londonban megjelenő *Kanun* (Törvény) nevű folyóiratban látom. Elvei nem mindig a legegészségesebbek, de eredeti perzsa cikkek, melyek mindenfajta osztályhoz tartozó emberektől származnak, kétségtelenül bizonyítják a liberális kor-

¹ Kivonat „Freiheitliche Bestrebungen im moslimischen Asien“ című cikkből, Deutsche Rundschau, 1893 október.

mányzat és komoly refomok iránti vágyat. Törvényt és rendet óhajtó jajgatás hatja át e lap minden hasábját. A loyalis forradalmi emberek, kik minden bajt és nyomorúságot a király tanácsosai rossz kormányzatának tulajdonítanak, egyik számban e szavakkal fordulnak e magas méltóságokhoz:

„A sah bizalmasai, vezérek s az ország méltóságai! Miért késlekedtek a dolgok igaz állását feltárni a király előtt? Ti ismeritek a nép növekvő gyűlöletét és elégedetlenségét, ti tudjátok, hogy a nép is meg a hivatalnokok is mily nyomorba sülyedtek s hogy az egész ország elpusztul. Ti látjátok, mint semmisülnék meg az ország s a nép érdekei, ti tudjátok, hogy az idegen udvarok követői mit mondanak rólunk s hogy határainkon belül csak zavar uralkodik. Sokszor mondtátok már egymásnak, hogy ez így nem mehet tovább, miért nem siettek a királynak is megmondani az igazat? Féltetek talán attól, hogy ez a kijelentés megharagítaná? De hát mit neveztek akkor hazafiasságnak? Mit értetek vajjon ezen szó alatt, ha köznapi személyes érdekeket előbbre valónak tartotok a közjónál? Mi különbség van köztetek és a hazaáruló gyávák között? Nézzetek csak körül, ha csak egy perczre is, és látni fogjátok, hogy most már minden pusztulásnak indult. Hány uralkodó volt már kénytelen elhagyni országát, hány trón megbukott s hány büszke élet nyert véget a megsemmisülés porában! Ezek az uralkodók azért nem kerülhették ki sorsukat, mert hazug udvaroncok nem akarták megengedni, hogy rajtuk kívül más is kerüljön az uralkodó elé és befolyást gyakoroljon reá. Ha csak egy szikrája is volna bennetek a jótevőitek iránt érzett hálának, nem késlekednétek egy perczig sem, látván, hogy a veszély már mily közel van, — ha pedig, a mi

elég sajnós volna, nincs meg bennetek a bátorság, hogy az igazat bátran megmondjátok magatok, legalább lehetne annyi lelkiismeretetek, hogy nem hazudtolnátok meg azt, a mit mi mondunk. Minhogymi, akár örületből, akár loyaltásból, a hazafiúi vértanúság útját keressük, legalább hagyjátok, hogy ama néma rabszolgák kívánságait, kiket képviselünk, ne nyomja el a ti tömegetek kiáltozása s Ő Felsége trónja elé vihessük őket. A helyett, hogy nemes, bölcs és jószívű sahunkat koldusok nyomorult csapattának főnökévé alacsonyítanók le, hadd emeljük fel kiváló egyéni tulajdonságaival az iráni társadalom dicsőséges uralkodójává.“

Egy másik levelező kétségbeesésében a következő szavakkal fordul külföldön lakó honfitársaihoz:

„Szeretett hazánktól távol lakó irániak! Legyetek részvétellel odahaza szolgaságban senyvedő testvéreitek jajgatása iránt. Ti, kik idegen törvények védelme alatt békét és biztonságot élveztek azon nép közt, a hol laktok, bizonyára meg vagytok győződve arról szívetek fenekén, hogy vezetőink butasága és lelkiismeretlensége volt az, a mi az országunkban uralkodó rendetlenséget és nyomort okozta, mert ezek a közbiztonsággal és a közjóval nem törődnek. Sem angyal, sem király nem adhatja meg nekünk ezen törvényeket, ha magunk ki nem vívjuk őket. Egyedül az újítások szelleme lehet segítségünkre, mert ez emberségességre tanít meg; ez a szellem azonban belül kell, hogy feltámadjon, mert kívülről nem jöhet Minden emberi bölcsesség eredeti kútfeje kétségtelenül az Iszlámban van; kövessük tehát tanait pontosan, hűségesen és buzgón s akkor el fogjuk érni célunkat.“

Az az eszme, hogy az Iszlámot kell minden reform kiinduló pontjává tenni, mindenestre életrevaló annyiból, hogy ily módon minden újítás sokkal nagyobb hatást fog gyakorolni a hívőkre s jobban megfelel a történeti fejlődésnek, mint a misszionáriusaink által hirdetett proselyita-toborzás. Ily értelemben némi fontossággal bír egy művelt szeid czikke a *Kanun* hasábjain. Hogy a Bidaat (újítások) behozatalára vonatkozó tilalom haszontalanságát bebizonyítsa, így ír: „Kétségtelen dolog, hogy Mohammed után új próféta már nem fog megjelenni a földön. De azért ha elismerjük ezen igazságot, nem kell elzárkóznunk egy másik igazság elől. Elképzelhető-e, hogy ez a világ fennállhatna csak egy perczig is isteni gondviselés nélkül? Ez a gondviselés a barbarismus és tudatlanság napjaiban prófétákat küldött nekünk s ha ezeknek száma Mohammedben kimerült is, világos, hogy csak a személyiség, de nem a prophetia szelleme szűnt meg; ez a prophetikus szellem, ez a fényfolytatódik azon jámbor és jóra való emberek törekvéseiben és hazafias igyekezetében, kik az emberiség nemesítésén s a közjöllét előmozdításán fáradoznak . . . Azok az emberek, kik a telegráfot és gőzgépet kitálták, Istennek tetszőbb dolgot végeztek, mint ama fakirok, ki a vallásosság hibás felfogásából indulva ki, kínozzák és eltorzítják testüket.“

Az önkényuralom elleni küzdelemnek s a liberális intézményekért való harcznak szükségkép sokkal hevesebbnek kell lennie Perzsiában, mint Törökországban, mert Perzsiában, hol a kormány mindig gyűlölet tárgya volt, egyedül a mollák őrizték meg tekintélyüket és befolyásukat a nép fölött s ezért bárki, a ki ismeri a perzsiai nagyturbánú akhondokat, mollákat, szeideket és mucs-

tehidokat, nem ringathatja magát illúziókban a reformok sikeres behozatalát illetőleg.

A mikor a dohányjövedéket akarták behozni, meggyőződhattünk arról, hogy a papságnak nagyobb hatalma van Perzsiában, mint a kormánynak. Oroszország folyton növekvő befolyása is szálka a mollák szemében s minden oly reform-kísérlet, mely a mollák hatalmát csökkentené, veszélyessé válhat a kormányra nézve.

VI.

A nyugoti kultúra értékének elismerése.

Kétségtelen dolog, hogy mindazon mohammedánoknál, a kik a nyugoti kultúrával érintkezésbe kerültek, ha csak igen futólagosba is, ébredés mutatkozik; az Iszlám jövője azonban mégis komoly aggodalmakra ad okot a liberális eszmék hirdetőinek Európa növekvő befolyása miatt. Az orthodox hivek többsége megnyugszik a sors megváltoztathatatlan rendelésében. „Allah felemeli a kit akar s megalázza a kit akar“, mondja a Korán s ezért azt tartják, hogy minden emberi törekvés az események szomorú folyásának megváltoztatására hiábavaló és haszontalan. Mert ha az orthodox mohammedán esetleg kutatni kezdené is, az Iszlám hanyatlásának okait a választ mindenestre első sorban vallása azon bemocskolásában találná, melyet szerinte a keresztény intézmények vétkes utánzása s a keresztény életfelfogás elfogadása okozott. Az európaivá vált hazafias mohammedán azonban most már nem veti magát alá gyáván a sors rendelkezésének, nem hunyja be szemét a modern kultúra áldásai előtt, hanem körülnéz, eszközöket keres a fenyegető veszély elhárítására s oly utat igyekszik találni, melyen el lehetne érni, hogy az Iszlám ugyanoly magas kulturális színvonalra emelkedjék, mint amilyet a kereszténység foglal el.

Oly állam- és történetphilosophiai értekezések, mint az Ibn Khalidun vagy Kocsi bejéi ma már nem igen várhatók modern mohammedán íróktól, mert szemek kinyíltak s míg félszázaddal ezelőtt a legfelvilágosodottabb mohammedánok sem voltak még hajlandók elismerni a nyugoti kultúra felsőbbbségét, ma őszintén és nyíltan beszélnek az Ázsiában uralkodó hibákról és tévedésekről. A konstantinápolyi török sajtóban ily vélemény nem nyerhet kifejezést, mert a politikának vagy kormányzatnak bármilyen bírálata szigorúan tilos, sőt még a „hurriet“ (szabadság) szó kinyomása is büntetettetik. A külföldön megjelenő török lapok azonban egész nyíltan tárgyalják ezeket a dolgokat s egy e tárgyról szóló cikket, a Kairóban megjelenő *Turk* 32. számában különösen tanulságosnak találunk.

„25 évvel ezelőtt, írja egy művelt oszmán, Szófia csupa görbe és piszkos utcából állott, akár Drinápoly, Janina vagy Monasztir stb., minden szép és kényelmes városi berendezés nélkül s több templom, kaszárnya és fogház kivételével nem volt semmi, ami kulturára mutatott volna. Mióta azonban bolgár uralom alá került Szófia, alig lehet megismerni e várost az azóta véghezvitt sok átalakítás és szépítés miatt. Most széles nagy utcái, nyilvános terei, színházai, múzeumai, állat- és fűvészkertjei vannak, továbbá villamos világítása, közúti vasútja, telefonja stb. De nemcsak Szófia, hanem Várna, Filippopol és más városok is egészen európaiakká váltak. Romániát, Szerbiát, Görögországot és Bulgáriát is teljesen meghódította a civilisatio fénye. Kréta is nemsokára követni fogja őket. Ha körültekintünk saját országunkban s látjuk, hogy Drinápoly, Brüssza, Aleppo, Damaszkusz

és Bagdad, melyek valamikor középpontjai voltak a birodalomnak, teljesen elveszítették szépségüket és dicsőségüket s elpusztultak, mert nem tudtak lépést tartani a korrall, csak sajnálkozhatunk rajtuk azon sötétség és tudatlanság miatt, melyben elsüllyedtek. Brüsszában és Drinápolyban, mely városok pedig csak kis távolságra vannak a fővárostól, most is láthatunk primitív ökörszekereket s még csak az „omnibusz“ alkalmatosságát sem ismerik. De minek vegyük a példákat a vidéki városokból? Tekintsük csak magát Konstantinápolyt millió lakosával, mely természeti szépség dolgában minden más fővárost fölülmúl. A rosszul kövezett utczákon bokáig érő sarat és piszkot találunk s kóbor kutyák járnak mindenütt. Kaszárnya igen sok van, de a katonaság csak arra való, hogy a lázadásokat elnyomja; a személyes biztonság védelmére semmi, vagy csak igen kevés intézkedés történik. Sztambulnak nincsenek színházai, nincs állat- vagy fűvészkertje, pedig ezek a modern intézmények Ausztráliában és Szibériában is feltalálhatók már. Természetes dolog ezek után, ha az európaiak azt mondják, hogy a török csak tűrt nemzet közöttük s nem közéljük való, mert ellensége a civilisationnak; nem is volt céljuk itt végleg megtelepedni, ezért hát hadd űzzük vissza Ázsiába. „Hagyjunk fel hát az Isten szerelméért“, így kiált föl e szabadelvű török, „ezzel a tunyasággal és hanyagsággal.“ Ne fordítsuk el szemünket a kultúra világától. Szégyeljük magunkat a régi Tuna Vilajeti,¹ a szerbek s a bolgárok előtt, kiket nem is olyan régen disznópásztoroknak csúfoltunk.

¹ Tuna Vilajeti, — azaz: dunai provinczia — volt a régi neve a mai Bulgáriának, melynek fővárosa Rusztsuk volt.

Ne hagyjuk magunkat erőszak és zsarnokság által kormányozni, hanem kívánjunk igazságot és bölcsességet“.

Egy cikkely, mely ugyanezen lap — a Turk — 50. számában jelent meg, összehasonlítja Marokkót Abessziniával s szintén igen jellemző. „Marokkóban, így szól ez a cikk, daczára Európa közvetlen közelségének, a legnagyobb fejtelenség uralkodik s a kormányzat igen rossz. Nincsenek ott kövezett utcák, nincs rend, nincs igazságosság, semmi, egy szóval, a mi haladásra mutatna, míg a keresztény Abessziniában, mely pedig sokkal távolabb esik Európától s még nem régen vad és barbár ország volt, a modern civilisatio nap-nap után tért hódít; vasút köti össze a fővárost a tengerparttal s az uralkodót és népét egyaránt a haladás szelleme hatja át, úgy hogy az ország állandóan fejlődik.“

Hogyha ötven évvel ezelőtt merészkedett volna ily szellemben írni egy török, bizonyára a bolondok házába vagy börtönbe zárták volna, mert még *beszélni* is e tárgyról eretnekség számba ment s csak a legnagyobb titokban mertek az emberek egymás közt ezekkel a dolgokkal foglalkozni. Most azonban levetették már az álszemérmet s mint gyakran szokták mondani az Arábia szentvárosaiból Indián áthazatérő közép-ázsiaiak: „fekete az angolok hitetlensége, de fehér az igazságosságuk“. Ugyanily hangon nyilatkozott egy művelt török az egyiptomi angol okkupációról:¹ „Bármennyire nehezűnkre essék is nekünk törököknek, el kell ismer-nünk, hogy az angol hatalom megalapítása Egyiptomban áldás volt az egyiptomiakra. A Franciaország és Anglia közti *entente cordiale* híre óriási emelke-

¹ L. a Turk 25. számát.

dést idézett elő a piacon. A Nilus völgyében jó mód uralkodik most, a nép gazdag, az ország gazdag s mindenki békében és biztonsáiban élvezheti vagyonát, mert a közmondás szerint „her kesz kendi aliminin padisahidir“ (mindenki király, a maga birtokán t. i.). Az államkincstárnak bőven van pénze, de azért az adófizetők is könnyen fizetik adójukat. Erőszakra nincs szükség és egy adószedő elegendő. A nép saját szorgalma, saját természeti hajlandósága révén boldogul; mezőgazdasági, pénzügyi és kereskedelmi társaságok alakulnak; minden megtörténik a föld, az éghajlat s a fennálló körülmények kihasználására s béke és egyetértés uralkodik a fejedelem és népe között. Sajnos, hogy nem a törökök, hanem idegenek hozták létre ezen jótéteményeket, mert bizony mind e jó nem a törököktől és a török kormánytól, hanem az angoloktól származik“.

„Az amerikai polgárháború idejében a pamut ára állítólag rendkívül felszökött és egy feddan (egyiptomi területmérték) ötven lirát jövedelmezett. Mindezzel azonban senki sem akarta a földet művelni, még ha ajándékba kapta volna is, mert minden feddan-ra 50 lira földadó volt kivétel. Ma, az angol kormány alatt, csak 10—15 lirát hoz a föld s mégis egy feddan értéke 150, némelykor 200 lira. Ebből láthatjuk, mint járulhat hozzá az igazságosság és pártatlanság az emberiség jóllétéhez és boldogulásához.“

„De késő most már a multon keseregni; szemébe kell néznünk a valónak s bármily szomorú legyen is, el kell fogadnunk. Ha már elvesztettük a Nilus völgyét, legalább a Tigris és Euphrates partjait kell megmentenünk s kihasználnunk őket olyképen, hogy a mi érdekeinknek szolgáljanak.“

A perzsák közt épen úgy, mint a törökök közt, gyakran találkozunk az önvád s a nyugoti kultúra dicséretének ily jeleivel, valamint az otthoni állapotok könyörületlen elítélésével is. Ibrahim bég, egy kairói születésű perzsa, ki el volt telve népe és vallása iránti bizalommal, útra indult Perzsiába, hogy ifjúsága ideáljával jobban megismerkedjék. Elzarándokolt a siiták szent helyeihez s meglátogatta az ország legfontosabb városait, de nem talált méltó kifejezéseket keserű csalódásának kifejezésére, nem volt képes leírni azon rémületet és haragot, mely a szép iráni hazájában tapasztalt pusztulás, romlottság, zsarnokság, gyalázatos kormányzat, kiáltó igazságtalanság, méztelen szegénység, nyomor és elfajulás láttára elfogta. Nem is lehetne a mai Perzsia állapotáról szomorúbb képet festeni, mint a milyet e született perzsa nyújt könyvében. Természetes dolog, hogy a lelkes hazafi és buzgó siita azonnal a maga hazája és a művelt Nyugot életmódjának és szokásainak összehasonlításába fogott és szomorúsággal kellett elismernie minden egyes ponton Nyugot felsőbbbségét. Ez a könyv egyike a legérdekesebb tüneményeknek a keleti szellem történetében.¹

Az alacsonyabb színvonal ezen elismerése, mely annyi más török és perzsa irataiban is kifejezésre jutott, világosan bizonyítja, mennyire átlátja a művelt mohammedán is régimódi intézményeinek fogyatékosságát és hiányait s mennyire át van hatva a nyugoti civilisatio megszerzésének szükségességétől.

¹ L. „Zustände im heutigen Persien, wie sie das Reisehandbuch Ibrahim Begs enthüllt. Aus dem Persischen übersetzt und bearbeitet von Dr. Walter Scholz“. Lipcse, 1903.

A fogyatékoságok bevallása természetesen azon utak és módok vizsgálatára vezetett, a melyek által a baj orvosolható. A hivatott és hivatlan orvosok száma mindig igen nagy volt, de abban az időben még, mikor én az ázsiai mohammedánok közt jártam, csak a legnagyobb titokban mertek reformjavaslatokkal foglalkozni, míg ma szabadon írnak róluk s nyíltan megvitatják. Legjobban nem az érdekel bennünket, hogy hogyan vélekednek e mozgalomról az Anglia, liberális kormányzata alatt álló mohammedánok, hanem inkább az, hogy mi a Próféta politikailag független híveinek a véleménye. Ezek ugyanis azt reménylik még, hogy a javasolt orvosságok által politikai függetlenségüket s egyszersmind az egész Iszlám politikai fennállását biztosíthatják. A terv főképen Törökország jövőjére vonatkozik, mely, mint a khalifátus képviselője, a legnagyobb és legfontosabb mohammedán államnak tekintetik és nem igazságtalanul, mert az ottomán birodalom politikai bukásával az Iszlám politikai függetlensége is megszűnne. Ámbár az összes, eddigelé javaslatba hozott módszerek a nyugoti kultúra teljes felvételére vannak alapítva, a törökök más úton-módon akarják orvosolni a fennálló bajokat. Ezen utak-módok a következők.

1. Az oszmanismus, mint egy politikai nemzet alapja, abban áll, hogy egy politikai testté kell egyesíteni Törökország összes nemzetiségeit. Ez a terv azonban, mint már említettük, gyakorlatilag kivihetetlen s ezért nem kell vele bővebben foglalkoznunk.

2. A panturkismus, azaz az egész világon szétszórt törökök egyesülése. Ez is csak álmkép, mert először is az egyes különálló elemek kulturális színvonala sokkal alacsonyabb, semhogy politikai egyesülés

lehetséges volna, másodszor pedig e törzs (a törökök) legtöbb ága orosz uralom alatt van s aligha lesz képes kiszabadulni Oroszország vasmarkából. Akadálya még a panturkismusnak az is, hogy az arabok és perzsák nem mutattak soha tiszteletet a törökök iránt. Az arabok mindaddig úgy tekintettek a törökökre, mint egy durva és bárdolatlan népre, innen e kifejezés: *Keszafeti Turki* (török durvaság). A *Turk* és *Almonar* nevű lapok közt nemrég lefolyt vitában az arabok lap szemére hányta a törököknek, hogy igazi szolgálatot sohasem tettek a vallásnak és civilisációnak, mire a *Turk* azzal válaszolt, hogy a törökök mindig az Iszlám védelmezői voltak, hogy török fegyverek nélkül az Iszlám sohasem állhatott volna fenn, a mit bizonyít az is, hogy az ottomán hatalom hanyatlása óta a mohammedán világnak nagy birtokai a keresztények kezébe kerültek, hogy továbbá értelmileg sem lehet a törököket teljesen megvetni, mert Albokhari, Farabi, Teftazani, Zamakskari és mások törökök voltak¹ s hogy végül a modern kultúra megszerzésében a törökök sok tekintetben megelőzték az arabokat és perzsákat. A *Turk* ezen érvei egészen helyesek, de a törökök és arabok közti gyűlölet továbbra is fenn fog maradni. Az utolsó években nagyon nőtt ez az ellenségeskedés, daczára annak, hogy a vezetők nagyobb részt keresztény arabok, a mit Nedzsib Azouri, „Le Réveil de la Nation Arabe“ című 1905-ben Párisban megjelent röpiratából látunk.

3. A paniszlamismus, mely a hívek nagy többsé-

¹ Az itt említett értelmi hősök turkesztániak voltak, de nem tartoztak a török nemzetiséghez. A *Turk* helyesebben tette volna, ha Hadzsi Khalfa, Kocsi bég, Szaadeddin és más igazi törökök nevét említett volna fel.

gének szemében a jövő mentő eszköze, lesz idő múl-
tával minden valószínűség szerint a legjobb fegyver
a kereszténység elleni harcz folytatására. Azt mondjuk:
minden valószínűség szerint, mert az európaivá átala-
kult mohammedán nem bízik valami nagyon ebben a
módszerben s nem ok nélkül, mint ki fogom mutatni.
Először is egy ethnikus egységnek különböző éghaj-
latok alatt szétszórta és sok nemzethez tartozó alkotó
részeit összehozni és egységes cselekvésre bírni, oly
kulturális színvonalat és politikai készséget feltételez,
melyet a Kinától az Atlanti Óceánig és Toboltól
Jáváig meg Afrika belsejéig terjedő Iszlám még nem
ért el. A történeti mult, a faji és ethikai jellemvo-
nások s a természetes hajlandóságok oly szakadékot
hoztak létre a mohammedánok közt, melyet akár most,
akár a közel jövőben, nehéz lesz áthidalni. Igaz, hogy
a Korán megadja a megoldást: *kulli muminin ihva*
(minden igazhitű testvér), s a Próféta is megelőzte a
a paniszlamikus mozgalmat, midőn elrendelte a *hadzs-ot*
(zarándoklatot), melynek az ő kívánsága szerint a
különböző országbeli mohammedánok évi összejövete-
telévé kellett volna fejlődnie s bizonyos barátsági
köteléket létrehoznia követői között. De csodálatos
módon ez a terv csak theóriában vált be. Gyakor-
latilag nem használt az ügynek, mert mindazon küz-
delmek, viszályok és ellenségeskedések alatt, melye-
ket az Iszlámnak fennállása 1323 esztendeje alatt
elviselnie kellett, nem történik említés a sokat szen-
vedett mohammedán világnak egyetlen egy egyöntetű
védekezéséről sem.

Sem a spanyolországi mórok, sem egyiptomi, indiai
vagy perzsiai hitsorsosaik nem nyertek soha segít-
séget a törököktől, még akkor sem, mikor az osz-

mánok dicsőségük tetőpontján állottak s végül is a keresztények kardja megtörte a mórok hatalmát. Ugyanez a sors várt később magukra a törökökre is, mert valamint a Szeft házából való perzsa hercegek az ottomán hatalom elleni harcaikban Magyarországgal és Velenczével kaczerkodtak s valamint Hatalmas Timur III. Henrik spanyol királyban keresett szövetségést a nyugoti törökök ellen, épen úgy Törökország is nyugodtan nézte, mint töri meg Oroszország Krim és a volgai kerület urainak hatalmát és mint veszik el a czárok a kadzsaroaktól egyik provinciát a másik után és mint hozzák Perzsiát a romlás szélére. Azon igazhivők kik gyászruhájukba burkolózva az Ararat hegyéhez érkeznek zarándok-útjuk közben s lelkesedésükben egyhangúlag így kiáltanak fel: *Lebeik ja Allah* (ha neked úgy tetszik, Allah), kétségtelenül testvérek a hitben. Közös az a tiszteletnyilvánítás is, melylyel homlokukat a Kábához szorítják s testvéreknek érzik magukat, midőn a szent helyek felé tartanak, vagy onnan hazafelé indulnak. Az a hódolat is, melyet a zarándokok keverék tömege a szultánnak a szelamlik alkalmával Konstantinápolyban bemutatott, kétségtelenül arra való volt, hogy a szultánt valamennyien az Iszlám fejének ismerjék el. De további vagyis gyakorlatibb természetű bizonyítékai ennek a vallási testvériségnek és közös érdekkörnek mindeddig nem voltak láthatók, daczára annak, hogy egyes alkalmakkor mutatkoztak olyan törekvések, melyek a vallási köteleket az állam szolgálatában akarták felhasználni.¹

Csak a legújabb időben adott ismét életjelt magá-

¹ L. cikkemet az *East and West*-ben, 1903 januárius.

ról a paniszlamizmus, az Európától ellesett szövetkezési módszer segítségével. Az első bátorítás Sztambulból jött. A mennyire én emlékezem, Ali kanlidzsiai pasa házában, a Boszporus mellett hallottam először beszélni az egész mohammedán világ egyesülésének hasznáról s ugyanekkor találkoztam az Ázsia belsejéből érkezett kiküldöttek egyikével. Ezen, főképen a mollák köréhez tartozó követek feladata az volt, hogy a khalifa s a többi mohammedán fejedelmek közt a szellemi érintkezést fenntartsák, messze földön hirdessék a szultán hatalmát és dicsőségét és természetesen az is, hogy a hitetlenekkel való barátságos érintkezést megakadályozzák. Dél-Oroszország, Közép-Ázsia, Afganisztán, Kína, Jáva és India voltak ezen kiküldöttek működésének terei s újabb időben Afrika belseje is. Abdul Hamid fogékony agya élénken érdeklődött ezen mozgalom iránt. Köztudomású, hogy neki nagy kedve telt ilyen titokzatos machinatiókban, melyek intézésével személyesen foglalkozott. A Hedzsaz-vonal kiépítése, melynek az Iszlám belső területével való közlekedést kell megkönnyítenie, az ő műve, mely épen a paniszlamikus érdekek előmozdítására létesült.¹

Az eddig elért eredmények azonban semmikép sem

¹ Mint az egyesülésre irányuló szerény kísérletet, fel kell említenünk a Londonban 1886-ban a török szultán, a khedive, az afganisztáni emir, a marokkói szultán és mások védnöksége alatt alapított „Paniszlamic Society“-t, melynek kifejezett célja volt az egész világ mohammedánjainak egyesülését létrehozni, mely azonban mindeddig igen korlátozott cselekvési körrel birt. Nincsenek meg e társaságnak a kellő eszközei s nem is London az a hely, a honnan elegendő befolyást lehetne gyakorolni a mohammedánságra.

igazolják a paniszlamikus mozgalomba vetett bizalmat. Igaz ugyan, hogy a közép-ázsiai és afganisztáni emírek eddig mindig kitették mecsetjeikre a szultán aranybetűs fermán-ját, mely a khalifa felhatalmazását fogtalja magában a pénteki imádságok megtartására, sőt bizonyos udvari tisztségeket is szívesen magukra váltaltak a közép-ázsiai khánok, de mindennek nem lehet nagy fontosságot tulajdonítani.

Igen csekély a khalifa befolyása az Ázsia belsejében lakó igazhitűek nagy tömegére. Az utolsó török-orosz háborúban az indiai, jávai és dél-afrikai mohamedánok szívesen küldtek ugyan pénzbeli támogatást és rizst Törökországnak, hozzájárulnak a Hedzsaz-vonal építési költségeihez is; mindezek a szolgáltatások azonban sehogy sincsenek arányban az azon a vidéken lakó igazhitűek számával és gazdagságával s vallási buzgóságuk és lelkesedésük a paniszlamikus tervek előmozdításában csak annyira terjed, mint pénz-zacskójuk zsinórja, és nem tovább. Ezért tehát felvethetjük a kérdést, hogy vajjon az idő hozhat-e változást a dolgok ezen állásába? A választ maga a helyzet adja meg. Az Iszlám közös érdekei iránt való lelkesedés foka szoros kapcsolatban van, mint már előbb említettük, az egyes érdekelt nemzetiségek értelmi és anyagi fejlődésével, de még ha emelkednék s e népek kulturális színvonala, a testvériesülést hirdető mozgalom gyakorlati értéke akkor is igen kérdéses volna, mert a keresztény államok óriási hatalma csírájában el tudna fojtani minden az európai érdekek ellen irányuló szövetkezést.

Oroszországban, hol egy önkényes kormányvas-markával teljesen összeszorítja és Turkesztánban, az Iszlám nem képes a legcsekélyebb életjelt sem adni magáról.

Még Brit-Indiában, ennek 60,000,000 lakosa közt sincsen veszély ebben a pillanatban, addig a míg a kormányzás az igazságosság és humanitás követelményei szerint folyik s míg a mohammedánok és Visnu-imádók közti ellenségeskedést az idegen uralkodó bármikor biztonsági szelepként használhatja fel. A mi pedig a többi, a politikai önállóság kopott ruhájába öltözött mohammedán országot illeti, nevezetesen Törökországot, Perzsiát és Afganisztánt, ezek, daczára a khalifátus minden igyekezetének, elvesztették annak a lehetőségét, hogy keresztény fenhatóság alatt élő hitsorsosaikra befolyást gyakorolhassanak. A modern mohammedán fejedelmek között a tehetséges és buzgó afganisztáni Amir Abdurrahman használta fel a paniszlamikus barátkozás eszméjét s felvette e czélból a *Zia-ul-Millat v'ad Din* (= a nemzet és hit fényessége) nevet. Ezzel a politikai czéllal küldött követeket Konstantinápolyba, bár nem volt titok előtte, hogy a török állam akkoriban már hanyatlóban volt. Törekvései mindazáltal hiúknak bizonyultak birodalma határain kívül s ez egy másik bizonyítéka annak, hogy a paniszlamismus korántsem oly veszedelmes, mint a milyennek gyakran mondják. Különben, maguk az európai kulturát felvett mohammedánok sem vallják magukat a paniszlamismus hiveinek, mert félnek és nem ok nélkül, a theokratia feltámadásától, a mely, akár az Iszlámban, akár a kereszténységben, mindig veszedelmes a liberális eszmék fejlődésére, úgy hogy általa ez a társadalom, melynek haladásra és felvilágosodásra van szüksége, csöbörből-vödörbe esnek.

Mindezt tekintetbe véve, az Iszlám politikai jövője nem valami biztató, s ha vannak is rajongók, a kik

a Próféta tanának Afrikában való hirtelen fellendülésében reménysugarat pillantanak meg s e sötét földrészt számolatlan milliónyi mohammedánjaira építik a jövőbe vetett bizalmukat, csakhamar rá fognak jönni, hogy ez önámítás, mert Afrikában Európa befolyása erősebb, mint Ázsiában s az idők folyamán még növekedni fog.

VII.

Az Iszlám politikai jövője.

Akármerre tekintsünk is és bármely szempontból vegyük is vizsgálat alá az Iszlám jelenlegi helyzetét, egy dolog feltétlenül és kétségtelenül igaz marad, az t. i., hogy a reform-mozgalom oly módon, a mint eddig fellépett, nem vezethet a mohammedán vallású népek politikai újjászületésére s hogy javulás ez irányban csak akkor várható, ha a vezetést kiveszik a jelenlegi gyenge és léha uralkodók kezéből s erős, erélyes és tehetséges emberek kezébe adják. A multban szerzett tapasztalataink és az előző lapokon kifejtettek alapján azt hisszük, hogy a török, perzsa, afgán, marokkói és egyéb független mohammedán kormányok eddigi eljárása a reform-mozgalom teljes bukására kell hogy vezessen, mert ezen országok uralkodói félnek, hogy a legkisebb közeledés is a modern életfelfogás felé gyöngíteni és veszélyeztetni fogja abszolút autokratikus hatalmukat, következésképp ellenségei minden komoly és gyökeres reformnak. Ez nem zárja ki annak a lehetőségét, mely igen bizonytalan azonban, hogy egy jövő-korbeli mohammedán fejedelem a japáni császár példáját követve, rá ne szánja magát hasznos és szükséges reformokra s a kor szelleméhez alkalmazkodván, így ne szóljon magában : inkább megyek a magam jószántából, mintsem

hogy hajtassam magam. A kérdés azonban mindenké-
 előtt az, várható-e egyáltalában keleti fejedelemtől,
 hogy abszolút jogairól a maga akaratából lemondjon,
 mikor még Európában is voltak uralkodók, kik csupán
 a közvélemény és a körülmények súlya alatt en-
 gedtek? Másodszor, megvan-e a mohammedán feje-
 delmekben az erő, bölcsesség és szükséges előké-
 szület egy rendesen szervezett kormány megalapítá-
 sára? Eddigél minden kísérlet kudarczot vallott a
 társadalmi szellem fogyatékoságai és a vallás túl-
 nyomó befolyása miatt. Harmadszor, valószínű-e, hogy
 Európa a kolonizálás iránti nagy szeretetében s azon
 törekvésében, hogy iparának mindenütt piaczkát a
 népesség feles részének meg telepeket biztosítson, nyu-
 godtan és türelmesen fogja majd várni egy ily jeles feje-
 delem esetleges eljövételét és az új korszak kezdetét?
 Nem valószínűbb-e, hogy Európa erőszakos beavatkozás
 által fogja siettetni az ázsiai állapotok lassú fejlődését?

Ekkora türelmet, ilyen önzetlen politikát csakugyan
 nem várhatunk Európától, mert ez valóban nem férne
 össze a fennálló viszonyokkal s ezért *a ma még füg-
 getlen mohammedán országok előbb vagy utóbb poli-
 tikai önállóságuk feláldozásával lesznek kénytelenek
 megvásárolni a modern erkölcsi és anyagi kultúra fel-
 vételét s az egyik kultúráról a másikra való áttérés
 idegen uralom alatt fog bekövetkezni.*

Szigorú ítélet és szomorú jóslat egy népre, mely
 évszázadokon át politikailag független állást foglalt
 el és fontos szerepet játszott az emberiség történe-
 tében, hogy sorsát egy másik, idegen hatalom kezébe
 lesz kénytelen letenni. De hogy is lehetne ez más-
 képen, ha igaz az, a mit kimutattunk, hogy vala-
 mennyi esetben, midőn a mohamedánok elvesztették

politikai függetlenségüket és keresztény kormány fennhatósága alá kerültek, boldog és nyugalmas életet éltek, értelmileg és anyagilag fejlődtek s kevesebb törvénytelenséget és igazságtalanságot voltak kénytelenek elszenvedni, mint nemzeti fejedelmeik és hitsorsosaik uralma alatt. Hogy a keresztény uralom alá került mohammedánok nem ismerik el ezen megczáfолhatatlan tényekre alapított igazságot, érthető, ha nem igazolható is s a nemzeti egoismusban és a politikai függetlenség szeretetében leli magyarázatát. Ha Nyugottal szemben tanúsított ellenséges érzületükben azt állítják, hogy a nemzeti kormány, minden következtetésével egyetemben többet ér, mint az idegen uralom alatt behozott szabadság és jóllét, csak személyes véleményüket fejezik ki, nem pedig a nemzet gondolatát s csupán a fanatikus gyűlölet kifejezőinek tekintendők. Legmeglepőbb az, midőn indiai mohammedánok állanak elő ilyen véleménynyel s arra használják fel az angolok jóvoltából élvezett sajtószabadságot, hogy az angol kormányzatot ócsárolják s kijelentsék, hogy régi nemzeti kormányzatuk, melyben pedig teljesen hiányoztak a rend és a törvények, sőt még Törökország gyalázatos kormányzata is többet ér, mint a mai Brit-Indiában uralkodó rend, igazságosság és vallási türelem. A mogul uralom előnyeit és kiválóságát elegendőképen meg lehet ismerni a történelemből, a mi pedig azon dicséreteket illeti, melylyel indiai lapok, pl. a *Moslem Chronicle* a jelenlegi török kormányt elhalmozzák, az ember azt kérdezi magától, mit éreznének és hova tennék hazafiasságukat ezek a tanult moulvik, ha a török államhivatalnokok helyében volnának, kik gyakran hónapszám nem kapnak fizetést, vagy azon török polgárokkal cserélnének,

kiket éjjel-nappal kémek és detektívek figyelnek meg s kiknek még egy könyvet vagy ujságot sem szabad olvasniok a hatóság engedélye nélkül. Ha az angol kormányzat ezen rágalmozói és ócsárlói elolvasnának néhány Törökországon kívül megjelent török ujságot, mely egy népnek jajgatását és siránkozását juttatja kifejezésre a nemzeti kormány kiáltó igazságtalansága, zsarnoksága és romlottsága miatt, talán más színben volnának hajlandók látni a dolgok igazi állását. Sokan csakugyan meg is változtatták felfogásukat s több modernné vált indiai mohammedán tért át erre a felfogásra az európai fennhatóság előnyeit illetőleg s kijelentette nyiltan, hogy az Iszlám kulturális emelkedése csakis európai kormány vezetése alatt lehetséges. Egy kiváló indiai mohammedán így ír nekem e tárgyról: „Szentül meg vagyok győződve arról, hogy az angolok jó és hasznos szolgálatokat fognak tenni az Iszlámnak Indiában és hogy az angolok liberális intézményeinek védelme alatt fokozatosan arra a meggyőződésre fogunk jutni mi is, hogy mohammedán uralkodóink zsarnoksága tette teljesen lehetetlenné a haladást és javulást s most is ez a fő akadálya“.

Még élesebb kifejezésekkel itéli el a mohammedán uralkodók zsarnoki kormányzatát egy török, a ki az *Idzstihad* nevű, Genfben megjelenő folyóirat 4. számában, az oroszországi mohammedánok által az európai hatalmakhoz intézett memorandummal foglalkozván, így szól: „Zsarnoksággal vádoljátok az orosz kormányt s a török szultánnál kerestek menedéket! Vigyázzatok! Abdul Hamid nagyobb és szörnyűbb zsarnok, mint a cár s a törököknek, arabsoknak és kurdoknak többet kell szenvedniök alatta, mint a tatároknak az orosz uralom alatt. Azt mondjátok, a

czár disznóhus evésére kényszerít benneteket, Abdul Hamid azonban még azt is eltűri, hogy népe éhen haljon és elpusztuljon. Az orosz egyetemeken a mohammedánok kiképezhetik magukat a tudományban és a művészetben, a törökök azonban, ha tanulni akarnak, Európába kénytelenek menni, — ha ugyan megnyerik erre az engedélyt a szultántól. Felpanaszolókat, hogy a mohammedán katonákat mohammedánok ellen küldik harczba; hát Abdul Hamid szultán másképen cselekszik, midőn török mohammedánokat küld arabs mohammedánok ellen Ázsiába? És így tovább. Az ily hangú nyilatkozatok napról-napra szaporodnak s a művelt és hazafias mohammedán szentül meg van győződve arról, hogy mohammedán uralom alatt helyzete sohasem javulhat.

Hazafias ömlengések és a tények szándékos elferdítése nem leplezheti el a mohammedán országok jelenlegi szomorú sorsát. Mennél hamarább fognak bele a bajok gyökeres kiirtásába s a jelenlegi nyomor okainak megszüntetésébe, annál jobb lesz ez a sokat sanyargatott ázsiai mohammedánságra. Elismerjük, hogy a buddhismus is reformokra szorul, meg kell azonban jegyeznünk, hogy Kína pl. sohasem volt olyan helyzetben, mint a modern mohammedán államok. Ezt a szerencsétlen helyzetet egyrészt az átmeneti korszak elkerülhetetlen nehézségeinek, másrészt Európa beavatkozásának szokták tulajdonítani, mely állítólag mindig önző célokat tartott szeme előtt. De ha tekintetbe vesszük, hogy Japán is átesett az átmeneti korszakon, a nélkül hogy ennek ottan ily szörnyű következményei lettek volna s Európa beavatkozása Japán esetében sem vezethető vissza teljesen önzetlen és humánus okokra,

ezen kifogások üressége azonnal szembetűnik. Egy dolgot azonban méltán az európai beavatkozás rovására lehet írni s ez az a határozott előszeretet, melyet Európa a törökországi keresztények iránt mutat, szemben a mohammedánokkal, a kik pedig sokkal többet szenvednek a rossz kormányzat alatt, mint a keresztények. Ezeket a nagyhatalmak valósággal elkényeztetik, míg a mohammedánoknak nincsen védelmezőjük s nincs a ki érettük közbelépjen. E tekintetben az európai politika valósággal középkori nézetekre van alapítva s még most is nem húnyhatunk szemet azon igazság előtt, hogy ha az ázsiai mohammedánság újjászületése valóban oly fontossággal volt rájuk nézve, az európai hatalmak hathatósabb eszközöket találhattak volna a mohammedánok ébredésre bírt liberális törekvéseinek ápolására s a mohammedán uralkodók önkényének megfékezésére. Ez által szebb jövőt nyitottak volna meg a mohammedánság előtt, a nélkül, hogy megfosztották volna politikai függetlenségétől. A humanitás azonban, sajnos, csak igen másodrendű szerepet játszik a népek küzdelmeiben, a sentimentalitás pedig teljesen ki van zárva, különösen a jelen korban. Anyagi érdekek foglalják el az első helyet s a kenyérkérdés minden idealismust háttérbe szorít.

Ezért tehát csekély a remény, hogy Európa önzetlen módon fog segédkezni az ázsiai mohammedánságnak gyógyulásában az által, hogy érdekeit alárendelné az emberiség boldogulásának. Sajnálatos az is, hogy egyrészt az ismeretek hiánya miatt, másrészt egoizmusból, nem állapítottatott még meg pontosan, hogy milyen bajban szenved az Iszlám. Objectív szemmel vizsgálva az események folyását, látni fogjuk, hogy a mohammedán, Európa jótékony befolyása alatt, nem

mutat most már oly makacsságot és fanaticismust, a melyet neki tulajdonítanak, s korántsem oly nagyon ellenzi a reformokat, mint a hogy általában hiszik. Makacsság és hajthatatlan ellenállás inkább a mohammedán uralkodók jellemvonása, mint a népé. Indiában a mohammedánok hamarabb és teljesebb mértékben vették fel civilisációnkat, mint Törökországban s ugyanezt tapasztaljuk Egyiptomban is, hol az angol okkupáció óta határozottan haladás mutatkozik. Kasszem Amin, a már említett egyiptomi tudós *Az Iszlám Védelmé-ről* szóló művében hosszú lajstromát adja ama jeles egyiptomiaknak, a kik mint ügyvédek, matematikusok, orvosok, mérnökök vagy politikusok kitűntek.¹ Algerban is van néhány mohammedán, ki a francia uralom alatt igen sokra vitte a maga szakmájában. Még Oroszországban is, hol pedig az értelmi kiképzés nem nyer valami nagy bátorítást, voltak teljesen európai műveltségű mohammedánok, kik ha nem is Oroszországban, de a szomszéd Törökországban modern eszmékkal állottak elő. Említésre méltó az is, hogy sok oszmán, a ki nevet szerzett a politikában, irodalomban vagy a tudomány különféle ágaiban, származására nézve a kaukazusi vagy volgamenti törökökhöz tartozott.

Nem akarom dicsérni az orosz kormányzatot, de kénytelen vagyok elismerni, hogy a czár birodalmában is, különösen pedig Dél-Oroszországban jelentékeny haladás történt. Egy tatár lapban, melynek czíme *Mebadi temeddun Iszlamiyani Russz*² (A civilisatio

¹ „Les Égyptiens. Réponse à M. le Duc d'Harcourt“ írta Kasszem Amin. Kairó, 1894. 262—272. l.

² Ezt a cikket, mely orosz és tatár nyelven jelent meg, először a *Terdzsuman* nevű lap hozta, 1901. 40. sz.

kezdeté az oroszországi mohammedánok között) néhány érdekes részletet találunk az utolsó huszonöt esztendő alatt történt haladásról. Az író megállapítja, hogy ez a haladás nem külső befolyások, hanem a belső meggyőződés eredménye. Nem sok idővel ezelőtt még nem volt tatár nyelven írott könyv, most huszonöt év elmultával száznál is több van, még pedig a legkülönbözőbb tárgyakról, mint hygiene, regények, színházi irodalom, költészet stb. A tatár ifjak, kik régebben az arabs nyelv tanulására és a theológiára pazarolták idejüket, ma gymnasiumokat és egyetemeket látogatnak, nemcsak Oroszországban, hanem Németországban és Franciaországban is. Felemlítvén a tatár iskolák, könyvnyomdák s egyéb a közművelődésnek szolgáló intézmények fejlődését, az író e szavakkal fejezi be cikkét: „Az asszonyok közt is, kik pedig rendesen hátramaradottabbak szoktak lenni a férfiaknál, határozott haladás észlelhető. Ezen állítás bizonyítására, példák idézése helyett arra a kis fehér virágra akarok csak emlékeztetni, mely a hó alatt nő a tél vége felé, t. i. az *akcsicsek*-re (= hóvirág?) Tudjátok jól, hogy a midőn e virág felüti a fejét, ez még nem jelenti azt, hogy itt van a nyár, csupán jele, előfutárja a nyárnak. Úgyanígy áll a dolog a mi kulturánkban is. Huszonöt évvel ezelőtt csak egy asszony volt közöttünk, Hasszán bég felesége, a ki kitűnt az irodalomban. Most már húsznál több művelt nőt is megnevezhetnénk. Ez a világ a remény világa; miért kellene csak nekünk tatároknak elcsüggednünk?”

Mindezt annak bebizonyítására említem fel, hogy nincs jogunk kimondani a halálos ítéletet a mohammedánok kulturális képességei fölött s hogy az Iszlám védelmezői nem tévednek teljesen, midőn azt mondják,

hogy idő multával és türelemmel sokat el lehet még érni, a mi ma lehetetlennek látszik. Másrészt azonban mondtuk már azt is, hogy Európától sem lehet kívánni, hogy veszteg üljön és nyugodtan várja az események folyását. Az idő, az ethnikai, politikai és gazdasági körülmények mind cselekvésre késztetnek s támadó fellépésünk azokkal szemben, a kik nem oly előrehaladtak, mint mi, szinte a természeti törvények kikerülhetetlen következményének látszik. Ez ugyan nem egyezik meg a humanitás és igazságosság követelményeivel, de itt is mint mindenütt, a „survival of the fittest“ elve érvényesül. Várhatnánk, de nem akarunk várni és nem szabad várunk; a politikai események annyira siettetik a válságot, hogy a látóhatár elég világos már ahhoz, hogy az eljövendő fejlődést megpillantsuk s fogalmat alkossunk magunknak arról, hogy hogyan fognak a dolgok kialakulni a jövőben.

Szerencsétlenség volt az Iszlámra, hogy Törökország, mely oly hosszú időn át ki volt téve a keresztény Nyugot támadásainak, az utolsó században nem tudta már azt az erőt és energiát kifejteni, mely az igazhitűeknek régebbi időben mindig büszkesége volt. Ezelőtt, midőn arról volt szó, hogy az Iszlám zászlóit messze földre kell elvinni, vagy arról, hogy meg kell hódítani keresztény országokat, a törökök, ez a rendkívül harcias nép, elemében volt, a midőn azonban új államot kellett alkotni s berendezni a kormányzatot, szervező képességük hiánya azonnal szembetűnővé vált. Éppen csak fennállása kezdetén volt képes az ottomán birodalom felfogni annak a szükségességét, hogy a sokféle heterogén elemet egy ethnikailag egységes nemzeti testté kell összeolvasztani, később azonban, sikerei mámorában, megfeledkezett erről. Gaz-

dagságuk és jóllétük növekedésével a társaság vezető elemei elvesztették elevenségüket és erélyüket s abban a hitben éltek, hogy dicsőséges pályafutásuk sohasem érhet véget. Kezdetben fegyverrel kényszerítették a leigázott népeket, hogy a török államhoz csatlakozzanak, a nélkül azonban, hogy magukba olvasztották volna őket s így, a helyett, hogy egy egységes homogén hatalmat alapítottak volna, mely nemzeti és vallási egységével ellen tudott volna állani a keresztény hatalmak támadásának, a heterogén és centrifugális elemek szaporításával sietteték a hanyatlást. A mint Európa hatalomban és befolyásban nőtt s győzedelmeskedett Törökország felett, ez a belső ellentét a különböző elemek között igen veszélyessé tette a helyzetet. Először Törökország európai részében mutatkozott és öltött komoly alakot. Egyik provincia a másik után veszett el, a védekezés hiábavalónak bizonyult s a helyzet annyival is veszélyesebbnek látszott, mert a hadsereg, mely főképen a kis-ázsiai törzsek közül toboroztatott össze, állandóan gyengítette a nemzeti erőforrásokat, úgy hogy Törökország ekkor már nemcsak európai birtokait veszítette el, hanem ázsiai hatalma is nagyon megrendült. Azt a tanácsot adták ekkor a szultánnak, hogy európai birtokairól, mint felesleges ballasztról, mondjon le s összpontosítsa hatalmát Anatóliában; ez a lemondás azonban nemcsak halálos csapást mért volna a török hatalom prestige-ére, hanem véték lett volna az Iszlám ellen is, mert a Korán Konstantinápoly birtokát a hit jutalmának tekinti. Nem is fogják eltávolítani a Félholdat sohasem — hacsak nem erőszakkal — az Aja Szófia kupolájáról.

Hogy Törökország idők folyamán fel fog-e majd épí-

teni a régi birodalom szétszórt romjaiból egy kis modern államot Kis-Ázsiában, az nem tekinthető egészen bizonyosnak. Addig, míg a jelenlegi hierarchikus és autokratikus kormányforma fennáll, ez nem lesz lehetséges, mert egy modern európai államot nem lehet az ázsiai intézmények anyagából felépíteni, és az ottománok fiatal nemzedéke annyira át van hatva a politikai szabadság eszméjétől, hogy hazafiasságában aligha fog továbbra is eltérni egy abszolút zsarnoki kormányt. Mégis lehetetlen azonban nem kételkedéssel gondolni egy modern, alkotmányos, kultúra-kedvelő török államra, tekintetbe véve, hogy egy ilyen átalakulás alapja mindenesetre a mohammedánok egyesülése lenne, már pedig bajosan képzelhető, hogy a nem török mohammedánok továbbra is török uralom alatt fognak maradni. Mindenekelőtt véget kellene vetni az arabok, kurdok, törökök versengésének, már pedig mentől jobban terjed az európai civilizatio Keleten, az Iszlám különböző faji csoportjai annál inkább igyekeznek nemzetiségi öntudatuk kifejtésére. De még ha elfogadjuk is egy ilyen alakulás lehetőségét, nem valószínű, hogy az európai hatalmak, melyek a birtokos életében is sóvárgó szemmel néztek a gazdag örökségre, tétlenül félre álljanak, összetegyék a kezüket s elnézzék, hogy a haldokló új életre ébred s megfosztja őket az oly hőn várt zsákmánytól.

Nagyon bajos tehát, még az enyhítő körülmények tekintetbe vételével is, az ottomán birodalom jövőjét kevésbé sötét szívekben látni, mint a hogy mi mostan ecseteltük. Politikai, nemzeti, vallási, gazdasági és faji akadályok támadnak minden oldalon az energikus és egészséges regeneratio előtt s a legmerészebb képzelő tehetség is nehezen tud kivezető utat találni a problémák ezen útvesztőjéből.

Hogy a jövődök török főváros Brussza, Damaszkusz vagy Bagdad lesz-e, hogy az Oszmanidák lesznek-e továbbra is khalifák vagy pedig a Próféta *soi-disant* egyenes leszármazói Arábiában, s hogy vajjon az oszmánok jelenlegi dynastiája sokáig képes lesz-e még fentartani magát a trónon, — ezek mind jelentéktelen kérdések a fennálló nehézségekkel szemben s nem titkolhatjuk el magunk előtt, hogy még ha a törökök elhagyják is Európát, a keleti kérdés rémképe továbbra is nyugtalanítani fogja Nyugot politikai látóhatárát. Hiába kiáltják Törökország fanatikus ellenségei: *vissza Ázsiába!* hiába javasolták egyesek a „bag and baggage“ politikáját, az európai hatalmak versengése épen oly vadul fog dühöngeni ázsiai területen s ottan ép úgy meg fogja akadályozni a dolgok természetes fejlődését, mint a hogy Európában tette 400 esztendőnél hosszabb időn keresztül.

Nem álmkép után futkosok tehát, midőn azt állítom, hogy Törökország jövője Ázsiában nem annyira Törökország, mint inkább Európa kezében van, mert ha segítségére akarunk lenni a törököknek a politikai újjászületésük előtt álló akadály eltávolításában, azon kellene kezdenünk, hogy a legnagyobb akadályt, a hatalmak versengését szüntetnők meg. Máskülönben az egyenetlenség és viszály, irigység és bizalmatlanság nem fog eltűnni közülünk. Az anatóliai területen mutatkozó kicsinyes féltékenykedések ártanak nekünk is és a törököknek is és mentől jobban megnehezítjük Ázsia fejlődését, annál csekélyebb lesz a valószínűsége az európai hatalmak barátságos meg egyezésének.

Előbb-utóbb véget kell vetni ezen átkos ázsiai versengésnek, első sorban épen Kis-Ázsiában. Tekin-

tetbe véve a jelenlegi politikai állapotokat, melyek a közel jövőre is vonatkoznak, Törökország ázsiai részének vegyes elemeit nézetem szerint csakis úgy lehet féken tartani és szebb jövő felé vezetni, ha török uralom alatt hagyjuk őket. Ezen néptörzs uralmon maradása üdvös volna már csak azért is, mert a törökök szám szerint többen vannak, mint egyéb nemzetiségű hitsorsosaik és évszázadok óta ők uralkodnak fölöttük. Kis-Ázsia összes mohammedánjai között ők haladtak legelőbbre a nyugoti kulturában s ezért ők a legalkalmasabbak a reform-mozgalom irányítására. Ez azonban csak úgy vihető keresztül, ha Európa egyesült ereje vagy egy európai állam kiterjeszti a szükséges erkölcsi támogatást Törökország valamennyi olyan alkotó részére, mely elég művelt, hazafias és erős arra, hogy a régi rendszer elvetése után a rend, szabadság és igaz haladás korszakát kezdje meg. Mostan még éppen csak a társadalom fejei sürgetik a haladást a modern kultúra szellemének hatása alatt, de idő multával többen lesznek s a most még csak szétszórtnak található szikrák hatalmas lánggá fognak egyesülni, mely elegendő nagy lesz az újjászületés létrehozására.

Ismétlem, csak a törökök vehetik kezükbe a nyugoti mohammedánság vezetését; az arabsok büszkék lehetnek értelmi kiválóságaikra, de mint politikusok, katonák és uralkodók a törökök mindig felettük állottak. A khalifa szolgálatában álló török zsoldosok voltak mindig az Iszlám világi hatalmának fő támaszai, s ha a spanyolországi Omajádák török csapatok felett rendelkezhettek volna, nem lehetett volna olyan könnyen kikergetni őket a spanyol félszigetről. Helagu alatt pogány törökök hordái döntötték le a khalifákat

bagdadi trónjukról (a mongol hadseregben ugyanis a mongol elem csak gyengén volt képviselve) s nemcsak Syriában voltak a törökök az ottomán birodalom alapítása óta az arabsok sorsának intézői, hanem Egyiptomban is, hol kezdetben török mamelukok, később pedig a török Mehemmed Ali keltették életre az arabs elemet és alapították meg a mai Egyiptomot.

Perzsia jövője talán még reménytelenebb, mint az ázsiai Törökországé és daczára a nép kiváló tehetségeinek, ez ország politikai helyzete annyira szomorú, hogy a bajok orvoslása, úgy látszik, csakis egy európai hatalom közvetlen vezetése alatt lesz lehetséges. Semmiesetre sem képzelhető azonban, hogy a Kadzsar dynastia még soká fennálljon s a jelenlegi viszonyok tovább tartsanak. Az uralkodó turkomán dynastia családja sohasem tette a legcsekélyebb kísérletet sem egy rendes kormányzati forma behozatalára és sohasem próbálta előkészíteni a komoly és jótékony hatású európai reformok útját. Minden a mit Perzsia eddigelé e téren tett, csak Európa kijátszására volt szánva; a helyzet javítására irányuló komoly igyekezetnek nyoma sem mutatkozott a kormány működésében. Ellenségeskedésben élnek saját alattvalóikkal, nem törődnek az ország jövőjével, céljuk csupán az, hogy mennél több pénzt csikarjanak ki a népből és minél rövidebbre fogják a zsarnokság gyepelőit. Perzsia ma körülbelül ugyanolyan állást foglal el, mint a melyet a Szefidák végső bukása után elfoglalt, midőn a kormányzat a turkomán afszfönök, Nadir sah és az iráni Kerim Khan Zend kezébe ment át. Ma azonban nincsen már független turkomán főnök s a Zend dynastiának, mely Délen nagy tiszteletnek örvend, nincs egy tagja sem, a ki komolyan

igényt tartana a trónra. De még ha akadna is, kevés reménye volna igénye megvalósítására, a szintéren azóta megjelent két óriási keresztény hatalom igényei folytán. Perzsia sorsa jelenleg Anglia és Oroszország kezében van. Hogy vajjon e két hatalmas versenytárs egymás hajába fog-e kapni a zsákmány elosztásakor, az csekély jelentőségű kérdés Irán népére, mert rájuk nézve a dolog vége kétségtelenül az lesz, hogy a két hatalom, a különböző érdekköröket kielégítendő, osztozkodni fog az országon. Udvariassági vagy pénzügyi okokból lehetséges ugyan, hogy az ország egyik vagy másik részét csupán védnöksége alá fogják helyezni az egyik vagy másik hatalomnak, de a sahinsah-ok politikai függetlenségének mindenesetre vége lesz nemsokára, daczára annak, hogy 200 évvel ezelőtt hatalmuk a Kaukázus északi részétől a Szolimán Hegylánczig és a Hindu Kustól a Tigrisig terjedt. A II. Abbasz sah halála óta uralkodó perzsa fejedelmek politikai tudatlanságán és tehetetlenségén kívül, a siiták és szunniták közötti gyűlölet is siettette az ország romlását. A siiták a keresztények minden győzelmét a szunnita törökök fölött nagy örömmel fogadták, mint valami örvendetes eseményt, épen úgy, mint a hogy a Porta is nem közönyösséggel, hanem inkább kárörömmel nézte, hogy mohammedán szomszédaiktól mint rabolják el az oroszok egyik tartományukat a másik után, és mint bénul meg teljesen Perzsia a gulisztáni és turkmancsáji békekötésekben.

Kísérlet történt nemrégén Perzsia és Törökország között a békés megegyezés létrehozására s egy közös mohammedán politika megindítására. Muzaffered-din sah látogatása Abdul Hamid udvaránál ezt a szövetséget akarta létrehozni, de — sajnos — későn, mert a

terv megbukott, minthogy személyes hiúság és a szekták közötti gyűlölet útját állotta. E két ország szövetsége is legfőljebb késleltethette volna a kereszténység győzelmét, teljesen megakadályozni azonban nem lett volna képes ez sem.

Hogy a politikailag független mohammedán államok áttekintését befejezzük, néhány szót kell még szólnunk Afganisztánról. Ezen országnak aránylag nem régi történetében az európai reformok angol zászló alatt jöttek be. Az afgánok még primitív ázsiai életüket élték, midőn az orosz kétfejű sas már kiterjeszté szárnyait a három középázsiai khánságra és India már egy századnál hosszabb idő óta az új régime előnyeit élvezte az angol okkupáció alatt. Amir Abdurráhman khánnak, a híres Doszt Mohammed khán unokájának sikerült valamelyes államszervezetet létrehoznia. Ő az oroszok módszerét tanulta el és vaskezével a rendnek eddig ismeretlen fokát honosította meg a rabolni szerető, nyakas és lázadó pastu faj hegyes-völgyes hazájában. Reformjaiban természetesen különös súlyt helyezett az ország védelmére. Rendes állandó hadsereget szervezett, fegyvergyárakat állított fel, s az ipart is fejlesztette annyiban, a mennyiben ez a hadsereg felszerelését előmozdította. A népnek kulturális átalakítása vagy értelmi emelése azonban sohasem jutott eszébe s működése egyetlen eredménye az volt, hogy a régi nyers harczosokból fegyelmezett és jól kiképzett katonákat nevelt. Egyebekben minden maradt, a hogy régen volt. A milyen az apa, ugyanolyan volt a fia is, mert Habibullahnak, a jelenlegi uralkodónak sincsen más célja mint, hogy előkészítsen mindent az egyik vagy másik szomszédal bekövetkezendő küzdelemre. Hogy vajjon délen kell-e majd harczolni az angolokkal,

vagy északon az oroszokkal, az lényegtelen. Háború mindenestre lesz s épp oly bizonyos az is, hogy az afgánok kénytelenek lesznek meghódolni az egyik vagy másik hatalmas ellenfél előtt s előbb-utóbb elveszítik politikai önállóságukat.

Tehát Afganisztán is a többi keleti független mohammedán állam sorsára fog jutni s így minden kétséget kizárólag megállapítható, hogy hacsak egy új mohammedán állam nem keletkezik Afrikában, az Iszlám politikai önállóságának napjai meg vannak számlálva.

VIII.

A félhold s a kereszt.

Az a vélemény, hogy a most még önálló mohammedán államok politikai függetlenségének hamar vége lesz, rohamosan terjed. Nem csoda tehát, ha gyakran felmerül a kérdés: mi lesz a mohammedán nép jövője? El fog-e tűnni mindörökké politikai függetlenségük a minden oldalról szorító keresztény és buddhista hatalom nyomása alatt? Hazátlanokká fognak-e válni a mohammedánok is, mint a zsidók, s nyomorúságos életben fognak tengődni idegen nemzetiségek között vagy pedig új társadalom fog kialakulni idők folyamán a megkezdett reformok következményeképen, a mely magasabb kulturális színvonalat foglalván el s állandó érintkezésben lévén Nyugattal képes lesz majd visszaállítani az Iszlám függetlenségét? A mi az első kérdést illeti, a spanyolországi mórok és szicíliai arabsok példája nem valami bátorító. Másrészt azonban emlékezetben kell tartanunk, hogy ez utóbbi országban a mohammedán hódítók sokkal kisebb számban voltak, mint az ország eredeti lakossága, s hogy ennek következtében a keresztény hatalmak sokkal könnyebben le tudták igázni őket. Ugyanúgy ment tönkre az Iszlám hatalma Dél-Oroszországban is. A mint a szláv hódítók Északról Délfelé nyomultak, a házakhoz nem kötött török és ugor nomádok fokozatosan visszavonultak s az Iszlám,

mely sohasem vert erős gyökeret közöttük, kénytelen volt utat nyitni a Kettős Keresztnek. A városokban és a később alapított coloniákban azonban, a hol, mint pl. Kazánban, Asztrakhánban, Ufában s a volgai kerület több helyén, a mohammedánok alkották a fő elemet, az iszlamismus, ha sok tekintetben elnyomva és összeszorítva is, most is fennáll még és élni fog daczára az oroszok megsemmisítő törekvéseinek. Krimben s a Pontus keleti vidékén máskép áll a dolog, ott a mohammedán vallás, daczára az igazhitűek eredetileg igen nagy többségének, jelentékenyen megritkult Törökország közvetlen szomszédsága és vallási befolyása miatt, — olyannyira, hogy a nogájok törzse most már majdnem teljesen kipusztult.¹ A XIX. század közepe táján a mohammedán czirkassziaiak, csecsenczek, abkházok és lázok stb. száma legalább is ötakkora volt, mint a mekkora mostan s Krimben a Törökországba való önkéntes kivándorlás is jelentékenyen hozzájárult a mohammedán népesség apadásához. Különös, hogy itt e mohammedán kisebbség közepette nyilatkozott meg legerősebben a kultúra, a felvilágosodás és nemzeti egység utáni vágy. Igen kérdéses azonban, hogy vajjon ez a kis csapat képes lesz-e helyét megállni a túlnyomó nagy többséggel szemben, mert a Törökországba vándorlók áradata az utóbbi években egészen rendkívüli méreteket öltött.

Hasonló természetű jelenséggel találkozunk euró-

¹ Erre vonatkozólag Nicolas Bravine azt mondja a *Bulletin de l'Association Internationale pour l'Exploration Historique, Archéologique, Linguistique et Ethnographique de l'Asie Centrale et d'Extrême Orient* 3. számának 12. lapján, hogy a nagyobb rész 1860-ban vándorolt Törökországba s csak egy kis csapat telepedett le a perekopi és melitopoli kerületekben.

pai Törökországban is. Az utolsó orosz-török háború óta egy milliónál több mohammedán vándorolt be Törökországba Boszniából, Szerbiából és Bulgáriából.¹ Természetes dolog, ha a mohammedán, a ki megszokta, hogy úr legyen, nem képes eltérni, hogy úgy bánjanak vele, mint a rajákkal, kik azelőtt alattvalói voltak; különösen ott van ez így, a hol a hatalmon lévő keresztény elem nem épen híres a jóakaratról és türelmességéről. Az indiai vagy algériai mohammedánnak eszébe sem jut a kivándorlás, sem a turkesztáni igazhitűnek, mert az orosz kormányzat, bármilyen nyers is, mégis csak jobb a bokharai és khivai emirek ocsmány uralmánál.

Ha egyszer a Félhold nem lesz már képes tovább fenntartani magát európai földön, vagy nem is akar megmaradni itten a Kereszt fenhatósága alatt, felmerül majd a kérdés: mily arányokat fog felvenni ez a mozgalom Ázsiában, ezen vallás bölcsőjében és ősi fészkeben, tekintetbe véve a nyugoti hatalmas-

¹ Egyik régebbi munkámban (l.: „Die neuesten migratorischen Bewegungen im westlichen Asien“ Deutsche Revue 1891. június) bőven foglalkoztam ezzel a kérdéssel, rámutattam egyebek között arra, hogy a régi Tuna-vilajetiben (Dunai provinciában) 800,000 mohammedánból alig maradt meg 200,000. A Szerbiából, Bulgáriából és az Ausztria-Magyarország által okkupált tartományokból való kivándorlás azóta is folyton nő. A mai mohammedán népesség aránya az akkorihoz a következő:

	Azelőtt	Most
Bosznia-Hercegovina	600,000	548,632
Bulgária	1,800,000	530,275
Szerbia	10,000	2849

A török időkre vonatkozó adatok csak hozzávetőlegesek, de kétségtelen, hogy a mohammedán elem hanyatlása európai Törökországban rendkívüli méreteket öltött.

ságok mindinkább növekvő befolyását Keleten? Talán hajnalán vagyunk csak a Régi Világ egy oly alakulásának, mely Európa és Ázsia faji és valósi viszonyainak teljes és gyökeres átalakulásával fog befejeződni? Ne ringassuk azonban magunkat illuziókban e pontra nézve. Mindenekelőtt nem szabad felednünk, hogy Keleten minden csak lassan, nagyon lassan halad előre és hogy a rendelkezésünkre álló ethikai eszköz, — a keresztény vallás t. i. — nem elég erős most még arra, hogy kiirtsa a mohammedánságot, mely oly mélyen gyökerezik az ázsiai földben, sőt talán még csak komolyan ártani sem képes neki. Az arabs próféta követői, bár sok ponton feladták régi birtokaikat, nem hagyták el vallásukat soha s nem is fogják elhagyni ott, a hol szoros érintkezésben vannak egymással s a hol egyes helyekkel és városokkal összefonódott történeti visszaemlékezések fénylő pontokként világítják meg a mult nagyságát és dicsőségét, büszkeséggel töltik el a hívek keblét s kitartásra és ellenállásra serkentik őket. Az, a mit a mohammedán határ-államokról mondtunk, nem vonatkozik a belső területre s a vallás régi fészkeire, de azért nem valószínű, hogy a nyugoti kultúra előcsapatai itten mélyebb benyomást fognak gyakorolni. Ha kissé közelebbről vizsgáljuk ezeket a határvidékeket, azt fogjuk találni, hogy pl. Kis-Ázsiában az Iszlámnak nem kell félnie sem Örmény- vagy Görög-, sem pedig Orosz-avagy Németországtól.

Az örmények csak úgy tarthatnák fenn magukat, ha idegen segítséggel teljesen meg tudnák semmisíteni egykori uraik hatalmát; remélhető azonban, hogy egy európai hatalom sem fog vállalkozni erre a nyugoti kultúra szellemére nem méltó kegyetlen és

igazságtalan szerepre. Még kevésbbé tudnák véghezvinni ezt az erőszakos cselekedetet a görögök, a kik újabb időben nagy tömegekben ömlenek a szigetekről Anatólia belsejébe, de, mind számbeli erő, mind lelkesedés és bátorság tekintetében, alacsonyabban állanak, mint a bevándorlás által folyton erősödő mohammedán elemek. Orosz- és Németországnak még kisebb reménye lehet a sikerre Anatóliában. Oroszország az Iszlám teljes letörésére iparkodott, törekvéseinek a Kaukaszban elért sikere azonban, hol az Iszlám 100 év elmúltával is érintetlen maradt, nem éppen biztató az orthodox propagandára nézve. A mi Németország újabb keletű beavatkozását illeti, igen kockázatos volna az eddigi kezdetből a jövő eshetőségekre nézve bármily következtetést is vonni. Németország érdeklődése eddigelé tisztán gazdasági természetű s ilyen is fog maradni még sokáig. Sohasem támadhat a németeknek az a gondolatuk, hogy a német prestige emelését az Iszlám gyengítésével próbálják elérni. Ez az eljárás czéltalan és hiábavaló volna, mert minden beavatkozás egy nép vallási életébe azonnal halálos ellenséggé teszi az idegen kultúra képviselőjét. Különben is, a vallási beavatkozás nem volna lehetséges a szóban forgó ország teljes leigázása előtt.

Anatóliára vonatkozó megjegyzéseink Syriára is ráillenek a főbb vonásokban, de még jobban Arábiára. Bajos volna megállapítani, hogy a francziák és angolok idővel mily messzire fogják kiterjeszteni politikai hatalmukat ezen a vidéken, de bizonyossággal állítható, hogy e két nyugoti hatalom egyikének sincsenek vallási céljai. Feltéve is, hogy a keresztényeket minden képzelhető támogatásban és védelemben

fogják részesíteni, előre megfontolt megsértése vagy megtámadása a próféta híveinek ki van zárva, mint-hogy az ilyen igazságtalanság azonnal megbosszulná magát a támadókon.

Szóval: az Iszlámnak, mint a jelenlegi ottomán birodalom vallásának nincsen oka félnie. Perzsiában is biztosítottnak látszik jövője, mert, először is a síita szekta követői egy összetartó egésszet alkotnak itten s a kilencz és fél milliónyi lakosság közt csak 60,000 keresztény van, másodszor pedig a siiták, kiket tévesen tartanak az Iszlám protestánsainak, éppen fanaticismusuk által tűnnek ki s a mint nem sikerült az orthodox propagandának új híveket toboroznia a czár mohammedán alattvalói közt a Kaukaszban, úgy nem valószínű az sem, hogy ha Anglia és Oroszország csakugyan osztozkodnának Irán országán, itt nagyobb eredményt érne el az uralkodó hatalom. A mi a közép-ázsiai mohammedánság helyzetét illeti, megjegyeztük már, hogy a szartok, tadzsikok és az özbégek hitét nem fogják olyan könnyen megingathatni az oroszok, mint a hogy sikerült ez nekik a krimi és volgai tatároknál; ez utóbbiak el tudták ugyan kerülni a kényszer-áttérítést, de csak az által, hogy átvándoroltak a szomszédos török területre, — a közép-ázsiaiakat azonban ilyen vándorlásra sem fogja kényszeríteni senki. A kaukazusi orosz-keresztény coloniák nem veszélyeztetik az Iszlámot.

Afganisztánban a helyzet éle természetesen sokkal szembeszökőbb, mert mind Amir Abdurrahman, mind fia Habibullah minden alkalommal a politikai életnek vallási oldalával foglalkoztak s különös súlyt helyeztek a hit megerősítésére. Trónja megerősítésének gondjai közt Amir Abdurrahman arra is tudott időt találni,

hogy egy katechismust készítsen az összes igazhitűek számára, hogy tisztára mossa magát jámbor alattvalói szemében azon vád alól, hogy a gyűlölt keresztények több nem szívesen látott reformját behozta.

A kérdés itt az, hogy meddig lesz még képes Afganisztán fenntartani a függetlenségét, s a két európai versenytárs közül melyik fog győzedelmeskedni fölötte. Bármilyen legyen is azonban az Iszlám politikai jövője, jó kezekben van e vallás itt, a szigorúan conservatív és fanatikus hegylakóknál. Egyik oldalon Közép-Ázsiából nyernek szellemi támogatást, a másikon meg Indiából s a mind e két helyen kifejtett vallási buzgalom bátorító példaként szolgálhat.

Midőn az indiai kulturális mozgalomról szóltam, rámutattam az Iszlám erős állására és felhíttam a figyelmet arra, hogy milyen állandóan és milyen sikerrel terjed a mohammedán hit az angolok szeme láttára. Ezért tehát fölösleges dolog volna ezen vallás jövőjéről Indiában további fejtegetésekbe bocsátkoznom. Még lesz szó az indiai vallások kölcsönös viszonyáról, de meg akarjuk jegyezni már itt is, hogy az Iszlám, daczára a keresztények felsőségének és a brahminok túlnyomó többségének nincsen veszélyben Indiában, sőt még jövője is van. Kínában sem bántja jelenleg senki az arabs Próféta tanát s nem valószínű, hogy követőinek száma csökkenne a jövőben. A kínai 20,000,000 mohammedán csodálatos elszigetelt állást foglal el a császár 400000,000 alattvalója között. E *hui-hui*-ok — így nevezik ugyanis a mohammedánokat Kínában — sokkal jobb helyzetnek örvendenek, mint egyéb országbeli hitsorsosaik. Mint egy *religio militans* hívei mindig harczias szellemükkel tűntek ki s ezért magas katonai állásokat nyertek el

a birodalomban. Különösen napjainkban figyelhető ez meg, mert a keresztény Nyugot állandóan harczban van a buddhizmussal s a mohammedánoknak ekképen alkalmuk van megbosszulni magukat a nyugoti Iszlám fő ellenségén. A mennyire én ismerem az ügyeket, sokkal jobban fél a kínai mohammedán az energikus nyugotitól, nevezetesen az orosztól, mint a tehetetlen, békés, vallási dolgokban türelmes és ezért rá nézve kevésbbé veszedelmes kínai buddhistától.

Néhány Kínai-Turkesztánból való utazó társamtól hallottam, hogy kevesebbet kell szenvedniök ottan buddhista uraiktól, mint a mennyit az oroszországi mohammedánok szenvednek az oroszoktól s csupán azon szokás ellen van kifogásuk, hogy a Bogdo khán (a császár) képe előtt meg kell hajolniok. Ugyanezt hallottam dungán és khinai mohammedánoktól is, a kik általánosságban véve kevésbbé ellenségei a buddhistáknak, mint a keresztény raják a törökországi és perzsiai mohammedánoknak. Ez bizonyos mértékig megmagyarázza a *hui-hui*-ok befolyását Kinában, de azért nagyon kétlem, hogy közvetítőkként fognak szerepelhetni az európai és kínai kultúra között, mint a hogy ezt Martin Hartmann tanár gondolja „China und der Islam“¹ című tanulságos művében. Nyugot- és Dél-Kína mohammedánjai ugyanis sokkal kisebb mértékben kerültek még érintkezésbe a nyugoti kultúrával, mint többi hitsorsosaik: most is még a sötét fanaticismus lánczaiban senyvednek s ezért épen oly alkalmatlanok a közvetítő szerepére, mint akár egy vakbuzgó bokharai. Ha tekintetbe vesszük a várható

¹ Der Islamische Orient. Berichte und Forschungen. Heft II. und III. China und der Islam. Zwei islamische Kantondrucke. Strassen durch Asien. Berlin, 1900.

politikai változásokat Észak- és észak-nyugoti Kínában, az Iszlám politikai jövője e vidékeken nem látszik különösen fényesnek, mert Oroszország fenyegető állást foglalt el az egész vonalon s Kelet-Turkesztán elfoglalása, a hol a mohammedán elem igen erősen van képviselve, kétségtelenül be fog következni rövid idő alatt. Azt hiszem, eléggé bebizonyítottam az előző lapokon, hogy az Iszlám az orosz fennhatóság alatt soha sem fejlődhet ki teljes mértékben s végül még figyelmeztetni akarom olvasóimat arra, hogy mint-hogy Japán befolyása Kínában állandóan nő, annak a csekély befolyásnak is, melylyel az Iszlám rendelkezett, szükségképen csökkennie kell.

Hogyha sikerült képességem szerint kimutatnom, hogy az Iszlám fennállását nem fenyegeti különös veszély sehol egész Ázsiában, s hogy politikai hatalmának bukását nem kell feltétlenül szellemi képességei halálos csapásának is tekinteni egyszersmind, tovább mehetünk és megfelelhetünk arra a kérdésre, melyet e fejezet élén vetettünk fel, hogy t. i. nem fognak-e olyan sorsra jutni a mohammedánok, mint a zsidók, azaz nem lesznek-e kénytelenek hazátlan népként idegen nemzetek közt nyomorult életet tengetni?

Legelőször az oroszországi mohammedánok sorsa adott alkalmat ezen összehasonlításra, mert köztudomású, hogy az oroszországi mohammedánok mint kocsisok, szolgák és kiskereskedők stb. igen alárendelt állásokat foglalnak el. Szorgalmuk, józanságuk, becsületeségük és alázatosságuk által azonban mindenütt kitűnnek s a míg vallásuk gyakorlatában nem akadályozza meg őket senki, nem is gondolnak politikai szabadságuk visszanyerésére. A sors rendelkezésében való ezen megnyugvás jellemző minden mohammedánra, a ki a Kettős

Kereszt uralma alá került, nem véve ki a vad, harcias és féktelen szabadsághoz szokott kaukazusi leszgiánokat s a steppei turkománokat és kirgizeket sem. E törzsek egyike sem gondolt arra még sohasem, hogy rendszeresen szervezett lázadás által felszabadítsa magát az idegen iga alól.¹ Mind megnyugszanak az elkerülhetetlenben s megelégszenek azzal, a mit a sors juttatott nékik. Csak oly helyeken, hol más vallásbeliekkel élnek együtt keresztény uralkodók alatt, — mint például Indiában vagy Jávában, — történtek kísérletek az idegen iga lerázására, siker nélkül természetesen, mert reménytelen vállalkozás a nyugoti hatalmak ellen küzdeni. Ez azonban azt bizonyítja, hogy csak a keresztény uralkodó által gyakorolt háttartalan szigorúság képes elnyomni a nép függetlenség- és szabadságérzetét s a hol ez a szigorúság fölöslegesnek bizonyult, vagy a hol a kormány liberális elvei a szabad gondolatnak nyitottak utat, mint például Indiában, Egyiptomban vagy Algériában, egészen váratlan értelmi fejlődés indult meg s új gondolatvilág van keletkezőben, olyan, a milyen sohasem volt Izrael történetében Jeruzsálem eleste után.

A zsidók mindenekelőtt sokkal kisebb számban voltak, semhogy felvehették volna a küzdelmet ellenfeleikkel s minden, a politikai függetlenség elnyerésére irányzott kísérlet már csak azért is teljesen ki volt zárva náluk. Ez a körülmény nem jöhet szóba a moham-

¹ Az úgynevezett namangan-i zavargást egy a fanatikus mollák által felizgatott kipsák csapat kísérletének kell tekintenünk, mely azonban kevés követőre talált a népesség között. A kirgizek felkelése Szirim Batir és Keniszarin alatt is inkább *baranta* (portyázó expedíció), mint rendszeres forradalom természetével bírt.

medánoknál, kiknek száma több millióra rugott. Az Iszlám hívei továbbá mindig rendkívül harczias szellemük által tűntek ki, a mivel a Régi Világ egyik más vallása sem dicsekedhetik. Bár az Iszlám szó jelentése annyi mint „Isten akaratában való megnyugvás“, a Korán azt mondja: „a kik Isten szolgálatában öletnek meg, nagy jutalomban fognak részesülni“. Ez által be van bizonyítva, hogy a háború kedves Isten előtt s minthogy vallásosság és bátorság egymást kiegészítő, sőt egymásból folyó erényeknek tekintetnek, a mohammedánok alkalmasint mindaddig ellenséges lábon lesznek a hitetlenekkel, a míg le nem rázzák az idegen igát. Ez az eshetőség a zsidóknál mindig ki volt zárva és most sem lehetséges, mert a zionismus nem annyira egy zsidó birodalom alapítására törekszik, mint inkább coloniák létesítésére, melyek a szétszórt és üldözött zsidóságnak menedékül szolgálhatnak.

Hátra van még a nagy kérdés: bekövetkezhetik-e az Iszlám Renaissance-a a nyugoti kultúra felvétele által s milyen körülmények közt és mikor fog mutatkozni ez a fejlődés? Részleges választadtunk már mindkét kérdésre a megelőző lapokon, azaz megmutattuk, hogy először is a mohammedánság egyes részei már határozottan húzódnak a Nyugothoz, másodszor pedig, hogy ezen fejlődés csakis liberális intézmények és a közoktatás emelése által idézhető elő és gyorsítható, végül harmadszor, hogy az egész Iszlámban az ottomán állam az egyetlen, melynek politikai újjászületése egyáltalában várható s ez is csak akkor, ha a kormány és társadalom összehozza magukat s Európa is megadja a szükséges időt és alkalmat hozzá. Tapasztalataink azt mutatják,

hogy az újjászületés folyamata mind a független mohammedán államokban, mind a liberális európai államok humánus kormányzata alatt állandóan halad előre. Törökországban, hol a rossz kormányzat, absolutismus és folytonos külső ellenségeskedések állandóan hátráltatják és késleltetik a fejlődést, a jelenlegi folyamat végső eredménye igen kérdéses. Az állapotok határozott jobbra fordulása csak akkor következhetne be, ha egy felvilágosodott és erre való fejedelem helyezkednék a mozgalom élére, a rendelkezésére álló egész erővel vezetné és hajthatatlan határozottsággal iparkodnék célját elérni. Ez nem volna nehéz feladat egy hazafias uralkodónak, mert a törökök loyaltitása és hűsége igen nagy.

Az eljövendő alakulás körvonalai tisztán láthatók már Indiában, Egyiptomban és Algériában is. A két első országban a mohammedán társadalom félreismerhetetlen jelét adta az ébredésnek s a helyzet helyes felismerésének. Igyekezetük jelenleg a nemzeti öntudat felkeltése, az által, hogy megegyeztetni próbálják a modern tudományt és szabad kutatást az Iszlám szellemével. Ez nem is nehéz feladat, sőt könnyebb tulajdonképpen a mohammedánságnál, mint a kereszténységnél. Aligarhban (Indiában) és egyebütt, hol olyan iskolák létesültek, melyeken európai tudományokat és mohammedán tárgyakat együtt tanítanak, a cél azon akadályok eltávolítása, melyek zavaró hatással voltak a Korán eredeti tanára. Anglia liberális intézményeinek aegise alatt oly osztálya keletkezett most már a mohammedánoknak, a mely szigorúan és hűségesen ragaszkodik a Korán rendelkezéseihez, de azért elismeri a modernisatio és egyszerűsítés egyes elveinek szükségét s ez által mintegy közvetítővé vált Kelet és

Nyugot közt. Ezen irány, melynek felfogásával már foglalkoztunk, napról-napra tért hódít s azon figyelem következtében, melylyel Anglia az indiai közoktatás-ügy iránt viseltetik, továbbra is virágozni fog. Nem szabad kételkedni abban, hogy a különböző indiai collegiumok és egyetemek mohammedán tanulóinak évről-évre növekvő száma fel fogja ébreszteni a mohammedánok öntudatát s végül is valószínűleg arra fog vezetni, hogy az Iszlám teljesen szakítani fog a külvilágtól való szigorú elzárkózás tanával. Azon életkedvvel és tudomány-szomjjal eltelt ifjak, — a hinduk pedig nagyobbbrészt ilyenek, — a kik ismerik klasszikus és modern irodalmunkat, jártasak a philosophiában, történelemben, s a modern tudomány minden ágában, nem fogják egykönnyen beérni azzal a sovány táplálékkal, a mit a mohammedán tudományok nyújtanak. Idővel új társadalmi szellemnek, új élet- és gondolatvilágnak kell mutatkoznia, mint a hogy már mutatkozik is és miután a vallások mind nagyon hajlékonyak, az Iszlám is modernné fog válni, azaz vissza fogja nyerni eredeti tisztaságát s könnyebben hozzáférhetővé lesz a modern kultúra szellemének és tanainak.

A mit Indiában látunk, még tisztább körvonalakban jelentkezik Egyiptomban. A Mehemmed Ali által megkezdett reformmunka gyors haladást mutat az angol fenhatóság alatt, mert a mibe az egyes khedivék csak félénken fogtak bele, azt az angolok energiájukkal és hatalmas eszközeikkel nagyobb arányokban folytatták. Valósággal bámulatot kelt, hogy mily jótékony volt Anglia szilárd és igazságos kormányának befolyása Egyiptom társadalmi és értelmi színvonalának emelésére. Az európai nevelést nyert ifjú egyiptomiaknak nagy száma képes ma már tel-

jes mértékben felismerni a Nilus vidékének gazdasági, politikai és társadalmi jövőjét. Ezek, talán kissé korán most még, azzal a jelszóval indulnak harczba, hogy „Egyiptom az egyiptomiaké“, s egy jövőendő nagy afrikai mohammedán birodalom álmképében ringatják magukat. Mert igaz az csakugyan, hogy a szabadság épp úgy felemel, mint a hogy a szolgaság lealáz. Az európaivá vált indiai moulvi s a felvilágosodott egyiptomi arabs legfényesebb bizonyítékai a jól szervezett liberális intézmények csodás hatásának s a mi az előbb említett országokban az utolsó néhány évtized alatt történt, mutatja, hogy a mohammedán országok állapotainak javítása csakis európai hatalmak közvetlen vezetése alatt lehetséges. Ha nem volna, a ki támogatná őket, továbbra is kétségtelenül megmaradnának lomhaságukban a mohammedánok. A míg ugyanis a vallási és világi hatalom egy ember kezében marad egyesítve, a míg Isten ezen úgynevezett földi képviselői nem győződnek meg gyökeres reformok szükségességéről s vonakodnak önként lemondani autokratikus elveikről, melyek korunk szellemével nem férnek többé össze, a mohammedánoknak nem lesz meg a hozzá való erejük, hogy társadalmi életüket új alapokon építsék fel és hogy igazán liberális intézményeket hozzanak be a kormányzatba.

Igaz ugyan, hogy a nyugoti keresztény uralkodók sem önként hozták meg ezt az áldozatot s egyes jelzők, melyek a királyság isteni eredetére czéloznak, ma is használatosak még régi dicsőség üres symbolaképen. De azért ez a cím, hogy „Isten kegyelméből“, nem egy jelentésű az „Isten földi árnyéka“ czímmel, nem foglalja magában azt a csálhatatlanságot, melyre a mohammedán uralkodók és a pápa számot

tartanak. Minálunk, Nyugoton, a felvilágosodás és a liberális nézetek rég leszállították már a maguk értékére ezen isteni előjogokat, de a keleti mohamedán nép még nem érkezett el odáig, hogy önmagán segíteni tudna s minthogy nincs meg a módja se ennek elérésére, épen úgy függ Európa közreműködésétől és támogatásától, mint a hogy régebben nekünk is a klasszikus ó-kor példaképére volt szükségünk, hogy értelmünk öntudatra ébredjen. Ebben rejlik legfényesebb bizonyítéka azon megczáfолhatatlan ténynek, hogy *csakis Európa közvetlen befolyása, azaz nyugoti hatalmak védelme és kormányzata alatt várható a keleti mohammedánság újjászületése és egy jobb jövő feltűnése.*

Hogy vajjon mily hosszú ideig lesznek kénytelenek Ázsia mohammedán nemzetei idegen védnökség alatt élni és melyik nemzet lesz legelőször képes megújulva, megerősödve saját lábán állni meg a világ előtt, vezetőinek képességeitől és céljaitól, valamint attól függ, hogy rövidebb avagy hosszabb ideig állott-e az a nemzet a kultúra hatása alatt? A jelen időben csak egy-két olyan férfiúra mutathatunk rá, a ki a reformmozgalmak által tűnt ki s elszigetelt példaképpen szerepel a fejlődőben lévő kulturális forradalomnak. De ki merné kétségbe vonni, hogy a megtértek száma gyarapodni fog s hogy a nyugoti kultúra ezen neophytái üdvös hatást fognak gyakorolni honfitársaikra és hitsorsosaikra? Minden szakavatott és elfogulatlan bíró csak megerősítheti ezt az állítást.

Több ízben említettük már, hogy az orosz védnökség alatt lévő mohammedánok jövője nem valami fényes. A császári despotának sem sikerült azonban alattvalóinak értelmi tevékenységét teljesen megakadályoznia

s egyesek, mint például a tatár Iszmail Bej Gaszparinszki és Mohammed Fatih Gilmani testvéreik szószólóiként léptek fel és buzgón fáradoznak abban, hogy a teljes átalakulás útját előkészítsék.

A nyugot-európai hatalmak fennhatósága alatt élő mohammedánok minden bizonynyal jobban fognak járni, mert szabadságban és kulturában neveltetnek s végül, akár fogják akarni uraik, akár nem, mégis csak vissza fogják nyerni politikai szabadságukat. A törökországi, egyiptomi és indiai mohammedán társadalom fejei annyira át vannak hatva a modern intézmények szellemétől s annyira el vannak telve a nemzeti önállóság eszméjével, hogy ezen eszmék kiirtása tökéletes lehetetlenség. Azok, kik Keleten ma a hatalmat birják, reménykedhetnek még egy ideig abban, hogy hatalmuk örökké fog tartani, de el kell jönnie előbb vagy utóbb annak az időnek, midőn kulturális működésünk kívánságunkkal ellenkező eredményre fog vezetni, arra t. i., hogy egyszer mégis csak vége lesz politikai hatalmunknak Ázsiában. Mint a hogy a nevelő nem képes megakadályozni és hátráltatni tanítványának értelmi fejlődését és végső megérését, ugyanígy áll a dolog egy magasabb és egy alacsonyabb társadalom kölcsönös viszonyában is. Abból a magból, a mely egészséges fáról termékeny talajra hull, előbb cserje, azután pedig erős fa lesz, mert a mi egyszer már növésnek indult, annak gyümölcsöket is kell teremnie.

A mit Japánban láttunk, hogy t. i. az ázsiai tanítvány európai mesterével egyenrangúvá vált, sőt sok tekintetben még túl is szárnyalta, bekövetkezhetik egyszer a mohammedánságnál is. Japán jelenlegi állását csakis uralkodója liberális nézeteinek és törek-

véseinek köszöni s ha az Iszlám meg tudna szabadulni azon súlyos lánczoktól, melyekben a tévesen a vallás által szentesítettnek hitt zsarnoki kormány fogva tartja, nem tudnám megmondani, hogy miért nem élvezhetné az emberiség Nyugat- és Közép-Ázsiában is a kultura azon áldásait, a melyeket a távol Keleten már kivivott. Igyekeztünk megmutatni e lapokon, hogy az Iszlám képes a haladásra, hogy hívei átlátják a reform szükségességét s hogy helyenként áttör már egy-egy fénysugár a sötét éjjelen. A fejlődés menete lassúbb lesz, mint a buddhista japániaké volt, előbb-utóbb azonban az átalakulásnak és Renaissance-nak be kell következnie, akár akarjuk, akár nem.

IX.

Az európai hatalmak Ázsiában.

Az előző fejezetekben kimutatni próbáltam azon állás fontosságát, melyet Európa képviselői, mint kulturánk tanítói és közvetítői Keleten elfoglálnak, hátra van még, hogy azon politikai befolyásról szölgünk, melyet nézetünk szerint egyik-másik európai hatalom az ázsiai mohammedánság közt a jövőben fog gyakorolni. S ezzel nolens-volens tisztán politikai térre léptem, a mi nem valami csábító feladat ugyan, de nehéz lett volna kikerülni. Azon mondásnak megfelelően ugyanis, hogy „si duo faciunt idem, non est idem“ a különböző tényezők eszközei, okai és cselekedetei nagyon eltérnek egymástól; s midőn tekintetbe vesszük a különféle cselekvési köröket, nem szabad megfedkeznünk erről a különféleségről, valamint a reform munkájában eltöltött időről sem, mert a kulturális eredmény nagy mértékben függ mindig a befolyás hosszabb vagy rövidebb tartamától.

Azon kérdés tárgyalása, hogy a nyugoti hatalmak befolyása az ázsiai mohammedánok közt vajjon meddig fog még tartani s mily változások várhatók, első tekintetre vakmerőnek, sőt túlzottnak látszik. Ámde ez nem így van. Ha a nyugoti hatalmak jelenlegi politikai és gazdasági érdekköreit beható vizsgálat alá vesszük, — és meglehetősen bizonyossággal állíthatjuk,

hogy e viszonyokban előreláthatólag komoly változások és meglepetések nem fognak bekövetkezni, — bizvást kimondhatjuk, hogy a meglévő határvonalak eltolása vagy a színtér nagyobb változása jelenleg teljesen ki van zárva.

Az anyagi előnyökért való küzdelem elkeseredetten dühöng ugyan s a coloniák alapítására irányuló vágy, mely a legjobb eszköz a túlnépesedés elkerülésére és legbiztosabb útja a folyton növekvő iparnak piaczkok szerzésére, vérévé vált már valamennyi európai államnak, ámbár a nagyobb területek megszerzésére irányuló hő vágyat némileg lehüti a katonai bonyodalmaktól való félelem s Európa ma már óvatossabb, mint volt ezelőtt s nem tenné ki magát szívesen a háború kockázatának. Azon területeken, melyeket a különböző államok maguk közt szétosztottak, egyes kicsiny változások és jelentéktelen határigazítások előfordulhatnak ugyan s az eddig még meg nem hódított területeken új államok is vehetik még kezükbe a kultúra lobogóját, de nagyobb változásokat a civilisáló hatalmak szerepében szerfölött valószínűtleneknek tartunk.

Nem hiszszük, hogy Oroszország délfele még kiterjesztené birtokát, mely amúgy is Batumtól Vladivosztokig s a Sarki-Tengertől a Paropomisusig terjed. Megjavíthatja még idővel esetleg helyzetét az Euphrates felső forrásainál és Örményországban, de minden olyan tervbe, mely a Mesopotamia felé való előrenyomulásra vonatkoznék, Németország is beleszólna, ha ugyan a jövőben esetleg megerősödő ottomán birodalom is vétót nem mondana ellene. Annál bizonyosabb azonban az, hogy az oroszok az Araxestől az Urumia-tó felé fognak előre nyomulni, valamint Észak-Perzsia egész vona-

lán, hol már amúgy is meglehetősen otthon érzik magukat s a honnan többé aligha fogja kikergetni őket akármelyik versenytársuk is. Perzsiát ugyanis, hacsak valami előre nem látható dolog be nem következik, a mint már mondtuk, amúgy is előbb utóbb ketté fogja osztani Anglia és Oroszország, a mely esetben az északi rész lenne Oroszországé, a déli pedig Angliáé. Csupán a határ pontos megállapítása okozhat még nehézségeket. Az a kérdés, hogy vajjon Oroszország Kelet felé is fog-e haladni, azaz az afgán területen keresztül Kuskból Herat felé s az Oxus jobb partjáról a Hindukus felé s így át fogja-e lépni az 1898-iki határrendezésnél megállapított határvonalat, az kulturális befolyása szempontjából jelentéktelen kérdés s tisztán a politikai tervezgetések közé tartozik. Megjegyzem azonban, hogy nézetem szerint alig volna érdemes Oroszországnak, csupán azért, hogy birtokait déli irányban még jobban kiterjessze, világháború kockázatába bocsátkozni, először is azért nem, mert állása a Régi Világban nem függ az Indus irányában teendő további hódításoktól, másodsor, mert Hindosztán egy részének a czár birodalmába való beolvasztása inkább ártana, mint használna az orosz államkincstárnak, harmadszor pedig, mert ezen terv keresztülvitele, melynek tulajdonképeni célja az angoloknak Indiából való kiűzése volna, oly nagy nehézségekbe ütköznék, hogy majdnem lehetetlennek mondható. De nem hiszszük, hogy Kinával szemben is ilyen önmegettartóztatást fog mutatni Oroszország s vonakodnék alkalomadtán Kelet-Turkesztánt bekebelezni. A hol ázsiai országokról van szó, nagyhatalmaink falánksága telhetetlen, de azért a hol két egyforma jogczimmal bíró európai hatalom verseng egymással, nagy vigyázatot kell kifejtteni

s különben is az erőszakosságoknak mind jobban megnyilvánuló elítélése kétségtelenül el fogja háritani azt az óriási szerencsétlenséget, melyet egy Oroszország és Anglia közti háború okozna.

Angolország bizonyára nem akarja fegyveres úton eldönteni az Oroszország közt és közte fennálló ellentéteket. Anglia nem szándékozik indiai birtokát a Szolimán-hegylánczon vagy pedig még kevésbbé a Hindukuson túl is kiterjeszteni, sőt ellenkezőleg, retteg attól a gondolattól, hogy erősségeket kell építenie az afgán hegyekben az indiai határ védelmére s a nemrég kutató expedíciók Perzsia déli és délkeleti részeiben nem egy véres hadjárat előfutárjai akarnak lenni, inkább csak megtekintése és előkészítése volt ez ezen India biztonságához feltétlenül szükséges határvidéknek. Anglia szívesen mellőzte volna ezen óvatossági eljárást, ha egyes a jövő fejlődéssel kapcsolatban lévő események nem kényszerítették volna rá. Ha Perzsia képes lett volna saját ügyeinek vitelére s ha az iráni birodalom kikerülhetetlen bukása nem tenné ki déli szomszédját sokféle veszélynek, London és Kalkutta szívesen elálltak volna a Perzsia ügyeibe való beavatkozástól. De midőn a szomszédunk háza ég, kénytelenek vagyunk a tulajdonunk után nézni s ez a körülmény gyakran kényszerítette már a legbékésebb nyugoti nemzeteket is ázsiai szomszéduk ügyeibe való beavatkozásra.

Azelőtt más természetű okok indították Albiont, de most meg van elégedve s nem akar további hódításokba bocsátkozni, boldognak vallja magát, ha megmaradhat az eddig civilisáló hatalma alá került területek békés élvezetében s ezeket fejlesztheti anyagi és értelmi téren. A hol az angol politika ma is

a terület kibővítésére iparkodik az ázsiai mohamedánság közt, ott ennek főoka a határvidék pacificatioja és az országok békéjének és rendjének biztosítása. Ez a célja legalább Angliának az Adeni Öbölben s Arábia *hinterland*-jában, hol a Jemen déli vidékének züllött állapotai veszélyeztetik hatalmi állásukat s hol a török kormánynak, sajnos, nincs elég hatalma és tekintélye a rend helyreállítására. Egyesek, a kik mindent gyanúsnak találnak, a mit Anglia tesz, azt állították nemrég, hogy Angliának titkos tervei vannak egész Arábia meghódítására vonatkozólag s az képzelték, hogy a jövőben az angol király, a kinek több mohammedán alattvalója van, mint bármelyik más uralkodónak, lesz az Iszlám szent városainak, Mekkának és Medinának is a védője. Azt mondják, hogy a látszat kedvéért az egyiptomi khedivére fogja ruházni a kormányzást, mert Egyiptomtól vette el II. Szelim a khalifátust, tényleg azonban az angolok kezében fog maradni az uralom. Ez az eszme nevetséges és nem egyéb, mint a képzelődés műve, de ha megvalósulna is, nem volna veszteség az Iszlámra nézve, mert ha az ember török-mohammedán lapokban a mekkai és medinai dolgok politikai állásáról olvas és hallja, hogy a mekkai sereff Ó Szentsége, Seikh Avn ar Rafik, a próféta egyenes utóda, főbb hivatalnokaival egyetemben mint sarczolja, rabolja, üldözi, kinozza és fosztogatja minden képzelhető módon a zarándokokat, nem tarthat valami nagy veszedelemnek erre az országra nézve egy igazságos, emberséges és rendszeres kormányzatot, még ha keresztények kezében volna is. De nem is akarunk ezen üres tervezgetésekkel foglalkozni, csak kijelentjük, hogy véleményünk szerint, ha a látszat

nem csál, Anglia is és Oroszország is befejezték már területi hódításaikat Ázsia mohammedánjai közt s mindkettő, a maga körében és felfogásának megfelelően, ezentúl kizárólag hatalmának megerősítésével és alattvalóinak nevelésével szándékozik foglalkozni.

Most már csak az van hátra, hogy ama harmadik európai hatalomról szóljunk, a mely a legújabb időben jelent meg a civilisáló szerepében a mohammedán Keleten s a mely hatalma, nagysága és kiváló tulajdonságai miatt teljes mértékben megérdemli figyelmünket. Ez a német birodalom. Igaz ugyan, hogy civilisáló működésének még csak első korszakát éli a mohammedánok közt, de daczára az őt körülvevő sok veszedelemnek, jövővel bir s jelentőségét nem szabad kicsinyelni. Ha Németország nem lépett volna ilyen későn Ázsia civilisálói közé s ha az anyaország nem volna oly távol az ázsiai szintértől, kétségtelenül hamarabb és nagyobb mértékben mutatkoztak volna Ázsiában a német szorgalom és német alaposság nyomai. De minthogy nagy országok választják el tőle, a német kultúra befolyása, daczára a Bagdadot és Konstantinápolyt összekötő és nemsokára felépülő vasuti vonalnak, nehezen fog megbirkózhatni nemcsak versenytársaival, hanem a bennszülöttek megcsontosodott conservativismusával is. Míg ugyanis a fransziz, inghiliz, nemsze,¹ és urusz nevek régóta ismeretesek már a törökök, kurdok és arabsok között, az aleman (német) kevésbé ismeretes tágabb körökben s csak idő multával fognak megbarátkozni vele. Hogy mennyire

¹ *Nemsze* a mai Ausztriának volt a neve, de valójában németet jelent s a délszláv *njemetz*-ből származik. (Többes szám: *njemtzi* = német.)

nehezére esik a keleti embernek felcserélni egy régi, jól ismert szót egy újjal, legjobban a *dzseneviz* (= genovai szó használata bizonyítja, mely alatt az ottománok az építő művészet régi emlékeit értik, minthogy a közép-korban az olaszokat tartották az építő művészet, ipar stb. mestereinek. „A kereskedelem követi a lobogót“, mondja az angol s minthogy Németországnak eddigelé csak gazdasági céljai vannak, területi birtokai pedig nincsenek és zászlaját nem bonthatja ki vagy nem is akarja kibontani, kulturális befolyásának fejlődése szükségkép igen lassú lesz Nyugot-Ázsiában, a mit az emberiség érdekében csak sajnálhatunk.

Ezen felfogással szemben azonban suttogják, hogy Németországnak titkos politikai céljai vannak Anatóliában, hogy a több vasúti állomás mellett lévő német telepek lassanként coloniákká fognak fejlődni s hogy ezen coloniák később Anatóliának Németország által való meghódítására fognak vezetni. Mindenkinek azonban, a ki ismeri az ázsiai viszonyokat, át kell látnia ezen terv lehetetlenségét, mely csupán az ügyek kellő ismeretének hiányát mutatja. Mindenekelőtt sok esztendő múlik el még addig, míg a német telepések föléje kerekedhetnek az ázsiai bennszülöttek kompakt tömegének és német többséget hozhatnak létre. Igaz ugyan, hogy az oroszoknak sikerült ilyen forradalmat előidézniök a Volga alsó vidékén és Krimben, ezt azonban csak az tette lehetővé, hogy azon vidéken társadalmi szokásokkal és kulturával nem bíró nomádok laktak. Kis-Ázsiában azonban, hol több száz év óta letelepedett lakosság él, másképen áll a dolog s Németország politikai hegemoniájáról vagy az anatóliai vegyes népesség elnémetesítéséről szó sem lehet.

Bárminő legyen is azonban az európai kultúra ázsiai terjesztőire váró jövő, s bármily hosszú ideig és bármily messze terjedjen is hatalmuk a Régi Világnak ma nekik alávetett területe fölött, remélnie kell mindenkinek az emberiség, a kultúra s az általános béke érdekében, hogy egyetértésük zavartalan lesz s hogy mindegyik a rossz kormányzat, tudatlanság és zsarnokság által tönkretett Ázsia javára fog működni a maga útján, hogy az ázsiai emberiség nyomoruságos sorsa egyszer már véget érjen. Ismerve azonban a gazdasági érdekek elkeseredett küzdelmét, jámbor óhajtnak tekinthetjük csupán ezen kívánságokat, mert megvalósulásuk ki van zárva. Mindezzel azok, a kik ismerik Ázsia egyes vidékeinek szomorú állapotát s személyes tapasztalatból alkalmuk volt meggyőződni a helyes reformok lehetőségéről és szükségességéről, el fogják ismerni kultúra-terjesztő államaink becsületes igyekezetét, mely nemcsak Ázsiának használ, hanem nekünk magunknak is. Mennél előbb virágzásnak fognak indulni ismét a Régi Világnak most romokban fekvő vidékei, annál nagyobb lesz a piacza a mi iparunknak s annál bővebben fog teremni az a föld, mely mostanáig műveletlen volt. Midőn fanatikusok és rajongók azt állítják, hogy kulturánk Ázsiában csak szegénységet és nyomort idézett elő s hogy a nyugotiak bejövedele csapás volt a keletiekre nézve, ezek a kifejezések csupán beteges képzelődésből vagy a dolgok állásában való teljes járatlanságból származnak. Bárhol, bármily alakban mutatkozott is a modern világ kulturájának befolyása, lehet, hogy az átalakulás időszaka pillanatnyi zavart idézett elő a társadalmi és gazdasági életben, de a megpróbáltatás ideje után béke, jóllét és megelégedés követ-

kezett be s most még a szegénység is, mely daczára a nagyobbbrészt rendezett viszonyoknak, itt-ott mégis fellépett, kevésbbé nyomasztó, mint volt ezen országok önállósága korában. Csak csunya rosszakarat vagy szándékos vakság láthat a nyugoti országok által kifejtett működésben veszedelmet az ázsiaiakra, mert még ha egyik vagy másik nyugoti állam nincs is eléggé elkészülve az újító szerepére vagy csak anyagi érdekekért küzd, akkor is kicsiny a fizetett ár azon áldásokkal szemben, melyeket a rend és igazságosság uralma teremtett. Minden pártatlan bírónak erélyesen vissza kell utasítania azon vádat, hogy a nyugoti országok csupán kiaknázzák önző érdekből a kezükbe került országot s nem adnak megfelelő ellenértéket a nyert előnyökért. Ez az eljárás ugyanis nemcsak igazságtalan volna, hanem magának Európának is szerfölkött kárára válna. Szóról-szóra igaz az, a mit Rudyard Kipling mondott „a fehér ember terhé”-ről, mert a forró égöv égető heve alatt dolgozó, makacs conservatismussal és vak előítéllettel küzdő nyugoti ember sorsa nem éppen irigylésre méltó.

A jelenlegi helyzetnek itt feltárt képe világosan mutatja, hogy semmisem volna igazságtalanabb, mint kulturális igyekezeteinket az ázsiai mohammedánok közt időlegeseeknek és mulandóknak tekinteni. Ellenkezőleg, kezdetén vagyunk még csak tanítói és nevelői feladatunknak. A tanítvány, természetes képességei következtében, mutat ugyan haladást itt-ott, de azért igen soká fog még tartani, míg a maga lábán járhat és saját erejéből lesz képes elérni a végső czélt. Egyszer azonban el kell jönnie ennek az időnek is és hogy Ázsia akkor ne gyűlölettel és haraggal,

hanem hálával és szeretettel tekintsen ifjabb testvé-
rére, Európára, nyugoti államainknak fel kell emel-
kedniök hivatásuk magaslatára s nem szabad be-
mocskolniok a modern kultúra zászlaját önző anyagi
érdekek foltjaival.

Gyakran felemlítik, hivatkozással a multra, hogy
a történelem ismétlődik s hogy valamint Rómát is
legyőzték és teijesen megsemmisítették azon művelet-
len tömegek, melyeket kulturájának titkaiba akart
beavatni, azonképen a mi jelenlegi hatalmas Európán-
kat is el fogja árasztani és le fogja igázni tanítvá-
nyainak túlnyomó nagy száma. Ennek bizonyítására
felemlítik Japánt, mely *deus ex machina*-ként került
az előtérbe s a sárga vezsély rémképét úgy tüntetik
fel, mint egy *mene tekel*-t. Más helyen kifejtettem már¹
véleményemet erről a kérdésről s ezért most csupán azt
teszem még hozzá, hogy az Iszlám népénél csak az
igen távoli jövőben képzelhető olyan eshetőség, mint
a melyet Japán mutat. Az igazhitű előtt ma is a Korán
ezen szavai irányadók: „a gyorsaság az ördög műve,
csak a lassúságot szereti az Isten“. Minden csak lassan
és nyugodtan halad náluk előre s ha itt-ott mutatkozik
is a haladásnak némi nyoma, a teljes átalakulás még
igen messze van s az ázsiai mohammedánságra gya-
korolt befolyásunk határait ma még nem lehet meg-
állapítani.

¹ L. „Die Gelbe Gefahr, eine Kulturstudie“ című röpirat.
tomat. Budapest, 1904.

NÉVMUTATÓ.

A

Abbasz (II.) 386.
 Abdul Aziz szultán 301, 310,
 313, 336, 338.
 Abdul Gaffar 84.
 Abdul Hamid szultán 287, 301,
 310, 311, 313, 339—341, 346,
 347, 368, 375, 376. 386.
 Abdul Latif khán 195—197,
 205, 239.
 Abdul Medzsid szultán 301,
 310, 313.
 Abdurrahman, afganisztániemir
 66, 265, 287, 312, 314, 370,
 387, 394.
 Abdurrahman bej 348.
 Abramoff tábornok 61, 114.
 Abramoff N. 107.
 Abubekr khalifa 318.
 Abulgazi khán 102, 314.
 Abulkazim khán 79, 94.
 Aga Mehemed khán 317.
 Ahmed sah 153.
 Ahmed Midhat Efendi 294.
 Ahmed Riza bej 343.
 Ahmed Szaib Efendi 312, 313.
 Ahmed Vefik pasa 339.
 Akhbar (Dicsőséges) 144, 287,
 314.

Albokhari 365.
 Albukhair khán 37.
 Ali pasa 335, 368.
 Ali sah 26.
 Alquist 110.
 Altinszarín Ibrahim 47, 117.
 Altun-Aj herczeg 27.
 Argentoff 108.
 Arif khodzsa 79.
 Arisztóff N. A. 35, 36, 45, 115.
 Arnold (Sir Edwin) 288.
 Arnold, Matthew 4.
 Arszlán sah 27.
 Aurengzib 141, 145, 240.
 Azouri (Nedzsib) 365.

B

Bab 350, 353.
 Baber 157.
 Baber Mirza 314.
 Badzsi Rao 265.
 Badzsi-Rao (II.) 170.
 Bahaj seikh 350, 352, 353.
 Baidaszoff (Mumin) 41.
 Baidzanoff (Gul Mohammed) 41.
 Baidzsath (Lala) 208, 215.
 223, 228.
 Baladzsu 169.

Banzaroff (Dardzsi) 113, 117,
118.

Battacsarisz (Dzsogendra Nath)
207.

Batu khán 122.

Bedrkhan bej 348.

Bentinck (Lord William) 165,
171, 187, 188.

Bernier (François) 145, 182.

Bismarck herczeg 223.

Boell (Paul) 168, 180, 181,
224, 243.

Boldanoff 117.

Bonnerdzsi, V. C. 217.

Bravine (Nicolas) 390.

Browne, G. E. 349, 350.

Buckle 321.

Bukharin Mirza 86.

Bukhs (Sir Khuda) 199, 207.

Burke 154.

Burnell (Arthur Coke) 165.

C

Caesar 5.

Campbell (Sir George) 150.

Canon Iván 31.

Carpenter (Mary) 184.

Catrou 182.

Cholet, M. de. 69.

Clement (Ernest W.) 331.

Clive lord 141, 142, 154—160,
162, 174.

Cloquet 314.

Cochrane 112.

Colbert 139.

Colvin (Sir Auckland) 205.

Conolly 4.

Cornwallis lord 163.

Cortes 138.

Cowell, E. B. 138.

Csernájeff tábornok 49—51,
71, 85, 156.

Csesztakoff 32.

Curzon lord 70, 155, 200, 264.

Czibikoff 113.

D

Dalhousie lord 169, 171, 182.

Daud khán 281.

Desmaisons 102.

Dhulip Szing 265, 267.

Digby 225.

Dordzsieff 113.

Dorozsejeff 113, 117.

Doszt Mohammed khán 312,
387.

Draper 321.

Dubeux 3.

Duckmeyer (Friedrich) 58, 64—
66, 68, 78—80.

Duff (Sir M. E. Grant) 218, 222.

Dufferin (lady) 183.

Dufferin lord 174, 205, 219,
229, 255.

Dumas kormányzó 140.

Dundhu Panth 169.

Dupleix 140.

Dzsehangir 144, 145.

Dzsengiz khán 19, 102, 124.

Dzsevdet Efendi 335.

Dzsi (Bagvat Szinh) 208.

Dzsura bég 265, 266.

E

Edwardes (Herbert) 155, 174.

Elgin lord 203.

Elphinstone (Mountstuart) 137,
174, 187.

Emin Efendi 76.
 Emiri Kebir 208.
 Erzsébet ang. királynő 136,
 260.
 Erzsébet császárné 21.
 Eudoxia nagyhercegnő 26.

F

Fanshawe, H. C. 265.
 Farabi 365.
 Fedor herczeg 26.
 Ferdinánd (V.) 280.
 Fergusson (James) 216.
 Feth Ali sah. 281, 315.
 Firkat 89.
 Firuzsah 217.

G

Gama (Vasco de) 136.
 Ganguli (Rao Babu K. M.)
 205.
 Gaszparinszki (Iszmael Bej)
 282, 345, 404.
 Gautama 288.
 Georgi 106.
 Georgievski 86.
 Geraszimoff őrnagy 71.
 Gergely herczeg 65.
 Gibbon 321.
 Gilman (Mohamed Fatih bin)
 34, 288, 289, 332, 333, 404.
 Glovaczki Sylvester 114.
 Glukhoff tábornok 38.
 Gombojeff 113.
 Grant, J. P. 197.
 Griffin (Sir Lepel) 205.
 Grigorjeff V. V. 19, 47.
 Grodjekoff tábornok 63.
 Guri (Szent) 16.

H

Habibullah 387, 394.
 Hakim Kodzsa 51.
 Halifax lord 188.
 d'Harcourt herczeg 287, 294,
 378.
 Hartmann (Martin) 396
 Hasszán 27.
 Hasszán bég 379.
 Hastings (Warren) 141, 154,
 157, 160, 162, 163, 186, 187,
 196.
 Hayward 4.
 Helagu 384.
 Henrik (III.), spanyol kir. 367.
 Herodotos 348.
 Horatius 5.
 Huart 325.
 Hübner báró 223.
 Humajun 144, 287, 314
 Hunter, W. W. 136, 138, 139,
 142, 159, 162, 164, 165, 170,
 171, 178, 180, 191, 193, 202,
 232.
 Husszein Mirza 314.
 Huszein Ali 207.
 Huszein Imam 261.
 Huxley 321.

I

Ibak 15.
 Ibbetson (Sir Denzil) 150, 177.
 Ibn Batutah 12.
 Ibn Hadzsar 216.
 Ibrahim bég 363.
 Ikonnikoff 20.
 Ilbert (Sir Courtney) 136, 153,
 162, 175.
 Ilmingszki (Nikolaj Ivanovics)
 28, 30—33, 47, 187.

Is (= Isajeff) Mohammed 54.
 Iszmail sah 103.
 Ito marquis 331.
 Iván (Rettenetes) 14, 16, 17,
 19—21, 28, 36, 93, 101—103,
 106, 122, 128, 259, 260.
 Ivanoff kereskedő 71.
 Ivanoff tábornok 61.
 Ivanovics Vazul nagyherceg
 26.

J

Jacob (John) 174.
 Jadigjar khán 27.
 Jadrinceff N. M. 105, 106, 109.
 110, 112, 115, 116.
 Jakovleff Petrovics Jakab 47,
 117.
 Janoff ezredes 71.
 Jermák 101, 103—105.
 Jones (Sir William) 187.
 Jung (Sir Szalar) 205, 208, 243,
 244.
 Jussuf Izzeddin 313.

K

Kadzsar-dynastia 24, 313, 385.
 Kaibullah 15.
 Karaka (Doszabhai Frangi)
 207.
 Karamat Ali (Moulvi) 240.
 Karamszin 10, 12, 13, 15, 17,
 102, 105, 106.
 Kasszim Emin 294, 328, 378,
 379.
 Kaszim herceg 10.
 Kaszimoff-ház 25, 27.
 Katalin (II.) 30, 46, 47, 114.
 Katanoff 48, 118.

Katenin 39.
 Kaufmann Petrovics Konstan-
 tin 38, 41—43, 51, 61, 62,
 67.
 Kemal bej 336, 346.
 Kemal pasa 316.
 Keniszarin 398.
 Kerim khan (Zend) 385.
 Khaireddin pasa 316, 319.
 Khairullah Efendi 335.
 Khalfa (Hadzsi) 365.
 Khalidun (Ibn) 359.
 Khambo láma 112.
 Khangaloff 113.
 Khudai-kul herceg 25, 26.
 Khudajar khán 66, 265.
 Kiani 88.
 Kipling (Rudyard) 414.
 Kocsi bej 359, 365.
 Köcsüm khán 27, 102, 105,
 106.
 Kolpakovszki tábornok 73.
 Kolzo Iván 101.
 Köroglu 103.
 Kosztenko ezredes 97, 98.
 Kremer 322.

L

Ladzspat Rai 218, 222, 247.
 Lajos (XVI.) 319.
 Lally 140.
 Lapteff 33.
 Lawrence (Henry) 155, 172, 174.
 Lescinszki Philotheus 110.
 Levsin Alexis 45, 46.
 Ljikosin 95.
 Lyall (Alfred) 138, 145, 148,
 158, 235, 257, 258.
 Lytton lord 198.

M

Macaulay lord 154, 158, 171,
 187, 203.
 Maccol (Malcolm) 287.
 Madhava (Sir T.) 205.
 Mahmud (II.) 311.
 Mahmud szultán 169, 280, 300,
 301.
 Mahmud (ghazna-i) 142, 216.
 Makhdum Kuli 252.
 Malcolm (Sir John) 174, 315.
 Malcom khán 314.
 Manucci 182.
 Margary 4.
 Mayo lord 155, 174.
 Mehemed Ali Isán 100.
 Mehemed Ali 169, 337, 385,
 401.
 Mehemed Feridun bej 282.
 Mehemed Szalih herczeg 314.
 Mehta (Sir Pherozsah) 217,
 249.
 Melik (Mir Davud Zadur de)
 317.
 Melik Tahir 26.
 Mevlana Dzselaeddin Rumi 89.
 Midhat bej (Ali Haidar) 340.
 Midhat pasa 303, 338, 340.
 Mihály 27.
 Miklós (I.) 112.
 Mill (John Stuart) 154, 223.
 Milton 196.
 Mir Jafar 142.
 Mir Mahbub Ali khán 256.
 Mirza Taki khán 316.
 Miszail érsek 22.
 Mitra (Radzsendra Lala) 207.
 Mohammed (II.) 14, 287.
 Mohammed Abdu (Seikh) 281.
 Mohammed Ali Mirza 350.

Mohammed (Hóditó) 314.
 Mohammed Nasszir 91.
 Moser (Henri) 56.
 Muarri (Abu Ala al-) 323.
 Muhji-ed-din khodzsa 78, 84,
 90, 91, 94.
 Mukkerdzsi (Szambhu C.) 204,
 205, 246.
 Munif pasa 285.
 Munkácsi Bernát 108, 109, 119.
 Murad (I.) 284.
 Murad (V.) 347.
 Murad sah 45.
 Murteza 102.
 Musza bin Tarik 327.
 Musztafa Fazil pasa 337.
 Mutszuhito császár 315, 331.
 Muzaffareddin 311, 386.

N

Nadir sah 142, 153, 385.
 Nalivkin V. V. 47, 58.
 Nalivkina M. 58.
 Nana Szahib 169, 170.
 Naorodzsi (Dadabhai) 181,
 217—219, 222.
 Napoleon (I) 140, 157.
 Naszreddin sah 169, 208, 310—
 313, 315, 316, 349.
 Naszrullah emir 312.
 Nath (Addzsudhia) 217.
 Nicholson (John) 174.
 Nietzsche 321.
 Nihani 87.
 Nikolajeff 111, 117.
 Nikom patriárkha 22.
 Nogaj herczegek 15.
 Norman (Henry) 59.
 Novoszilzoff 15.
 Nusirván 178.

O

Obermann 4.
 Obrucscseff tábornok 37.
 Oguz 343.
 Omajádák 384.
 Omar khalifa 318.
 Orkhan 343.
 Osborn ezredes 205.
 Oszmán-ház 24, 313, 383.
 Osztroumoff N. P. 38, 41, 43,
 61, 67, 78, 79, 84, 88, 89,
 93—95.

P

Pauli 17, 21, 35, 112.
 Perry (Commodore) 274.
 Péter (Nagy) 94.
 Philotheus érsek 106.
 Pigny (Ferry de) 45.
 Piroskoff 117.
 Pizzaro 138.
 Polak 314.
 Potter (Lionel James) 137.
 Proskovetz (Max von) 57.
 Puskin J. Sz. 80.

R

Radloff 86, 115.
 Rahmetullah Bi 91.
 Randzsit Szing 265, 267.
 Refik 343.
 Reinaud 5.
 Renan E. 215.
 Resad Effendi herczeg 313.
 Resid pasa 76, 208.
 Rezzak (Moulvi Abdur) 207.
 Ricskoff 45.
 Rifat pasa 280, 300.

Ripon lord 188.
 Risley 207.
 Ritter 3.
 Rittich 18, 19, 21, 25, 28—30,
 33.
 Rosenbach főkörmányzó 61,
 90, 91, 95.
 Ross (Edward Denison) 58.

S

Sahdzsihán 144.
 Sahimerdán Ibrahimoff 54.
 Saint-Hilaire (Barthélemy) 204.
 Sandeman (Robert) 174.
 Sándor (III.) 86—88.
 Schlagintweit 4.
 Scholz (Walter) 363.
 Schmitz, Mohammed Adil, du
 Moulin 278, 294.
 Schwarz (Franz von) 49, 55,
 56, 63, 64, 71, 73.
 Seeley, J. R. 138, 141, 157,
 233.
 Seibani Mehemed khán 102,
 103.
 Seikh Nizam 240.
 Seikh Samil 123.
 Shakespeare 196.
 Sherring 207.
 Sibli 207.
 Sigali sah 26.
 Sinaszi Efendi 76, 336.
 Sir Ali khán 62.
 Skrine, F. H. 58, 79, 204.
 Strachey (Sir John) 146—151,
 154, 165, 166, 177, 178, 182,
 186, 188, 190, 193, 198—200,
 213, 223, 224, 226, 227, 232,
 235, 236, 241, 243.

Suiszki herczeg 16.
 Szaadeddin 365.
 Szaadullah pása 336, 347.
 Szablukoff 30.
 Szain Bulat 15.
 Szaltikoff Borisz vajda 21.
 Szasszanidák 305.
 Szattar khán 84, 85, 94.
 Szeft-dynastia 24, 367, 385.
 Szeid Ahmed khán 197—199,
 204, 218, 239, 241, 242, 247.
 Szeid Amir Ali 206, 207, 239,
 294.
 Szeid Azim bej 79, 84.
 Szeid Burhán herczeg 27.
 Szeid Gani 79.
 Szeid Husszein Bilgrami 176.
 Szeid Kerim 79.
 Szelim (II.) 14, 15, 410.
 Szelim szultán 314.
 Szemenoff 35.
 Szeraj hercegek 10.
 Sziaszi 343.
 Szidi Ali Reisz 144.
 Szirbid 317.
 Szirim Batir 398.
 Szkobeleff 251.
 Szojuti 216.
 Szolimán (II.) 14, 149.
 Szolimán (Törvényhozó) 314.
 Szolovieff 93.
 Szaroruszenikoff Kiprian érsekt
 107.
 Sztetkevic K. 99.
 Szumarokoff 36.
 Szunbul Hanim 300, 301.

T

Tabakati Nasziri 216.
 Tajabcsi (Bedreddin) 217.

Talib (Mirza Abú) 207.
 Tarikhi Baihaki 216.
 Tarikhi Firuz Sahi 216.
 Tassy (Garcin de) 203, 206.
 Teftazani 365.
 Telang, K. T. 217.
 Telfer 35.
 Temni 12.
 Temple (Sir Richard) 179, 180,
 184.
 Tetzcl J. 323.
 Thebau burmai király 265.
 Tholozan 314.
 Thomas (Edward) 181, 216.
 Thornton (Edward) 137.
 Timur 24, 103, 251, 367.
 Tipu szultán 140.
 Tolsztoj D. A. gróf 33.
 Torgut 343.
 Tuszi 216.

U

Utaganoff (Kul-Mohammed) 39.

V

Vadasid Ali 265.
 Vakidi 216.
 Valmort V. 3.
 Vaszil Ibn Ata 322.
 Vazilevic Iván 26.
 Vazul (Vak) 12, 25.
 Vazul herczeg 10, 26, 27.
 Velikhanoff kapitány 47, 117,
 118.
 Veljaminoff-Zernoff 25, 27, 34.
 Vereffkin tábornok 39, 41.
 Vergilius 5.
 Vikkardzsi, K. R. 209.

Viktória ang. királynő 230.
Viszoczki 62.
Vrevszki főkormányzó 61, 97.

W

Wallace (Sir Donald M.) 205.
Weale (B. L. Putnam) 72.
Wellesley lord 187.
Whish, C. W. 230.
Wilson 207.
Wood (Sir C.) 188.
Wyburd 4.

Y

Yule (Henry) 165.

Z

Zakir-Dzsán 89.
Zamaksari 365.
Zend dynastia 385.
Zenker (Jul. Theod.) 25.
Zia pasa 335.
Znamenszki M. 28.
Zolotniczki 32.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 54...../1952. sz.

906 SK—

2

4